

В.Д. Гапотій, Я.В. Попенко

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК-
ДОВІДНИК З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»

Навчальний посібник

для студентів вищих навчальних закладів

Мелітополь, 2013

***ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ 90-Й РІЧНИЦІ ЗАСНУВАННЯ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО***

УДК [321.01+340](100)(091)(038)

ББК 67.1(0)_{я2}

Г 19

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист №... від...2013 року)

Рецензенти:

Гавриленко О.А. – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ

Терещенко Ю.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету

Письменицький А.А. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Гапотій В.Д., Попенко Я.В.

Г19 Термінологічний словник-довідник з дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»: навч. посіб. / В.Д. Гапотій, Я.В. Попенко. – Мелітополь, 2013. – 228 с.

ISBN

Навчальний посібник містить систему історико-правових визначень, термінів та понять з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». Він надає практичну можливість студентам вищого навчального закладу почерпнути знання з однієї з найскладніших історико-правових дисциплін. У посібнику студент має можливість знайти у стислій формі найважливіші поняття та терміни з історії держави і права країн Стародавнього Сходу, Греції та Риму, Англії, Франції, Німеччини, США та інших держав впродовж їх історичного та правового розвитку та становлення.

Навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів неюридичних спеціальностей.

УДК
ББК.....
ISBN.....
Гапотій В.Д., Попенко Я.В.
2013 р.

ПЕРЕДМОВА

Одним із пріоритетних напрямків реформування та розвитку системи сучасної вищої освіти в Україні, відповідно до вимог Болонської системи навчання, є підвищення ролі самостійної роботи студентів у засвоєнні навчального програмного матеріалу. Водночас, досить часто складається ситуація, коли загальна сума необхідних знань, яку надає викладач під час проведення лекцій становить, в кращому випадку, третину від необхідного обсягу. Іншу ж частину програмного навчального матеріалу студент має засвоїти під час самостійної підготовки до відповідних тем чи окремих питань.

Одночасно специфіка викладання історико-правового циклу дисциплін у вищих навчальних закладах неюридичного профілю вимагає від студента більш-менш вільного ознайомлення з відповідною науковою термінологією. Натомість, як засвідчує досвід, у більшості випадків, елементарний фаховий рівень сучасного студента недостатній або практично відсутній.

Якщо ж говорити про здатність студента пов'язати європейські (світові) та вітчизняні історичні та правові традиції в єдиний логічний блок, використовуючи відповідний термінологічний апарат, то тут, в більшості випадків, викладач змушений констатувати повне «фіаско». Це, зокрема, чітко з'ясовується під час вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». Варто відзначити те, що більшість навчальної літератури та довідкових видань просто недосяжні для середньостатистичного студента.

Запропонований термінологічний словник-довідник є своєрідним доповненням до існуючих підручників і навчальних посібників з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн».

Видання містить коротку інформацію про історичні та правові терміни, поняття, концепції, явища суспільно-політичного та соціально-економічного характеру світової та європейської історії, які часто вживаються під час навчального процесу. У посібнику надається стисла інформація про видатних політичних діячів, які своїми діями сприяли розвитку системи держави і права у відповідний історичний хронологічний період.

Знов ж таки, виходячи із досвіду, своєрідним новаторством авторів запропонованого навчального видання є подання пояснень та тлумачень щодо найбільш вживаних термінів дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». Зокрема, у виданні знайшли висвітлення історико-правові поняття і терміни з таких тем як: «Рабовласницька держава і право», «Історія держави і права країн Стародавнього Сходу», «Історія держави і права Стародавньої Греції та Риму», «Загальна характеристика держави і права доби феодалізму», «Історія держави і права феодальної Франції, Німеччини та Англії», «Історія держави і права Арабського Халіфату», «Історія держави і права Московської держави та Російської імперії», «Історія держави і права періоду Нового часу», «Виникнення та розвиток буржуазної держави та права в Англії, Франції, США та Німеччини», «Історія держави і права буржуазних держав Азії та Латинської Америки», «Історія держави і права Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.», «Історія держави

і права новітньої Німеччини, Франції, Великобританії та США», «Виникнення та розвиток незалежних держав у Центрально-Східній Європі», «Жовтнева революція та створення Радянської держави і права», «Історія держави і права СРСР (1922-1991 рр.)».

Запропоноване навчальне видання може допомогти студентам під час активної педагогічної практики в школі пов'язати теоретичні знання з відповідного питання із знанням історичної «номенклатури».

Посібник призначений для використання на семінарських заняттях і при підготовці тем самостійної роботи студентами неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти, а також для вчителів історії та правознавства середньої загальноосвітньої школи. Водночас навчальний посібник буде в нагоді також учням загальноосвітніх шкіл, гуманітарних гімназій, ліцеїв, які вивчають курси «Всесвітня історія», «Правознавство» або «Основи права», а також усім, кого цікавить історія держави і права зарубіжних країн.

Словник складено в алфавітному порядку із застосуванням інверсії (перестановки слів) з метою уникнення повторень у назвах. Видання містить більше 2 000 понять та термінів. Після визначення поняття там, де воно має декілька значень, опис подається після цифр 1, 2 і т.д.

У процесі підготовки запропонованого навчального посібника була широко використана вітчизняна та зарубіжна історико-правова література і відповідні довідкові видання. Автори цілком свідомі того, що дане видання не вичерпує всього наявного запасу термінів та понять, якими користується сучасна історична та правознавча науки для відтворення всієї повноти історико-правового процесу. Будемо щиро вдячні всім, хто, ознайомившись із запропонованим виданням, висловить слушні зауваження й побажання, які будуть обов'язково враховані авторами.

ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Конституційне.
Цивільне.
Адміністративне.
Кримінальне.
Кримінально – процесуальне.
Цивільно-процесуальне.
Сімейне.
Трудове.
Фінансове.
Виправно – трудове.
Аграрне.
Господарське.
Екологічне.
Підприємницьке право.

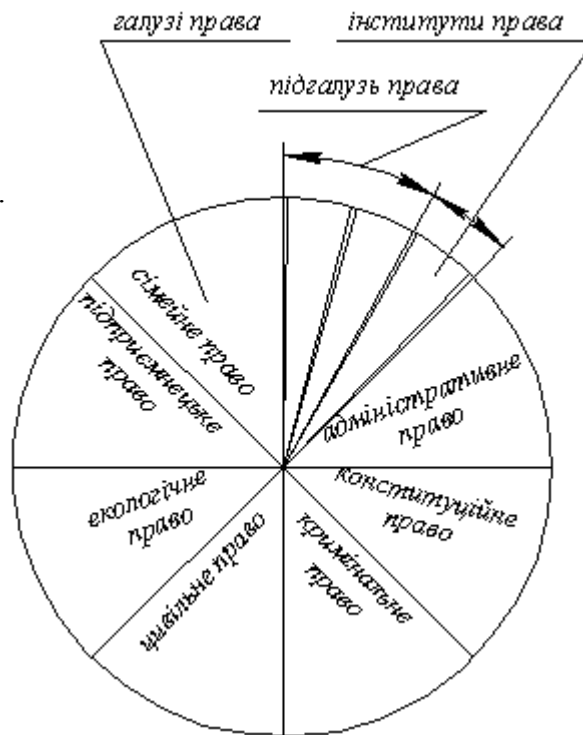

Рис. 1

Галузь права – сукупність норм права, які складають відокремлену частину системи права і регулюють якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом правового регулювання. Поділ права на окремі галузі зумовлений різноманітністю суспільних відносин, що регулюються правом. Галузі права різняться видами суспільних відносин. Поділ норм права на галузі здійснюється за предметом правового регулювання (сукупністю суспільних відносин, що регулюються правом) і за методом правового регулювання (способом владного впливу держави на суспільні відносини). Основними галузями сучасного права є: конституційне (державне), адміністративне, цивільне, кримінальне, аграрне, екологічне, господарське, фінансове, банківське, трудове, сімейне, виправно-трудове, міжнародне тощо. У своїй сукупності галузі права утворюють систему права України.

В свою чергу галузі права поділяються на **інститути права**. Інститут права – це частина галузі права, що складається з норм які регулюють певний вид однорідних суспільних відносин. (напр. Інститут купівлі – продажу, інститут оренди і т.п.)

ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальна дисципліна складається з таких інститутів:

«Історія держави і права зарубіжних країн» як наука та історико-правова дисципліна.

Рабовласницька держава і право.

Історія держави і права країн Стародавнього Сходу.

Держава і право Стародавньої Греції. Афінівська держава та право.

Історія держави і права Стародавньої Спарти.

Історія держави і права Стародавнього Риму.

Загальна характеристика феодалізму. Історія держави і права франків.

Історія держави і права феодальної Франції, Німеччини та Англії.

Історія держави і права Арабського Халіфату.

Історія держави і права Московської держави та Російської імперії.

Історія держави і права Нового часу.

Виникнення та розвиток буржуазної держави та права в Англії.

Утворення та розвиток буржуазної держави і права у Франції.

Виникнення і розвиток держави та права США.

Виникнення та розвиток буржуазної Німеччини. Об'єднання Німеччини.

Історія держави і права буржуазних держав Азії та Латинської Америки.

Історія держави і права Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Історія держави і права Німеччини новітнього часу.

Історія держави і права новітньої Франції.

Історія держави і права новітньої Великобританії.

Історія держави і права США новітнього періоду.

Виникнення та розвиток незалежних держав у Центральній Європі.

Жовтнева революція та створення Радянської держави і права.

Історія держави і права СРСР (1922-1991 рр.).

ЗВ'ЯЗОК ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН З ІНШИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

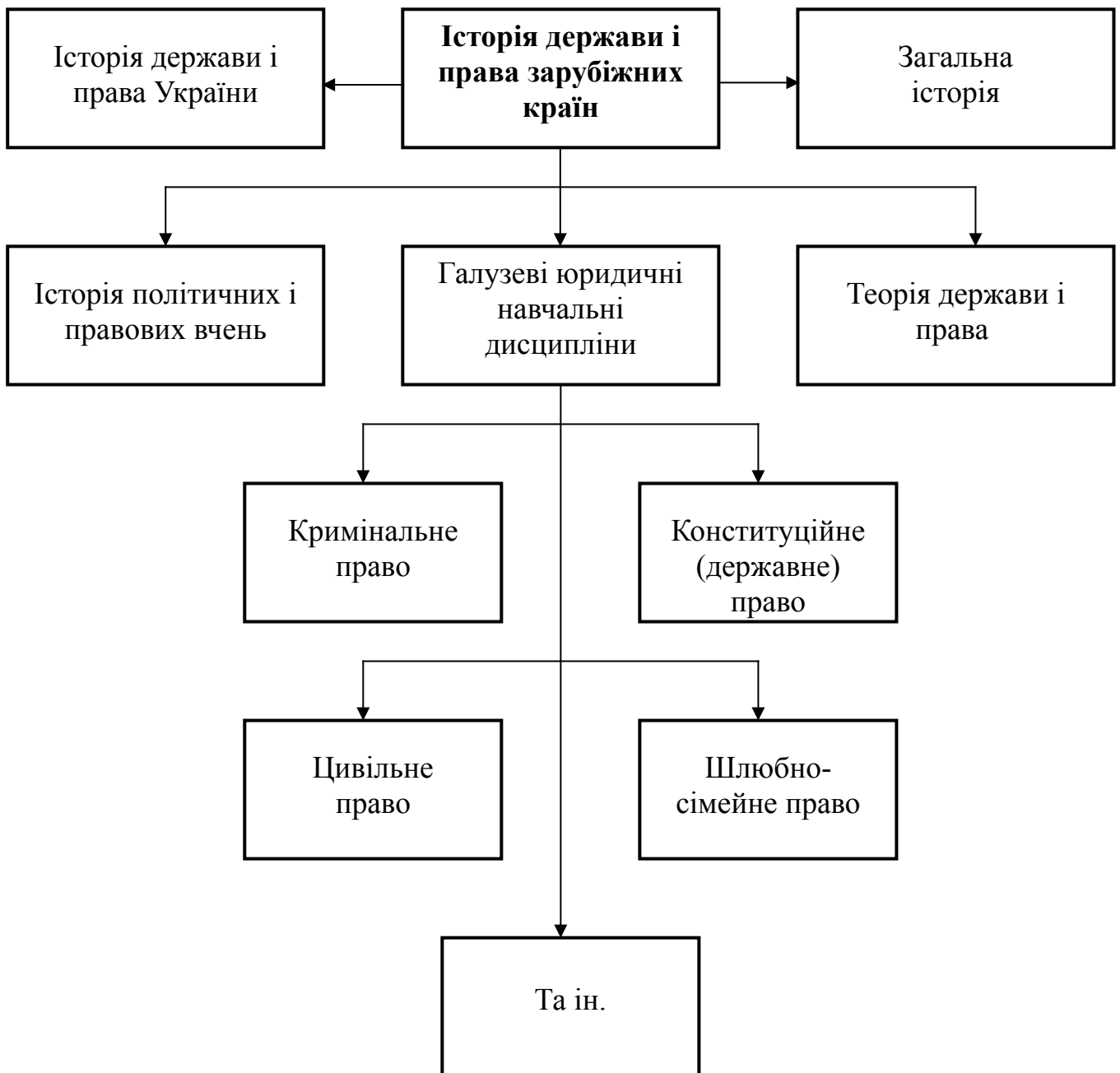

Рис. 2

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А, Б, В, Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З, И,
І, Ї, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С,
Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ю, Я

А

АБАТ – настоятель католицького монастиря (абатства).

АБАТСТВО – 1. Католицький монастир, що знаходиться під управлінням настоятеля абата, який підкоряється лише єпископу або римському папі. 2. Комплекс споруд, що належать монастирській общині, в центрі якого знаходилась церква або собор. Першим європейським абатством був монастир Монте-Кассіно в Італії (заснований в 529 р.).

АББАСИДИ – друга (після Омейядів) династія арабських халіфів, яка правила впродовж 750-1258 рр.

АБВЕР – орган військової розвідки і контррозвідки нацистської Німеччини. Створений в 1919 р. урядом Веймарської республіки. Повинен був забезпечувати таємність воєнних приготувань Німеччини, раптовість її нападів і сприяти успіху «Бліцкригу». Особливо велика роль була відведена Абверу у підготовці агресії і веденні війни проти СРСР.

АБДИКАЦІЯ – зречення престолу, відмова від влади, посади або сану.

АБОЛІЦІОНІЗМ – наприкінці XVIII – XIX ст. в США рух спрямований на скасування рабства негрів; у Великобританії, Франції і низці інших країн – рух за відміну рабства в колоніях.

АБОЛІЦІЯ – відміна закону, рішення.

АБОРИГЕНИ – корінні мешканці певної території, країни. У сучасному праві під аборигенами розуміються зазвичай корінні народи (етнічні групи) деяких розвинених країн і держав, що розвиваються, які зберегли первіснообщинний спосіб життя (американські індіанці, ескімоси, новозеландські маорі та ін.). Зважаючи на крайню відсталість аборигени не можуть адаптуватися, тому закон передбачає для них особливий правовий статус, який витікає з традиційного устрою аборигенів. Цей статус передбачає зазвичай створення спеціальних резервацій, звільнення їх від загальногромадянських обов'язків (сплата податків, військова служба), визнання традиційних інститутів самоврядування (ради вождів тощо) і звичаїв, а також традиційних форм природокористування і промислу (охота, рибальство тощо). На даний час найбільш розвинене законодавство стосовно аборигенів мають США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Парагвай, Індія. У деяких з них статус аборигенів закріплений Конституцією.

АБРОГАЦІЯ – відміна застарілого закону через його непотрібність або якщо він суперечить духу часу. Оголошується новим законом. Розрізняють: власне *аброгацію* – повну заміну старого закону новим; *дерогацію* – часткову відміну старого закону; *оброгацію* – внесення необхідних змін до старого закону і *суброгацію* – доповнення старого закону.

АБСЕНТЕЇЗМ – в галузі конституційного права термін, що означає добровільну неучасть виборців в голосуванні на виборах або референдумі.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ – особлива форма феодальної держави, яка склалася в певних державах Західної Європи в другій половині XV-XVI ст.

Характеризується необмеженою владою короля та централізацією політичної влади.

АБУ БЕКР (572-634 рр.) – перший халіф (з 632 р.) в Арабському Халіфаті. Один з наближених до Мухаммеда.

АБУ МУСЛІМ (біля 727-755 рр.) – керівник повстання 747-750 рр. у Хорасані проти Омейядів, що призвело до утвердження влади Аббасидів. Вбито за наказом аббасидського халіфа аль-Мансура, який побоювався впливу Абу Мусліма.

АВАНТЮРА – ризиковане, сумнівне діяння, часто з корисливими, безчесними цілями. Акція без врахування реальних можливостей і умов, приречена, як правило, на невдачу.

АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ – племінне об'єднання типу «варварських імперій». Був заснований у 60-ті рр. VI ст. Розбитий військом Карла Великого у 90-х рр. VIII ст.

АВГУСТИН – перший архієпископ Кентерберійський (з 601 р.), «апостол Англії», направлений папою Григорієм I великим на чолі християнської місії до Англії у 596 р.

АВГУСТИНЦІ – чернечий орден римо-католицької церкви, який виник у середині XII ст. в Італії. Прийняв статут на основі оригінальних творів Августина Блаженного. Затверджений папою римським Олександром IV в 1256 р.

АВЕСТА – давньоіранська релігійна пам'ятка; у зороастризмі – зібрання священних книг. «Авеста» виникла, скоріше за все, у I-ій половині I-го тис. до н.е. Тексти «Авести» кодифіковано за Сасанідів (III-VII ст.). містить звід релігійних та юридичних приписів, молитовні пісні, гімни зороастрийським божествам.

АВІНЬЙОНСЬКИЙ ПОЛОН ПАП – вимушене (під тиском французьких королів) перебування римських пап в Авіньйоні у 1309-1378 рр. (з перервою у 1367-1370 рр.).

АВІСЬКА ДИНАСТІЯ – португальська королівська династія впродовж 1385-1580 рр.

АВІСЬКИЙ ОРДЕН – португальський духовно-лицарський орден. Заснований в 1162 р. кастильськими лицарями ордену Калатрава.

АВСТРАЗІЯ – східна частина франкської держави Меровінгів. Територіально займала басейни рік Маас та Мозель, а також землі на схід від Рейну. У VI-VII ст. періодично відокремлювалася в самостійне королівство, котрим управляли свої королі та майордами. З 687 р. майордами Австразії поширили свою владу на усе Франкське королівство.

АВСТРІЙСЬКИЙ СПАДОК – війна за австрійський спадок (1740-1748) коаліції Франції, Пруссії, Баварії, Саксонії, Іспанії, П'ємонту та ін., що оспорювали спадкові права Марії Терезії на володіння австрійською короною та прагнули її розподілу, проти Австрії, яка підтримувалася Англією, Нідерландами та Росією. За Ахенським миром 1748 р. Марія Терезія зберегла більшу частину своїх володінь, однак майже вся Сілезія перейшла до Пруссії.

АВСТРО-ПРУССЬКА ВІЙНА 1866 р. – завершилася на користь Пруссії

в її боротьбі з Австрією за домінування серед германських держав. Почалася 16 червня вторгненням у Ганновер, Гессен та Саксонію військ Пруссії, що завдяки укладеній у квітні таємній військовій угоді з Італією забезпечило одночасний виступ останньої проти Австрії. Вирішальна битва австро-пруської війни у районі Садови (3 липня) завершилася нищівною поразкою австрійської армії. За Празьким мирним договором Австрія визнала розпуск Германського союзу (Німецького союзу), погодившись на «новий устрій Німеччини» (без участі Австрії), та обіцяла визнати новий союз німецьких держав на північ від р. Майн на чолі з Пруссією (Північно-Німецький союз).

АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ 1867-1918 рр. – дуалістична (двоєдина) монархія на чолі з австрійським імператором (він же – угорський король). Створена в результаті перетворення Австрійської імперії Габсбургів на основі угоди 1867 р. між Австрією та Угорщиною, визнаної, як і Австрія, суверенною частиною держави. Поділялася на Австрійську частину (Цислейтанія) та Королівство угорців (Транслейтанія). Розпалася в 1918 р.

АВТАРКІЯ – в економічному плані – створення замкненого самодостатнього господарства в межах окремої країни або групи країн з метою максимального обмеження імпорту, стимулювання експорту товарів і капіталу.

АВТОКЕФАЛІЯ, АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА – самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

АВТОКРАТ – необмежений, повновладний правитель.

АВТОКРАТІЯ – 1. Форма правління, яка представляє собою необмежене та безконтрольне повновладдя однієї особи у державі. 2. Означає необмежені повноваження у будь-якій сфері державної діяльності. 3. Країна або суспільство, що управляється автократом.

АВТОНОМІЗАЦІЯ – ідея, висунута І. Сталіним в 1922, згідно якої всі радянські республіки повинні увійти до складу РРФСР на правах автономій, що порушило б їх самостійність і рівноправ'я.

АВТОНОМІЯ – незалежність, самоуправління певної частини держави, її право самостійного вирішення внутрішніх питань, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією).

АВТОРИТАРИЗМ – політичний режим, при якому політична влада знаходиться в руках однієї людини або групи осіб. Для авторитаризму характерна повна або часткова відсутність політичних свобод громадян, обмеження діяльності партій та організацій.

АВУНКУЛАТ – звичай, що встановлює права і зобов'язання між дядьком з материнського боку і племінниками. Зберігав зв'язок дітей з родом матері в епоху патріархату. Відомий в багатьох давніх і (як пережиток) у деяких сучасних народів.

АГА – в Османській імперії титул молодший та середніх воєначальників, а також начальників окремих груп придворних слуг та форма звертання до них.

АГОГЕ – система військового виховання спартанських хлопців впродовж VIII-IV ст. до н.е. Вона була обов'язкова лише для дітей повноправних громадян (за винятком царських). Для хлопців з інших станів, проходження через цю систему було особливим привілеєм, що давало шанс на здобуття повного

громадянства.

АГОРА – у давніх греків народне зібрання, а також площа, де воно відбувалося (обабіч площі знаходилися храми, державні установи, порти з торговими лавками).

АГРЕГАДО – назва батрака в Аргентині та Бразилії, який за користування невеликою ділянкою землі зобов'язаний був відпрацювати у господарстві поміщика певну кількість днів на рік безкоштовно або мізерну платню. В Колумбії їх називали вівьєнте.

АГРЕСІЯ – протиправне застосування сили однією державою проти іншої. У прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН в 1974 р. «Визначенні агресії» зазначено: «Агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, не сумісним із Статутом ООН» (ст. 1). Факт здійснення агресії, згідно із Статутом ООН встановлює Рада Безпеки ООН. Вона також вживає примусових заходів щодо агресора. За способом здійснення агресія може бути прямою і опосередкованою.

АГРЕСОР – за міжнародним правом країна (або група країн, пов'язаних договором про військову допомогу), що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, здійснюючи тим самим агресію.

АДАМС СЕМЮЕЛЬ (1722-1803 рр.) – один із організаторів визвольної боротьби англійських колоній у Північній Америці. Керівник організації «Сини Свободи». Заснував Кореспондентський комітет – попередник місцевої революційної влади.

АДАТ – звичаєве право у мусульманських народів, на протилежність шаріату, тобто релігійному закону, заснованому на богословсько-юридичному тлумаченні Корану і релігійного видання (Суна). Адат є сукупністю звичаїв і народної юридичної практики в найрізноманітніших сферах майнових, родинних та інших відносин.

АДЖИР – винагорода за виконану справу.

АДЛЬ – ісламський термін, у широкому значенні означає «справедливість».

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – це примусове, з додержанням встановленої процедури, застосування правомочним суб'єктом передбачених законодавством за вчинення адміністративного проступку заходів впливу, які виконані правопорушником.

АДМІНІСТРАТИВНА ДІЄЗДАТНІСТЬ – це здатність суб'єкта самостійно, свідомими діями реалізовувати надані йому права і виконувати покладені на нього обов'язки у сфері державного управління.

АДМІНІСТРАТИВНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ – це здатність суб'єкта мати права та обов'язки у сфері державного управління. Якщо йдеться про фізичну особу – це з моменту народження. Для юридичної особи – з моменту державної реєстрації підприємства, закладу, організації.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО – це галузь права, засобами якої (норми, відносини, законодавство, методи, форми, компетенція суб'єктів, способи реалізації норм) формуються публічно-управлінські відносини, а також

організується і забезпечується публічно-управлінська діяльність. Одна із найскладніших галузей права.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРИМУС – це владне, здійснюване в односторонньому порядку та передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правовідносин, по-перше, заходів попередження правопорушень, по-друге, заходів припинення правопорушень, по-третє, заходів відповідальності за порушення нормативно-правових установлень.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА НОРМА – це обов'язкове правило поведінки, що встановлене й охороняється державою, метою якого є регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного управління.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОДИНИЦЯ – частина території держави, на якій створюються і діють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальною одиницею може бути окремий населений пункт (село, селище, місто), частина населеного пункту (район у місті), кілька або багато населених пунктів із прилеглою до них місцевістю (грумада, комуна, район, повіт, область, губернія, провінція тощо). Невеликі поселення сільської місцевості (невеликі села, хутори, окремі групи будинків) зазвичай не є адміністративно-територіальною одиницею і входять до складу громад або комун. Адміністративно-територіальна одиниця є структурним елементом адміністративно – територіального поділу держави.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ (ПОДІЛ) – поділ території унітарної держави або території суб'єктів федеративної держави на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого утворюється і функціонує система органів управління цими одиницями. В адміністративно-територіальних одиницях створюються органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальний устрій держави визначається з урахуванням її природно-історичних, етнонаціональних, соціально-економічних, географічних та інших особливостей. Адміністративно-територіальними одиницями є області, провінції, губернії, департаменти, райони, громади, комуни тощо. Органи управління ними можуть бути органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальний устрій може бути двох ланковим: області (губернії, провінції, округи) – громади (комуни, муніципії), три ланковим: області-райони-громади і чотири ланковим: регіони-області-райони-громади. Більшість країн мають три ланковий адміністративно-територіальний устрій. Поряд з адміністративно-територіальними одиницями в деяких країнах є спеціальні територіальні одиниці – шкільні, судові, військові, виборчі та інші округи. Межі таких округів зазвичай не збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць: округи або охоплюють кілька адміністративно-територіальних одиниць, або поділяють їх на частини. У кожній із адміністративно-територіальних одиниць діють або призначена центром посадова особа, яка здійснює управління нею, або призначена посадова особа та обрана населенням рада, або тільки рада, обраний її голова і мер. Поєднання централізму і самоврядування на місцях є

однією з найважливіших проблем адміністративно-територіального устрою і показником демократизму держави. Поняття адміністративно-територіальний устрій охоплює такі питання: система адміністративно-територіальних одиниць, порядок їх утворення і ліквідації; належність населених пунктів до тієї чи тієї категорії адміністративно-територіальних одиниць; встановлення і зміна меж адміністративно-територіальних одиниць; встановлення адміністративних центрів адміністративно-територіальних одиниць; найменування і перейменування адміністративно-територіальних одиниць та ін. В унітарних державах вирішення цих питань належить до компетенції центральних органів влади, у федеративних – до компетенції суб'єктів федерації. У дуже малих (Монако, Сан-Марино), особливо острівних (Аруба, Мальта, Тувалу ін.), державах адміністративно-територіального устрою немає.

АЗАН – призив на намаз, який голосно оголошується муедзином для сповіщення мусульман про час початку чергової ритуальної молитви.

АЗРАКІТИ – послідовники Нафі ібн аль-Азрака (загинув в 685 р. в Ахвазі), найрадикальніша й найбільш непримирима зі спільнот хараджитського ісламу. Їх вчення відзначалось крайньою нетерпимістю, а дії – жорстокістю. Після військової поразки зазнала краху і релігійна доктрина азракітів. Сьогодні цього релігійну руху не існує.

АКВІТАНІЯ – історична область на південному заході Франції. Після падіння Римської імперії у V ст. підкорена франкськими королями, але не мала власних правителів, які проводили б достатньо незалежну політику. У VIII ст. Аквітанія була проголошена королівством під зверхністю Піпіна I.

АКОПЬЯДОР – назва скупника продукції у селян в Аргентині, Уругваї та Еквадорі.

АКР – одиниця виміру землі в Англії, приблизно дорівнює 0,4 га. 120 акрів складають гайду.

АКРЕДИТАЦІЯ – призначення і вступ на посаду дипломатичного представника або постійного представника при міжнародній організації.

АКРЕЦІЯ – в міжнародному праві природний приріст території держави сухопутними ділянками, які знов утворилися. Так, утворення в гирлі річки дельти вважається приростом сухопутної території тієї держави, якій належить річка. До акреції належить і утворення нових островів в межах територіальних вод.

АКРИТИ – у Візантійській імперії – вільні селяни-воїни, які обороняли кордони імперії.

АКТ – 1. Вчинок, дія. 2. Офіційний документ. Юридичний акт видається державним органом, посадовою особою в межах їх компетенції у встановленій законом формі і (закон, наказ, постанова тощо) має обов'язкову силу.

АКТ ЮРИДИЧНИЙ – документ, що видається державним органом і містить загальнонормативні або індивідуальні розпорядження. Під визначення акт юридичний підпадають також документи, складені в передбаченому законом порядку і певні правові наслідки, що вони породжують.

АКТОВІ КНИГИ – книги державної реєстрації актів цивільного стану.

АКУДІ – назва селянина в Еквадорі, який орендував невелику ділянку

землі і за неї мав відпрацювати 3-4 дні на тиждень в господарстві поміщика за невелику платню.

АКЦЕПТ – прийняття пропозиції укласти договір.

АЛЕМАНИ (ШВАБИ) – германське плем'я (від них – Швабія). У низці романських мов слово «алемани» збереглося як позначення німців.

АЛІ (?-661 рр.) – четвертий халіф (з 656 р.) Арабського Халіфату. Двоюрідний брат і зять Мухаммеда. Був вбитий хариджитами.

АЛІБІ – об'єктивна непричетність особи до злочину, доказ невинуватості особи у вчиненні злочину, оскільки вона в момент вчинення злочину перебувала в іншому місці. Обов'язок перевірки алібі лежить на органах дізнання, слідства, прокуратури та суду.

АЛІДИ – нащадки халіфа Алі та його дружини Фатіми, дочки Мухаммеда, від яких походили деякі династії (Ідрисиди, Фатіміди, Зейдити) у середньовічних мусульманських країнах. До Алідів відносить себе династія Алауїтів у Марокко.

АЛЛАХ – творець та управитель всього суцього буття.

АЛОД – у «варварських» державах, що утворилися на території Західної Римської імперії спочатку – рухоме і нерухоме майно з обмеженим правом спадкоємства, потім – вільно відчужувана земельна власність (пізній або повний алод); останній як пережиток дофеодальних форм власності, продовжував існувати і при розвинутому феодализмі.

АЛЬБРЕХТ БРАНДЕНБУРЗЬКИЙ (1490-1568) – останній гросмейстер Тевтонського ордена (з кінця 1510 р.). З 1525 р. звернув землі ордена у світське герцогство, став першим герцогом Пруссії.

АЛЬДІІ – категорія напіввільного населення у лангобардів.

АЛЬКАБАЛА – в Іспанії та підвладних їй країнах (Латинська Америка) податок на торговий обіг. Виникла у період арабського домінування на Піренейському півострові. У християнській Іспанії з XIV ст. – податок у розмірі 5 %, у XVII ст. – до 14 % вартості товару. Запровадження алькабали в 1571 р. у Нідерландах (історичних) стало одним з приводів для загального повстання 1572 р. на півночі країни.

АЛЬКАЛЬД – в Іспанії та низці держав Латинської Америки голова муніципальної ради; міський суддя.

АЛЬКАНТАРА – іспанський військово-лицарський орден, заснований в 1166 р. з метою боротьби з маврами.

АЛЬМА-МАТЕР – старовинна студентська назва університету.

АЛЬМЕНДА – у германських народів в період раннього середньовіччя (а згодом в державах Західної Європи) земельні угіддя (пасовища, ліси, луки, пустощі, місця рибного лову), які знаходилися в загальному користуванні членів однієї або декількох територіальних общин (марок).

АЛЬТЕРНАТИВА – вибір між двома можливостями, що заперечують одна одну.

АЛЬТИНГ – народне зібрання в Ісландії, загальне віче поселенців норвезького походження. Виникло в 930 р.; назва двопалатного парламенту Ісландії.

АЛЬФРЕД ВЕЛИКИЙ (близько 849 – близько 900 рр.) – король англосаксонського королівства Уессекс з 871 р. Об'єднав під своєю владою п'ять сусідніх англосаксонських королівств. За Альфреда Великого складено перший загальноанглійський збірник законів та частину «Англосаксонської хроніки».

АЛЬЯНС – союз, об'єднання окремих осіб, політичних партій або держав для досягнення спільної мети.

АМАНАТ – за звичаєвим правом низки арабських і інших східних країн заручник, який забирається як забезпечення боргового зобов'язання.

АМЕРИКАНО-МЕКСИКАНСЬКА ВІЙНА 1846-1848 рр. – розпочата США. В результаті війни США захопили 1/2 мексиканської території, що становило майже 1/3 сучасної території США.

АМЕРИКАНО-ПАНАМСЬКІ ДОГОВОРИ 1903, 1936, 1955 рр. – міждержавні угоди США з Панамою. За договором 1903 р. США отримали навечно зону панамської території для спорудження та експлуатації Панамського каналу. Договори 1936 р. та 1955 р. уточнювали умови експлуатації каналу та його зони.

АМЕРИКАНО-ФІЛІПІНСЬКА ВІЙНА 1899-1901 рр. – війна США проти Філіппінської Республіки (проголошена 1898 р.), призвела до падіння останньої та перетворення Філіппін на володіння США (в 1934 р. отримали автономію, з 1946 р. – незалежна держава).

АМЕРИКАНО-ФРАНЦУЗЬКИЙ ДОГОВІР 1778 р. – підписаний у Парижі у період війни за незалежність у Північній Америці 1775-1783 рр. Франція обіцяла захищати «свободу, суверенітет і незалежність» США у боротьбі з Великобританією.

АМЕРИКАНСЬКО-МЕКСИКАНСЬКА ВІЙНА 1846-1848 рр. – війна США проти Мексики за територію Техасу. В результаті військових дій Мексика втратила більше 1/2 своєї території.

АМНІСТІЯ – повне або часткове звільнення від відбування покарання або пом'якшення покарання певних категорій осіб, засуджених за вчинені злочини, припинення порушеного кримінального переслідування, а також зняття судимості з осіб, які відбули покарання або звільнені від нього. Амністія оголошується актом, що видається вищим органом державної влади. В одних країнах повноваження оголошувати амністію належить до компетенції парламенту, в інших – глави держави. У деяких країнах парламент і глава держави при оголошенні амністії повинні діяти спільно (на Філіппінах, наприклад, президент може оголосити амністію лише за згодою більшості всіх членів конгресу). В Італії парламент передає президентові право амністії законом про делегування. Таке делегування має не тривалий, а одноразовий характер. Рідкісними є випадки віднесення повноваження оголошувати амністію до компетенції уряду (Словаччина). Як правило, акт про амністію видається у зв'язку зі святкуванням певної знаменної дати в житті держави і поширюється на індивідуально невизначене коло осіб. Ознаки, за якими застосовується або не застосовується амністія визначаються самим актом про амністію. Амністія не ставить під сумнів винуватість засуджених осіб і не є

реабілітативною підставою звільнення від кримінального покарання або його пом'якшення.

АМПАРО – в праві Іспанії і низки країн Латинської Америки (Мексика, Еквадор, Перу та ін.) особлива процедура, що є засобом захисту основних конституційних прав особи, багато в чому схожа з конституційною скаргою. Основна відмінність полягає в тому, що ампаро має індивідуальний характер. Так, згідно ст. 107 Конституції Мексики рішення, що виноситься федеральним судом у справах про порушення прав людини, надає захист у конкретній справі і не містить загальної заяви про закон.

АМФ – помилування. В ісламському праві повне помилування або послаблення покарання для людини, що порушила закон, після того як було винесено рішення суду. Потерпілий міг звернутися до суду з проханням про помилування цієї особи, з виплатою викупу за нанесену шкоду або міг простити його без викупу.

АМФІКТОНІЯ – у Стародавній Греції релігійно-політичний союз племен та міст із загальним святилищем, скарбницею, правилами ведення війни. Найвідомішою є дельфійська амфіктонія (центр – Дельфи), до якої входило 12-ть общин Середньої Греції та Фессалії.

АНАБАПТИСТИ – радикальна течія у протестантизмі, яка виникла у Швейцарії у 20-х рр. XVI ст. у середовищі послідовників У. Цвінглі. Анабаптисти визнавали хрещення у свідомому віці, коли можливо свідоме приєднання до християнства.

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ – поширення на відносини, які безпосередньо не врегульовані в законі, правових норм, що регламентують подібні відносини.

АНАЛОГІЯ ПРАВА – застосування принципів і норм правового регулювання певного виду суспільних відносин, не врегульованих правом. Аналогія права застосовується тоді, коли конфлікт має бути розв'язаний у судовому порядку, але в законодавстві немає спеціальної норми щодо суспільних відносин, що проявляються в даному конкретному випадку. Аналогія права застосовується в різних галузях права, у тому числі в конституційному. Але не допускається при вирішенні питання про кримінальну або адміністративну відповідальність.

АНАРХІЗМ – ідея про те, що суспільство може і повинно бути організовано без державного примусу. При цьому існує безліч різних напрямів анархізму, які часто розходяться в тих або інших питаннях: від другорядних, і до основоположних (зокрема, відносно поглядів на приватну власність, ринкові відносини, етнонаціональне питання). Видними представниками анархізму в Росії були П. Кропоткін і М. Бакунін.

АНАРХІСТИ – політична філософія, що містить в собі теорії і погляди, які виступають за ліквідацію будь-якого примусового управління і влади людини над людиною.

АНАРХІЯ – безвладдя, відсутність дисципліни, порядку, непокора окремих осіб або груп керівництву.

АНАТИ – одноразовий платіж на користь папської курії з церковних володінь, який сплачувався у зв'язку із входженням у сан. Вперше застосовувався у XIII ст.

АНАФЕМА – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, вигнання з громади віруючих.

АНАХРОНІЗМ – пережиток старовини; застарілі, не властиві даному часові звичаї, погляди, судження.

АНГЕЛИ – династія візантійських імператорів впродовж 1185-1204 рр.

АНГЛИ – германське плем'я, жили на півдні півострова Ютландія. Впродовж V-VI ст. частина англів брала участь в англосаксонському завоюванні Британії. Від їхнього найменування походить назва Англія.

АНГЛІЙСЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст. – соціально-політичний переворот 1640-1660-х рр. у Великобританії, що супроводжувався громадянськими війнами, поваленням монархії, встановленням республіки і протекторату.

АНГЛІКАНСЬКА ЦЕРКВА – національна церква Англії. Виникла в результаті «реформації», яку провів Генріх VIII Тюдор. В 1534 р., король став головою церкви. На чолі церковної ієрархії були архієпископи Англії Кентерберійський та Йоркський.

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ВІЙНА 1812-1814 рр. – почалася в результаті прагнення Великобританії до підриву економіки та торгівлі США і експансіоністської політики певних кіл США що розраховували захопити певні території Канади. Американські війська отримали перемоги на озері Ері (вересень 1813 р.), озері Шамплейн (вересень 1814 р.) та ін. однак англійський десант захопив та спалив більшу частину Вашингтона (серпень 1814 р.). В 1814 р. у м. Гент було підписано договір, що відновив довоєнний стан.

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА – система права, що діє в Англії, а також (у більш менш «чистому» вигляді) в США, Австралії, Ірландії, Канаді та інших колишніх англійських колоніальних володіннях. Для англо-американської правової системи характерна наявність статутного права (*statute law*), джерелом якого є парламентські акти, і загального права (*common law*), відсутність поділу права на публічне і приватне, переважно казуїстичний характер (а не абстрактний) норм, велике значення судового прецеденту і правової доктрини серед джерел права. Нерідко в літературі англо-американська правова система називається англосаксонською, що не зовсім вірно, оскільки в точному розумінні це поняття існувало в Англії лише до норманського завоювання XI ст. У порівняльному правознавстві синонім англо-американської правової системи – «система загального права».

АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА 1899-1902 рр. – збройний конфлікт між Великобританією і бурськими республіками у Південній Африці – Трансваалем і Оранжевою вільною державою. Відкриття бурами (колоністи з Голландії) великих покладів золота та діамантів стало причиною активної експансії Великобританії у цей регіон, масового напливу європейських переселенців. Відмова Трансваалю надати переселенцям політичні права з бурами стало приводом до англо-бурської війни.

АНГЛО-ІРЛАНДСЬКА УНІЯ 1801 р. – ліквідувала автономний ірландський парламент. Ірландський представникам відводилася деяка кількість місць у парламенті Великобританії.

АНГЛОСАКСИ – загальна назва германських племен англів, саксів, ютів та фризів, що впродовж V-VI ст. завоювали Британію. У VII-X ст. склалася англосаксонська народність, щі містила й кельтські елементи. Пізніше англосакси, змішування з датчанами, норвежцями та (після Норманського завоювання Англії 1066 р.) вихідцями із Франції, поклали початок англійської народності.

АНГЛОСАКСОНСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ – захоплення кельтської Британії германськими племенами англів, саксів, ютів та фризів впродовж V-VI ст. До кінця VI ст. склалася низка англосаксонських королівств – Кент, Уессекс, Суссекс, Ессекс, Східна Англія, Нортумбрія, Мерсія).

АНГЛОСАКСОНСЬКІ ПРАВДИ – записи звичаєвого права у англосаксів впродовж VII-IX ст. На відміну від інших варварських правд, викладених латиною, англосаксонські правди записані на давньоанглійській мові. У них не виявлено римського впливу. Відобразили початок диференціації суспільства на знать (*ерли, гезіти*) і рядових вільних одноплемінників (*керли*). Уессекські «Закони Альфреда» (кінець IX ст.), частково зберігаючи риси судейника, вже були зведенням королівських і церковних постанов, що мали силу для всієї підвладної Альфреду території.

АНГЛО-ФРАНКО-ІСПАНСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1861-1867 рр. В МЕКСИЦІ – військове вторгнення Великобританії, Франції та Іспанії в Мексику з метою усунення Б.П. Хуареса від влади та перетворення мексиканської території на колонію. В 1862 р. Великобританія та Іспанія вивели свої війська з країни. В червні 1863 р. французькі війська зайняли мексиканську столицю. В липні Мексика була проголошена імперією, а в квітні 1864 р. імператором став ставленик Наполеона III австрійський ерцгерцог Фердинанд Максиміліан Габсбург. В березні 1867 р. французи вивели свої війська з Мексики, в травні імператор був заарештований та розстріляний мексиканськими повстанцями.

АНГОСТУРСЬКИЙ КОНГРЕС 1819 р. – національний конгрес, скликаний за ініціативою С. Болівара 15 лютого у Венесуелі. Конгрес проголосив незалежність Венесуели, призначив С. Болівара тимчасовим президентом республіки та головнокомандувачем армією. В серпні 1819 р. конгрес прийняв Конституцію Венесуели, проголосивши її унітарною республікою. В грудні конгрес затвердив «Основний закон республіки Колумбія».

АНЕКСІЯ – насильницьке захоплення однією державою території або частини території іншої держави. Анексія є грубим порушенням норм міжнародного права.

АНЖУЙСЬКА ДИНАСТІЯ (ПЛАНТАГЕНЕТИ) – королівська династія в Англії. Походила від французьких Анжу.

АНКЛАВ – територія або частина території держави, звідусіль оточена сухопутною територією іншої держави або кількох держав.

АНКОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1883 р. – договір, що підсумував війну між Чилі та Перу. Ратифікований 4 березня 1884 р. Перу поступалася Чилі провінцією Тарапака, на десять років під владу Чилі переходили перуанські провінції Такна та Аріка.

АННАЛИ – у VI ст. – щорічні записи, короткі повідомлення щодо найбільш значимих подій року. Анналі склалися, як правило, у монастирях або при дворах монархів (офіційна анналістика).

АНОБІЛІТАЦІЯ – 1. Перехід представника третього стану в шляхетській стан. 2. Надання шляхетського титулу, яке спершу (до кінця XV ст.) було правом усіх сеньйорів високого рангу, а згодом стало прерогативою лише короля.

АНТАГОНІЗМ – форма протиріч, яка характеризується непримиренністю протилежних тенденцій, сил, суспільних інтересів.

АНТАНТА – блок європейських держав (Великобританія, Франція, Російська імперія), що сформувався впродовж 1904-1907 рр. і об'єднав під час Першої світової війни проти Німеччини та її союзників 20 держав.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ – воєнно-політичний союз держав і народів, що боровся під час Другої світової війни проти блоку Німеччини, Італії, Японії. Основними учасниками були Великобританія, СРСР, США, Франція і Китай. Основи для створення антигітлерівської коаліції були закладені британсько-радянським договором про спільні дії у війні проти нацистської Німеччини від 12 липня 1941 р.

АНТИКРЕЗ – в римському праві договір між заставним кредитором і боржником, згідно з яким кредитор може брати плоди закладеної речі, зараховуючи або не зараховуючи їх у відсотки або в суму самого боргу. Антикрез був поширений і в середньовічній Європі. В Новий час був закріплений у Французькому цивільному кодексі 1804 р.

АНТИНАПОЛЕОНІВСЬКІ (АНТИФРАНЦУЗЬКІ) КОАЛІЦІЇ – тимчасові військово-політичні союзи європейських держав, які прагнули відновлення у Франції монархічної династії Бурбонів, яку було усунено від влади в період Французької революції 1789-1799 рр. Всього було створено сім коаліцій. В науковій літературі перші дві коаліції називаються «антиреволюційними», починаючи з третьої – «антинаполеонівськими». В різний час у складі коаліцій були присутні Австрія, Пруссія, Англія, Росія, Османська імперія та інші країни.

АНТОНОВЩИНА – селянський рух 1920-1921 рр. в Тамбовській губернії, направлений проти радянської влади. Отримав назву від імені керівника і організатора руху О.С. Антонова. Повстання було ліквідоване силами Червоної армії, інколи із застосуванням газових атак. У червні 1922 р. О. Антонов був вбитий. Скасування продрозверстки в 1921 р. значно знизила кількість невдоволених селян.

АНТРОПОЛОГІЧНА ШКОЛА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА – один з напрямів в науці кримінального права, виник в 1870-х рр. в Італії. Основоположник – італійський лікар-психіатр Чезаре Ломброзо. Головна теза антропологічної школи кримінального права полягає в тому, що злочинність –

явище не соціальне, а суто біологічне, через що злочинця необхідно вивчати з антропологічної точки зору. На думку прибічників цієї школи, злочинець – це особливий біологічний тип з характерними рисами зовнішності, деякі люди народжуються злочинцями і не можуть бути виправлені. Заперечуючи основні принципи класичної школи кримінального права, антропологічна школа кримінального права пропонувала замінити кримінальні суди адміністративно-медичними органами, покликаними визначати наявність у того або іншого суб'єкта меж «злочинної людини» і вирішувати питання про заходи безпеки, які мають бути до нього застосовані.

АНУЛЮВАННЯ – скасування, оголошення недійсним певного акту чи договору.

АНЦІАНИ – старійшини міських цехів в Італії (XIII ст.).

АПАНАЗ – уділ, що одержували з королівського домену молодші сини та брати короля як довічне надання і який забезпечував їм заможне життя та високе становище в суспільстві.

АПАРСЕРІЯ – різновид оренди при якій селянин-апарсеро зобов'язувався за користування землею віддати певну частину врожаю.

АПАРТЕЇД – державна політика жорсткої расової сегрегації і дискримінації, спрямована на відокремлення та істотне обмеження особистих, політичних і соціально-економічних прав представників певної етнічної групи населення. Політика апартеїду здійснювалася урядом Південно-Африканської Республіки щодо її корінного населення до початку 90-х рр. XX ст. Сучасне міжнародне право вважає апартеїд злочином проти людства.

АПАТРИД – особа, яка не має громадянства (підданства) жодної держави. Інша назва такої особи – аполід.

АПЕГАДО – назва безземельного селянина в Еквадорі.

АПЕЛА – народне зібрання в Давньогрецькій державі Спарта. Формально апела була найвищим органом влади, що збирався щомісячно. На зборах ухвалювалися закони, обиралися посадові особи, вирішувалися питання війни і миру, союзу з іншими державами, розглядалися питання про спадкоємство посади вождя (царя), визначалося, кому з вождів очолювати військо в поході тощо. У засіданнях апели брали участь всі спартіати, які досягли 30-річного віку. Спочатку зібрання скликали вожді і герусія, згодом ефори. Рішення апели, які герусія або вожді вважали шкідливими для держави, могло бути ними скасовані.

АПОРИ – у Візантії раннього середньовіччя збіднілі вільні общинники, які здавали свою землю в оренду.

АПОСТИЛЯЦІЯ – вища ступінь завірення документів, що визнається у всіх країнах, які Гаазьку конвенцію 1961 р. Достовірність апостиля можна перевірити в міністерстві закордонних справ будь-якої країни – члена Конвенції.

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ – держава, утворена за результатами арабських завоювань впродовж VII-IX ст.

АРАУКАНСЬКІ ВІЙНИ – військова боротьба арауканів (індіанська народність) проти іспанських колонізаторів та чилійської влади за свою незалежність. Військові сутички тривали впродовж 1536-1882 рр. В 1882 р.

араукани формально визнали владу чилійського уряду, однак остаточно зброю вони склали лише в 1885 р.

АРБИТРАЖ – орган для вирішення господарських спорів між установами, організаціями та підприємствами.

АРЕОПАГ – 1. Орган влади в Стародавніх Афінах, названий по місцю засідань на горбі Ареса біля Акрополя. Виник в епоху родоплемінного ладу як рада старійшин. Складався з довічних членів, з VIII ст. до н.е. поповнювався з колишніх архонтів, кандидатів в яких намічав і обирав ареопаг. Мав широку політичну, судову, контролюючу і релігійну владу. 2. Назва Верховного суду в Греції.

АРИСТОКРАТІЯ – форма правління, за якою державна влада належить привілейованій знатній меншині. У середньовічній Європі – Венеція, Псковська та Новгородська феодальні республіки.

АРІЯ – передання певної речі іншій особі для тимчасового користування.

АРМІЯ КРАЙОВА – польська національна військова організація, яка діяла в окупованій німецькими військами Польщі та Україні (1942-1945рр.). Підпорядковувалася польському емігрантському урядові в Лондоні. Окремі частини діяли до 1947 р.

АРМІЯ ЛЮДОВА – польська військова організація, яка діяла під керівництвом Крайової Ради Народової у окупованій німецькими військами Польщі (1944 р.).

АРПАДИ – династія угорських князів (889-1001), потім королів (1001-1301).

АРРІМАДО – назва селянина в Еквадорі, який орендував невелику кількість землі на підставі усної домовленості.

АРТА-ШАСТРА – давньоіндійський політичний та економічний трактат, укладачем якого вважається Каутильє (Кауталья або Вішнагупта) – головний радник імператора Чандрагупти Маур'ї.

АРТИКУЛ – військовий статут, виданий Петром I.

АРХІЄПІСКОП – у католицькій церкві титул єпископа, який крім влади у власному діоцезі, мав право верховного нагляду над декількома єпископствами. Отримав поширення у IX ст.

АРХІЄРЕЙ – назва вищих сановників (єпископів, митрополитів, патріархів) у православної церкві.

АРХІМАНДРИТ – старший над паствою – найвищий (до єпископа) чернечий сан у православ'ї, титул настоятелів чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій, глав духовних місій. Вперше титул введено у християнській церкві у V ст.

АРХОНТ – буквально, той хто «має владу». Вища виборна посада в Аттиці. Колегія дев'яти архонтів аж до реформ Клісфена володіла всією повнотою виконавчої влади, діючи в повній відповідності з рішеннями аристократичного ареопагу.

АРШИН – давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи (0,711 м).

АСЕСОР – 1. У Стародавньому Римі посадова особа, досвідчена у законах. Асесор призначався на допомогу преторам, пропреторам, проконсулам, керівникам провінцій, пізніше – префектам для виконання різних судових функцій. У імператорський період асесори (під різними назвами) знаходилися при імператорах як юрисконсульти, допомагаючи їм порадами і даючи висновки у складних судових справах. 2. У Середні віки і Новий час члени деяких судів у низці країн Європи (Франції, Польщі, німецьких князівствах). Інколи асесори допомагали сеньйорові, який вершив правосуддя. 3. У Російській імперії – адміністративна посада, а також цивільний чин (колезький асесор).

АСИЗИ – у середньовічній Англії назва деяких актів короля (напр., Кларендонська асиза про створення великого журі (звинувачувальних присяжних) при розгляді справ про кримінальні злочини), а також назва особливих видів позовів, виїзних сесій судів. Синонім суду присяжних.

АСИМІЛЯЦІЯ – злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій.

АСОЦІАЦІЯ – об'єднання, спілка, союз, угруповання для досягнення спільної мети.

АСЬЄНДА – велике господарство типу латифундії.

АСЬЄНТО – договір іспанської корони з приватною особою, торговою компанією або державою на початку XV – середині XVIII ст. Договір передбачав надання монопольного права на ввіз у іспанські колонії в Новому Світі рабів із Африки. Перший асьєнто було укладено в 1517 р. З 1701 р. це право належало Франції, впродовж 1713-1750 рр. – Великобританії).

АТАШЕ – посада або ранг дипломатичного співробітника.

АТОРНЕЙ – в англomовних країнах – 1. Довірений представник, який надає юридичні послуги певній особі або компанії. 2. Державна посадова особа, яка виконує функції обвинувача або захисника.

АУГЗБУРЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – релігійний мир, укладений в 1555 р. між німецькими протестантськими князями та імператором Карлом V. Цей мир завершив шерег воєн між католиками та протестантами, встановив право князів визначати віросповідання своїх підданих (за принципом «чия країна, того й віра»), визнав лютеранство офіційним віросповіданням одночасно з католицизмом, санкціонував секуляризацію церковного майна.

АУГСБУРЗЬКА ЛІГА – оборонний союз, створений 9 липня 1686 р. між імператором Священної Римської імперії Леопольдом I, королем Іспанії Карлом II, королем Швеції Карлом XI, курфюрстом Баварії Максиміліаном II Емануелем і деякими іншими суб'єктами Священної Римської імперії. Після приєднання в 1689 р. до союзу Англії, отримала назву Великий альянс.

АУДІЄНЦІЯ – офіційний прийом у високопоставленої особи. В міжнародному праві – прийом главою держави глави дипломатичного представництва або особи, яка займає високу державну посаду.

АУДЬЄНСІЯ – впродовж XVI – на початку XX ст. адміністративно-судові колегії в іспанських колоніях в Америці.

АУТОДАФЕ – урочисте оголошення вироку суду інквізиції в Іспанії, Португалії, а також сам процес виконання вироку (як правило, публічне

спалювання засуджених). Перше аутодафе відноситься до XIII ст., останнє відбулося в 1826 р. у Валенсії.

АФЕРА – темна справа, шахрайське заняття.

АФЕТИ і АДЕСПОТИ – відпущені на волю ілоти.

АФІДЕВІТ – у Великобританії та США письмове свідчення або заява, що дається під присягою і засвідчуване нотаріусом або іншою уповноваженою на це посадовою особою при неможливості (скрутності) особистої явки свідка.

АФІКТ – у Південній Італії – короткострокова оренда за фіксований грошовий або натуральний чинш (XVI ст.).

АШХУР АЛЬ-ХУРУМ – «заборонені» місяці для ведення війн, вбивств.

АЮНТАМЬЄНТО, КАБЛЬДО – впродовж XVI – на початку XX ст. органи міського самоуправління в іспанських колоніальних володіннях в Америці. Вирішували питання благоустрою, проводили вирішення дрібних кримінальних та цивільних справ, контролювали фінансову систему.

Б

БАВАРСЬКА ПРАВДА – запис звичаєвого права (майнового, договірнього, сімейного, кримінального тощо), що склалося впродовж VII–VIII ст. у германського племені баварів (одна з «варварських правд»).

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ – політична система, при якій може існувати безліч політичних партій, які теоретично мають рівні шанси на здобуття більшості місць в парламенті країни. Багатопартійність почала складатися в СРСР в 1990 р. після скасування III-ім з'їздом народних депутатів шостої статті Конституції, яка закріплювала керівну роль КПРС.

БАГАТОСТОРОННІЙ ДОГОВІР – правочин (угода) при укладенні яких взаємне волевиявлення проявляють три і більше сторін (осіб). Водночас усі багатосторонні правочини є договорами. В цивільному праві їх небагато. Найпоширенішими є правочини (договори) про спільну діяльність.

БАГДАДСЬКИЙ ХАЛІФАТ – назва Арабського Халіфату, що зустрічається у літературі (столиця – Багдад) у період панування Аббасидів.

БАЙ' – в ісламському праві процес купівлі-продажу, обмін одного товару на інший, торгова операція. Бай' вважався дійсним при наявності «іджаба» (формулювання «Я продав цей товар тобі») та «кабула» (формулювання «Я купив, прийняв та залишився задоволений»).

БАЙ'А – в ісламському праві прийняття певної влади та керівництва. Здійснювалося шляхом рукостискання, при якому давалася клятва вірності (саме так приймав клятви від своїх прихильників пророк Мухаммад).

БАЙТ АЛЬ-МАЛ – «майно дому». Так називалася скарбниця мусульманської держави, а також приміщення, в якому зберігаються державні кошти.

БАЇ, БАЛЬЇ – до кінця XII ст. чиновник у маєтностях сеньйорів, який здійснював судочинство. З кінця XII до кінця XVIII ст. – голова королівського судочинства в судових округах (баяжах) у північно-східних землях королівства

Франція. Посада балії була скасована під час Великої французької революції 1789 р.

БАКУ – приватні раби, які становили частину особистого майна власника у Стародавньому Єгипті.

БАКУНІЗМ – одна з течій анархізму, пов'язана з ім'ям теоретика М.О. Бакуніна, який, зокрема, відкидав наявність будь-якої державності.

БАЛІГ – повноліття в ісламському праві. Нижньою межею повноліття у дівчат вважається 9 років, у хлопців 12 років. Верхньою межею для дівчат – 17 років, для хлопців – 18 років.

БАЛКАНСЬКА АНТАНТА (БАЛКАНСЬКИЙ ПАКТ) – військово-політичний союз Греції, Румунії, Туреччини та Югославії, який був створений в Афінах 9 лютого 1934 р. з метою збереження на Балканах постверсальського співвідношення сил.

БАЛКАНСЬКА ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА – проект федеративної держави до якої б входили Югославія, Болгарія, Румунія, Албанія та (у разі перемоги) Греція.

БАЛЬЯЖИ – адміністративно-судові округи у Франції за часів Філіпа II Августа.

БАН – феодалське ополчення, створене сеньйором з васалів.

БАНАЛІТЕТ – феодалська монополія, завдяки якій сеньйор-феодал, володіючи правом власності на будь-яке майно суспільного значення, міг примусити своїх селян до обов'язкового користування цим майном за певну плату. До баналітету відносили обов'язок селян молоти зерно у млині сеньйора, випікати хліб у його пекарні, використовувати його виноградний прес, ваги тощо. Селяни не могли продати власне вино доти, доки сеньйор не продасть свого.

БАНДИТИЗМ – організація озброєної групи (банди) з метою нападу на державні, громадські установи, підприємства чи на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчиненому нею нападі. Законодавством передбачена сувора відповідальність за бандитизм.

БАНИЦЯ – покарання, що полягає в оголошенні людини поза законом, засудженні її до вигнання.

БАРИСТЕР – адвокат, представник однієї з адвокатських професій у Великобританії. На відміну від соліситора має право виступати у всіх судових процесах. Дає висновки з найбільш складних юридичних питань і тому подібне.

БАРОН – в Західній Європі за доби феодалізму безпосередній васал короля, пізніше дворянський титул (дружина – баронеса). Титул барон в Англії (де він зберігається і понині) займає останнє місце в ієрархії титулів вищого дворянства (у ширшому сенсі до баронів належить все англійське вище дворянство, спадкові члени палати лордів). У Франції та Німеччині барон був нижче графа. У Російській імперії титул барон був запроваджений Петром I для німецького вищого дворянства Прибалтики.

БАРОНЕТ – спадковий дворянський титул в Англії. Введений в 1611 р. Баронети займають середнє положення між вищою знаттю і нижчим дворянством.

БАРРІАДОС – квартали бідноти у містах.

БАСАРАБИ – династія господарів Валахії впродовж XIV-XVII ст. (з перервами).

БАСИЛЕЙ, БАСИЛЕВС – у Стародавній Греції правитель невеликого поселення; пізніше глава племені або союзу племен, який володів військовою, жрецькою і судовою владою. Спочатку басилевс обирався, потім його влада стала спадковою. У Афінах після відміни царської влади (за переказами, у XI ст. до н.е.) басилевсом називався один з архонтів. У Стародавній Спарті басилевс – один з титулів царів, в елліністичних державах – найменування монархів, у Візантійській імперії – офіційний титул імператорів.

БАСТАРДНИЙ ЗАМОК – укріплення, споруджене на землі сеньйора без його згоди. Зазвичай каштелян бастардного замку не підпорядковувався легітимній владі сеньйора.

БАСТИЛІЯ – фортеця в Парижі, побудована у 1370-1382 рр. З XV ст. використовувалася як державна в'язниця. Штурм Бастилії (14 липня 1789 р.) повсталим народом став початком Великої Французької революції (відзначається х 1880 р. як національне свято Франції). В 1790 р. Бастилію було зруйновано.

БАСТРАД – позашлюбний син у шляхетських та королівських родин, який попри своє сумнівне походження, належав до другого стану й користувався шляхетськими привілеями. На гербі бастарда зображали перехресну чорну смугу на тлі приналежному його родові набору геральдичних символів.

БАТАВСЬКА РЕСПУБЛІКА – державне утворення впродовж 1795-1806 рр. на території Нідерландів.

БАТІЛЬ – будь-яка віра, думка, поведінка, що не відповідають положенням Корану та Суні.

БАТРАК – найманий робітник у сільському господарстві, позбавлений землі. Єдиним джерелом його існування була тяжка низькооплачувана праця.

БЕГЕТРІЯ – велика селянська община у середньовічній Іспанії.

БЕЙ, БЕК – титул старших у країнах Близького та Середнього Сходу. Титул був спадковим або надавався окремим особам за певні заслуги.

БЕЙЛІФ – у середньовічній Англії: 1. Посадова особа на службі мілорда, яка відповідала за збір феодалських платежів та дотримання порядку в помісті. 2. Представник найнижчої королівської адміністрації.

БЕНЕДИКТИНЦІ – члени ордену Святого Бенедикта – перший у Європі чернечий орден, заснований близько 530 р. Устав ордену вимагав постійного перебування у монастирі, слухняності, молитов, фізичної та розумової праці. Орден відрізняє особлива увага до освіти та навчання.

БЕНЕФІЦІЙ – у період раннього середньовіччя в Західній Європі землеволодіння, яке дарував король (інший великий феодал) в довічне користування васалові на умові несення ним військової або адміністративної служби. Поступово бенефіцій перетворився на феодал. У католицькій церкві – прибуткова посада або земельна ділянка, отримана духовною особою як винагорода.

БЕРГ-КОЛЕГІЯ – орган керівництва гірничорудною промисловістю в Російській імперії. Заснована в 1719 р. за ініціативою Петра I. Діяла впродовж 1719-1731, 1742-1783 та 1797-1807 рр. Керувалася берг-привілеєм і берг-регламентом, а також іменними і сенатськими указами.

БЕРГЛЕРІ – специфічний вид злочину, передбачений кримінальним законодавством Великобританії, США і низки інших держав, головним чином колишніх англійських колоній і домініонів. За англійським загальним правом берглері визначався як злом і проникнення вночі в чуже житло з метою тяжкого кримінального злочину – фелонії. Визнається у край небезпечним діянням і підлягає самостійному покаранню незалежно від того, чи вдалося зловмисникові скоїти запланований злочин. Визначення берглері у праві США виявляє тенденцію до ширшого тлумачення: за законами окремих штатів вистачає, щоб винний незаконно, навіть не вдаючись до злому, увійшов до будь-якого приміщення (у тому числі і транспортного засобу) або без дозволу залишався там з наміром здійснити будь-яку злочинну дію, а не лише фелонію, як це передбачалося раніше.

БЕРГ-ПРИВІЛЕЯ – законодавчий акт 1719 р., що визначав політику російського уряду в гірничорудній промисловості. Гарантував право спадкової власності на заводи, проголошував свободу продажу заліза, оголошував корисні копалини власністю царя. Діяв до 1807 р.

БЕРГ-РЕГЛАМЕНТ – законодавчий акт 1739 р., виданий на додаток і розвиток берг-привілею. Берг-регламент зменшив податковий тиск на промисловців, ліквідував переважне право вотчинників на розробку корисних копалин на своїй землі, визнавши це право за тими, хто їх виявив першими. Надав іноземцям рівні права з російськими промисловцями. Втратив значення в 1807 р.

БЕРЛІНСЬКА СТІНА – споруда із бетону та колючого дроту, яка була зведена між Східним та Західним Берліном 13 серпня 1961 р. з метою запобігти масовим утечам мешканців НДР у Західну Німеччину. Будівництво стіни, схвалене владою СРСР та інших країн Варшавського договору, було завершено за десять днів. Ця стіна завдовжки 45,1 км одразу ж стала символом «холодної війни». Одночасно із спорудженням стіни були обірвані комунікації, лінії метро та іншого транспорту.

БЕРЛІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1953 р. – повстання мешканців Берліна та інших міст НДР (Магдебурга, Йени, Галле) проти комуністичної влади, що відбулося 16-18 червня. 16 червня 1953 р. у Берліні почалися масові робітничі демонстрації та страйки, у яких взяли участь близько 100 тис. осіб, висувалися вимоги відставки комуністичних лідерів країни (В. Піка, О. Гротеволь, В. Ульбріхта). Незабаром політичні акції протесту відбувалися на території усєї Східної Німеччини і охопили 271 населений пункт. Для придушення виступів у столиці були кинуті значні поліцейські сили і частини червоної армії. Після жорстокого придушення антикомуністичного виступу (267 учасників загинуло, кілька десятків осіб було розстріляно за вироками радянських військових судів) правлячий режим провів широкомасштабні чистки у правлячій партії,

пом'якшено соціально-економічний курс (зокрема, було знижено ціни на продовольство).

БЕРЛІНСЬКИЙ ПАКТ 1940 р. – Троїстий пакт, який зобов'язав його учасників надавати підтримку один одному при встановленні так званого нового порядку на міжнародній арені, зокрема у Європі та Східній Азії. До Берлінського пакту приєдналися залежні від Третього Рейху Угорщина, Румунія, Словаччина, Болгарія, Незалежна держава Хорватія та деякі інші держави.

БЕСТ – в Ірані засноване на старовинному звичаї право притулку на території деяких священних і недоторканих місць (мечетей, гробниць, з ХІХ ст. – приміщень іноземних посольств та інших установ, які користуються екстериторіальністю).

БІД'А – нововведення, які були створені та запроваджені в ісламську релігію після періоду життя пророка Мухаммада та його сподвижників.

БІДНИЙ КОНРАД – таємний союз, що очолив антифеодальне повстання селян та місцевих жителів в 1514 р. у Вюртемберзі (Північно-Західна Німеччина), найбільше до часів Селянської війни 1524-1526 рр. Було жорстоко придушене.

БІЖЕНЕЦЬ – особа, яка вимушена залишити територію держави своєї громадянської належності або територію країни свого постійного проживання. Відповідно до сучасного міжнародного права статус біженця є підставою для отримання біженцем тимчасового притулку на території держави перебування (без надання громадянства), виду (спеціального дозволу) на проживання, допомоги й захисту з боку держави перебування.

БІЗОНІЯ – назва впродовж 1946-1948 рр. об'єднаної американської та британської окупаційних зон Німеччини. Рішення про створення об'єднаної Західної зони було прийнято 2 грудня 1946 р. на нараді представників США, Великобританії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу з німецького питання у Лондоні (лютий-червень 1948 р.). Була досягнута домовленість про приєднання до Бізонії французької зони окупації, що призвело до виникнення Тризонії.

БІЛА ЕМІГРАЦІЯ – громадяни колишньої Російської імперії, які після революції 1917 р. та громадянської війни опинилися за межами Росії.

БІЛЕ ДУХОВЕНСТВО – загальна назва нижчих священнослужителів – протопресвітерів, проієреїв, священників, протодияконів, дияконів.

БІЛИЙ РУХ – збірна назва політичних рухів, організацій і військових формувань, що протистояли радянській владі в роки громадянської війни. Походження терміну пов'язане з традиційною символікою білого кольору як кольору прибічників законного правопорядку. Основа білого руху – офіцерство колишньої російської армії; керівництво – військові верхи (М. Алексєєв, П. Врангель, А. Деникін, О. Колчак, Л. Корнілов та ін.).

БІЛІ ЗЕМЛІ – в Московському царстві ХVІ-ХVІІ ст. – землі світських та духовних феодалів, де населення звільнялося від сплати державних податків.

БІЛІНГВІЗМ – використання в державі (у роботі парламенту, виконавчої влади, інших органів) двох мов, що мають рівний і однаковий державний статус. Існує в Канаді, Бельгії, Білорусії, Фінляндії і деяких інших країнах.

БІЛЛЬ – у США, Великобританії та інших державах – законопроект, внесений на розгляд парламенту, а також назва окремих законів (наприклад, «Білля про права»).

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА – 1. Перші десять поправок до Конституції 1787 р. прийняті в США 1789 р. (вступив у силу в 1791 р.). Проголошував свободу слова, преси, зібрань, релігійного віросповідання, відокремлення церкви від держави, недоторканість особи тощо. 2. Документ прийнято парламентом Великобританії в 1689 р. Різко обмежив владу короля та гарантував права і свободи парламенту, заклав основи англійської конституційної монархії.

БІЛЬШОВИЗМ – напрямок політичної думки і політична партія, яка оформилася в 1903 р. в результаті боротьби марксистів – прибічників В. Леніна з меншовиками. Розділ партії відбувся на II-му з'їзді РСДРП стосовно першого пункту Статуту партії і членству в ній. Більшістю голосів пройшло формулювання В. Леніна. З того часу його прибічники стали називатися більшовиками.

БІПАТРИД – особа, яка перебуває одночасно в громадянстві двох держав, тобто має подвійне громадянство. Інша назва такого громадянства – «біполід».

БІПОЛЯРНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – розділення світу на сфери впливу між двома полюсами сили. Прикладом біполярного світового устрою рою є період «холодної війни» між СРСР та США. Друга половина XX ст. була єдиним періодом в історії людства, коли світ був розділений на два табори. Виключення з сфер впливу складала лише окремі, найчастіше невеликі і малозначимі із стратегічної точки зору держави, що оголосили про свій нейтралітет.

БІСКУП (ЄПИСКОП) – духовний сан, третя після диякона та священника ступінь церковної ієрархії. Біскуп міг мати титул архієпископа або кардинала. Мав вищу духовну владу у діоцезі (єпископстві).

БІСМАРК ОТТО ФОН ШЕНХАУЗЕН (1815-1898) – князь, державний діяч Німеччини, перший рейхсканцлер німецької імперії впродовж 1871-1890 рр. Здійснив об'єднання Німеччини на пруській мілітарній основі.

БЛАГОРОДНЕ ДЕРЖАННЯ – держання феода – було в основі васально-ленних відносин.

БЛІЦКРИГ – теорія ведення агресивної війни, розрахованої на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього й швидкого просування вглиб країни.

БЛОК ДЕРЖАВ – міжнародно-правове об'єднання держав для спільного розв'язання проблем інтернаціонального характеру. Зазвичай блок держав утворюються з військово-політичними цілями – для гарантування колективної безпеки, протистояння спільному суперникові, запобігання агресії тощо. Участь у блоці держав пов'язана з делегуванням частки суверенітету держав до міждержавних, блокових структур, передбачає дотримання кожним членом блоку певних зобов'язань, підпорядкування вимогам угоди про його утворення.

БЛОКАДА – військова, політична або економічна ізоляція чи оточення держави або її частини, групи держав, їхніх збройних сил, насильницьке

порушення зовнішніх зв'язків, з метою примусити виконати висунуті вимоги організаторів блокади.

БОБИЛІ – в Російській державі XV – початку XVIII ст. – збіднілі феодално залежні люди, які не несли державного тягла (повинності), але платили своєму власникові легший оброк – бобильщину.

БОГОХУЛЬСТВО – в праві деяких країн один з релігійних злочинів. У Московській державі покарання за богохульство було встановлено в 1649 р. і включало невіру, заперечення православної віри, ганьбу, образу святинь. В 1738 р. за богохульство була встановлена страта.

БОЖИЙ СУД – в античності та в Середньовіччі вид випробування (вогнем, водою тощо), за допомогою якого нібито встановлювалася судова істина.

БОКЛЕНД – форма земельної власності у англосаксів, буквально «земля по грамоті».

БОЛІВАР-І-ПОНТЕ МІМОН ХОСЕ АНТОНІО (1783-1830) – венесуельський державний діяч та полководець, один з керівників Війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810-1826 рр.

БОНАПАРТИСТИ – династія французьких імператорів у 1804-1814 рр. (Наполеон I) та у 1852-1870 рр. (Наполеон III). За правління Наполеона I на чолі завойованих Францією держав було поставлено представників роду Бонапартів (Жозеф Бонапарт – у 1806-1808 рр. неаполітанський король, у 1808-1813 рр. король Іспанії; Луї Бонапарт – у 1806-1810 рр. король Голландії; Жером Бонапарт – у 1807-1813 рр. король Вестфалії та ін.).

БОНДИ – особливо вільні селяни в країнах Скандинавії.

БОНДМЕНИ – особливо залежні селяни в Англії XVI ст.

БОРДАРІЇ – майнова категорія феодално-залежного селянства, відрізняється наявністю в утримувача неповного наділу землі.

БОЯРИ – найвищий стан феодалів у Московській державі впродовж XV-XVII ст.

БОЯРСЬКА ДУМА – у Московській державі з кінця XV ст. – найвищий державний орган, який виконував законодавчі, судові та військово-адміністративні функції.

БРАСЕРО – назва батрака в Мексиці, який наймався, як правило, на сезонні сільськогосподарські роботи.

БРАТЧИННИ – на північному заході Московської держави впродовж XIV-XVI ст. назва купецьких і цехових корпорацій.

БРАХМАНИ – найвища варна жерців у Стародавній Індії. За легендою, були народжені з вуст Бога Брахми. Джерелом існування більшості з представників цієї варни були пожертвування, пов'язані з релігійним культом, наданням правових консультацій, землеробством, державними посадами тощо.

БРЕДСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1660 р. – заява англійського короля Карла II, в якій він обіцяв амністію за злочини здійснені під час Англійської революції та в період безкоролів'я для тих хто визнає його як законного короля; збереження права власності на майно, що було придбане в цей період; свобода релігії; виплата заборгованості солдатам та офіцерам та прийняття їх на службу короні.

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ – поняття, що включає Великобританію та її колоніальні володіння. Поняття увійшло в офіційний вжиток у 18701-ті рр. У ХХ ст. в процесі розпаду колоніальної системи замість поняття Британська імперія почали вживати назву Британська співдружність націй, Співдружність.

БРИТТИ – кельтські племена, основне населення Британії у VIII ст. до н.е. – V ст. н.е. Частина бриттів, що залишилася в ході англосаксонського завоювання (V-VI ст.), склала один з елементів англійської народності.

БРИГАН – 1. Найманий воїн на службі сеньйора. 2. Воїн, який залишив службу у сеньйора і став грабіжником.

БУІДИ (БУВАЙХІДИ, АЛЬ-І-БУІ) – шіїтська конфедерація в області Гілян (Дайламан), по південному узбережжю Каспійського моря, яка правила в Багдаді впродовж 945-1055 рр. У до ісламську епоху Буїди обслуговували сасанідських послів та купців.

БУЛЕ – в Стародавній Греції спочатку рада родової знаті при басилевсі. У аристократичних і олігархічних полісах (до початку V ст. до н.е.) правляча рада знаті або (переважно) багатих громадян. Складалася з довічних членів (герусія в Спарті, ареопаг в Афінах та ін.). У демократичних полісах найвищий орган виконавчої влади і державного контролю, обирався на певний термін і готував справи для народного зібрання. Найбільш відомий буле в Афінах.

БУЛЛА – у середньовічній Європі – офіційний документ, королівський, імператорський або папський. Скріплювався металевією печаткою. Найважливіші королівські і імператорські акти, що скріплюють золотою печаткою, отримали назву «Золота булла». З XV ст. – послання римських пап з найважливіших питань.

БУНД (СОЮЗ) – загальний європейський робітничий союз у Литві, Польщі, Росії та Україні, загальноросійська єврейська партія лівого спрямування, заснована в 1897 р. у Вільно (Вільнюс), проіснувала до 1921 р.

БУНДЕСРАТ – 1. У Німеччині – орган представництва земель; 2. У Німеччині впродовж 1871-1918 рр. – верхня палата парламенту.

БУНДЕСТАГ – у Німеччині – нижня палата парламенту.

БУРБОНИ – королівська династія у Франції у 1589-1792 рр., 1814-1815 рр., 1815-1848 рр. (найвідоміші представники: Генріх IV, Людовік XIV, Людовік XVI, Людовік XVIII); в Іспанії у 1700-1808 рр., 1814-1868 рр., 1874-1931 рр. та з 1975 р. (початок іспанської гілки заснував онук Людовіка XIV – Філіп V); у Королівстві обох Сицилій у 1735-1805 рр., 1814-1860 рр. (родоначальник цієї гілки син Філіпа V – Карл IV).

БУРГАЖ – в Англії та Шотландії форма вільного утримування землі на території, яка належала місту. Умовою утримування була рента, в Шотландії – військова служба у міських гарнізонах.

БУРГГРАФ – посадова особа, яка призначалася королем (або єпископом – сеньйором міста) в німецьких середньовічних містах (спочатку в бургах). Володіла адміністративною, військовою, судовою гілками влади.

БУРГОМІСТР – вища посадова особа в місцевих органах управління деяких країн (ФРН, Бельгія, Нідерланди, Австрії). Є представниками центрального уряду, призначають і зміщують муніципальних службовців,

відповідають за формування і виконання бюджету. Бургомістри обираються або муніципальними радами (напр., в більшості земель ФРН), або безпосередньо населенням (у землях Баварія, Баден-Вюртемберг у ФРН), або ж призначаються урядом (у Нідерландах).

БУРГУНДИ – германське плем'я, утворили королівство в басейні Рейну – на початку V ст. (завойовано гунами у 436 р.), в басейні Рони – у середині V ст. (у 534 р. завойоване франками). Від бургундів пішла назва Бургундія.

БУРГУНДИ І АРМАНЬЯКИ – угруповання великих феодалів у Франції у першій третині XV ст., які боролися між собою за владу під час перебування на престолі короля Карла VI. Арманьяки – прихильники орлеанського герцога, названі на ім'я Бернарда VII, графа Арманьяка, який очолив це угруповання. Бургунди – бургундські герцоги Іоанн Безстрашний, Філіп Добрий та їх прихильники.

БУРГУНДСЬКА ПРАВДА – офіційна збірка законів бургундських королів кінця V – початку VI ст., видана королем Гундобадам в 517 р. Регулювала відносини бургундів між собою і з римлянами; підпала під вплив римського права більшою мірою, ніж схожі «правди» західних германських племен (напр., Лангобардська), прийняті пізніше.

БУРЖУА – повноправні городяни у Франції.

БУРЖУАЗІЯ – термін, який спочатку вживався для позначення вільних городян середньовічного французького міста, а пізніше – середнього класу. Вперше слово буржуазія зустрічається у французькому документі, датованому початком XI ст. З розвитком міст і торговельної активності у Західній Європі наприкінці середніх віків до буржуазії належали купці, банкіри та заможні підприємці.

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ – соціальна революція, основним завданням якої є знищення феодального ладу чи його залишків, утвердження ринкових відносин, створення буржуазної держави.

БУРМИСТЕР – в Російській імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. управитель поміщицького маєтку або призначений поміщиком староста. Після реформи 1861 р. бурмистром називалися інколи волосні старшини.

БУСИДО – феодальний кодекс поведінки японських самураїв. Вимагав вірності сюзерену, визнання воєнної справи єдиним завданням, що варте самурая.

БУТЕЄ – за правління династії Капетингів наглядач за майном королівського домену, вперше згаданий у королівському дипломі 1043 р. як наглядач за виноградниками, виноробнями та винницями. У XII ст. став одним із головних королівських чиновників (великий бутее Франції).

БУТЛЕГЕРСТВО – незаконне виробництво (фальсифікація) і контрабанда спиртних напоїв.

БУФЕРНА ДЕРЖАВА, БУФЕРНА ЗОНА – держава (територія), розташована між конфліктуючими сторонами – зберігає нейтралітет у війні.

БЮДЖЕТ ДЕРЖАВНИЙ – форма утворення і витрачання грошових коштів для забезпечення діяльності органів державної влади і виконання функцій держави. У всіх демократичних державах прийняття державного

бюджету є одним з найважливіших повноважень парламенту. Як правило, проект бюджету представляється до парламенту главою держави або уряду.

БЮРГЕР – вільний мешканець середньовічного міста.

БЮРОКРАТІЯ – система управління чиновницької адміністрації, що захищає інтереси пануючої верхівки.

В

ВАВИЛОНІЯ – держава початку II-го тисячоліття – 539 р. до н.е. на півдні Месопотамії (територія сучасного Іраку). У період розквіту (за Хаммурапі, XVIII ст.) – централізована рабовласницька держава. Завойована персами.

ВАГНЕРА ЗАКОН – Національний закон про трудові відносини – в США закон про регулювання трудових відносин, прийнятий в 1935 р. за ініціативою сенатора Р. Вагнера. Закон проголосив право робітників на організацію і укладення колективних договорів, на страйк тощо. Однак, прийнятий в 1947 р. антиробочий закон Тафта-Хартлі по суті замінив закон Вагнера.

ВАДЖИБ – правовий термін, який означає необхідність обов'язкового виконання того чи іншого релігійного припису.

ВАЙШЬІ – представники третьої варни у Стародавній Індії, яка об'єднувала повноправних общинників, в основному землеробів, торговців, лихварів.

ВАКФ – передання розумово повноцінним і повнолітнім мусульманином прибутку від певної речі або товару людині, яка потребує з числа мусульман або зіммієв (немусульман, які знаходяться під заступництвом мусульманської держави) без жодних попередніх умов. Це один з видів добродійності в ісламі, який здійснюють матеріально забезпечені люди.

ВАЛІ – покровитель, захисник, опікун, помічник.

ВАЛУА – династія французьких королів впродовж 1328-1589 рр. Найвідоміші представники: Карл V, Людовік XI, Франциск I, Генріх II, Генріх III.

ВАЛЮТА ЗОЛОТА – грошова одиниця, безпосередньо розмінна на золото.

ВАЛЮТА СРІБНА – повноцінна срібна монета в обігу або грошова одиниця, безпосередньо розмінна на срібло.

ВАЛЬВАСОР – у Франції та Італії дрібний феодал, підвасал.

ВАЛЬДЕНСИ – послідовники вчення П. Вальдо, які проповідували відмову служителів церкви від власності, проведення служби не латиною, а рідною мовою. Релігійна течія виникла у XII ст. в Південній Франції та поширилася у Північній Франції, Італії, Іспанії, Фландрії, Німеччині. Проіснувала до 1848 р.

ВАН – титул правителів держав та князівств у Китаї та Кореї у давні часи та середні віки. Після смерті називався *ді*.

ВАНДАЛІЗМ – злочин проти суспільної безпеки, що полягає в оскверненні будівель або інших споруд, псуванні майна в громадському транспорті або в інших громадських місцях. Термін вандалізм походить від назви германського племені вандалів, відомих своїми набігами на Рим і його провінції, що супроводжувалися величезними руйнуваннями.

ВАНДЕМ'ЄРСЬКИЙ ЗАКОЛОТ – озброєний виступ французьких роялістів (прагнули відновити монархію) у Парижі 3-5 жовтня (11-13 вандем'єра) 1795 р. Виступ був придушений генералом Наполеоном Бонапартом.

ВА-НЮ-П'Є – зневажливе прізвисько незаможних людей у Нормандії, від якого походить назва селянського повстання у цій провінції 1639 р.

ВАРВАРИ – у давніх греків та римлян назва всіх чужоземців, що розмовляли незрозумілими їм мовами та чужих їх культурі (германці та ін.).

ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ – пам'ятки середньовічного права, які поєднували місцеве звичаєве право й окремі норми римського права. Таке безсистемне поєднання різних за своєю природою норм у правознавстві отримало назву еkleктики. До варварських правд відносяться: Вестготська правда (її найраніша частина записана впродовж другої половини V ст.), Бургундська правда (кінець V – початок VI ст.), Салічна правда (записана на початку VI ст.), Ріпуарська правда (VI-VII ст.), Алеманська правда (кінець VI-VIII ст.), Баварська правда (середина VIII ст), Лангобардські закони (середина VII – середина VIII ст), Англо-саксонські закони (VII-IX ст.), Саксонська правда, Фризька правда, Тюрінзька правда, Правда франків-хамавів (початок IX ст.).

ВАРНИ – соціальні групи (брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри), що виникли у Стародавній Індії, і належність до яких передавалася у спадок. За легендою, характеризуються різним походженням, за фактом, – правовим статусом та майновим станом.

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ «КРИВАВЕ ВЕСІЛЛЯ» – масове побиття гугенотів католиками 24 серпня 1572 р. у Парижі в ніч перед святом Святого Варфоломія.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955 р. – договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, підписаний 14 травня 1955 р. Заклав підвалини створення військового блоку країн «соціалістичної співдружності» (Організації Варшавського Договору) на противагу НАТО. Існував до розпаду СРСР.

ВАРШАВСЬКІ ДОГОВОРИ 1920 р. – політичні і військові конвенції, підписані 21.04 і 24.04.1920 р. представниками урядів Польщі та Директорії УНР. Документи розроблялися за безпосередньою участю Ю. Пілсудського та С. Петлюри. За умовами договорів УНР потрапляла у залежність від Польщі та поступалася частиною української території.

ВАРЯГИ, ВІКІНГИ – скандинавські воїни, які здійснювали морські грабіжницькі та завойовницькі походи на країни Західної та Східної Європи впродовж IX-XI ст.

ВАСАЛ – людина, пов’язана із сюзереном присягою на вірність. За надання від сюзерена ф’єфу чи інших бенефіцій васал обіцяв підпорядковуватися юрисдикції лише цього сеньйора, виконуючи певні повинності, насамперед військові.

ВАСАЛІТЕТ – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів), що отримала найбільше розповсюдження у середньовічній Європі. Інститут васалітету почав формуватися ще за часів Каролінгів. З XV ст. васалітет почав поволі занепадати. Васал, який мав великий земельний наділ, інколи мав власних васалів.

ВАСВАСА – необгрунтовані і надумані сумніви в релігії.

ВАСІ – в ісламському праві представник померлої людини, який виконує заповіт покійного. Ця людина має бути розумово повноцінною, повнолітньою і вільною.

ВАСІЯ – в ісламському праві цим словом позначається заповіт, залишений за життя померлою людиною. Після смерті заповідача його майно, гроші переходять до тієї людини, на користь якої він залишив заповіт. Заповіт може включати зобов’язання виплатити за померлого його борги, виконати за нього невиконаний хадж, виконання похоронних заходів.

ВАХТАНГА ЗАКОНИ – збірка феодалного права Грузії, сформована впродовж 1705-1708 рр. під керівництвом царя Картлі Вахтанга VI за участю представників вищої духовної і світської знаті. У законах включені витяги з Біблії, візантійських, грузинських законів і законів Вірменії і власне збірка Вахтанга VI. Юридично закони оформили кріпацтво. Закони Вахтанга VI фактично діяли у всій Грузії, а деякі закони – і після її приєднання до Російської імперії.

ВАХХАБІТИ – послідовники релігійно-політичної течії в ісламі, заснованої наприкінці XVIII ст. Мухаммедом ібн Абд аль-Ваххабом, які закликали до об’єднання арабських племен у боротьбі проти турецького панування.

ВАШИНГТОН ДЖОРДЖ (1732-1799 рр.) – перший президент США (1789-1797), головнокомандуючий армією колоністів у війні за незалежність у Північній Америці 1775-1783 рр. Голова Конвенту (1787 р.) з розробки Конституції США. Виступав за збереження Сполученими Штатами нейтралітету щодо суперництва між європейськими державами. Відмовився балотуватися на президентську посаду втретє.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА – німецька держава впродовж 1919-1933 рр., яка відповідно до Конституції Німеччини, прийнятої 31 липня 1919 р. у Веймарі Національним зібранням (обрано у січні 1919 р.) була конституційована у формі демократичної парламентської федеративної республіки.

ВЕЙЦЛА – форма феодалного землеволодіння у Норвегії.

ВЕЛИКА ВІЙНА 1409-1411 рр. – війна між Королівством Польща і Великим князівством Литовським з одного боку та Тевтонським орденом з іншого. Генеральною битвою і центральною подією війни стала Грюнвальдська

битва 15.07.1410 р., у ході якої майже повністю були знищені збройні сили Тевтонського та Лівонського орденів.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941-1945 рр. – війна радянського народу з нацистською Німеччиною та її союзниками (22 червня 1941 – 9 травня 1945 рр.), складова частина Другої світової війни. Назва «Велика Вітчизняна війна» стала використовуватися в російськомовній традиції після радіозвернення І. Сталіна 3 липня 1941 р. Розпочата Німеччиною, Велика Вітчизняна війна завершилася повним розгромом країн фашистського блоку. Радянський Союз втратив під час битв, а також жорстокого фашистського терору на окупованій території і в концтаборах за різними підрахунками 27 млн. чоловік.

ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ 1929-1933 рр. – рецесія світової економіки, що почалася в більшості міст в 1929 р. і закінчилася на початку 1933 р. Проте аж до 1939 р. світ виходив з депресії, тому 1930-і рр. в цілому вважаються періодом Великої депресії. Термін «Велика депресія» зазвичай вживається лише відносно кризи в США.

ВЕЛИКА РОСІЯ – назва європейської частини Російської держави. У царському титулі використовувалася з XVI ст.

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ – грамота, підписана в 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним. Обмежувала (в основному на користь аристократії) права короля і надавала деякі привілеї лицарству, верхівці вільного селянства, містам. Велика хартія вольностей зіграла значну роль в політичній боротьбі впродовж XIII-XIV ст. та сприяла встановленню англійської станової монархії. «Забута» наприкінці XV і у XVI ст., вона була використана лідерами парламентської опозиції напередодні і на початку Англійської буржуазної революції (XVII ст.) для обґрунтування права парламенту контролювати дії королівської влади. Входить до числа чинних актів «некодифікованої» конституції Великобританії.

ВЕЛИКЕ ЖУРІ – в праві США колегія присяжних, яка скликається з метою перевірки підстав для висунення звинувачення особі у конкретній кримінальній справі і рішення питання про можливість передати обвинуваченого суду, де його справа розглядатиметься за участю «малого журі» присяжних.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ – умовна назва сукупності етнічних переміщень в Європі у IV-VII ст. германців, слов'ян та ін. племен на території Римської імперії. Безпосереднім поштовхом до Великого переселення народів було масове переміщення гунів (з 70-х рр. IV ст.). Переселення сприяло розпаду Римської імперії.

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНЕВИЙ ОРДОНАНС 1357 р. – закон, обнародований у березні під час народного руху 1356-1358 р. в Парижі, очоленого Етьеном Марселем, був виразом незадоволення городян політикою монархії і повинен був здійснити докорінну реформу державного управління.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – 1. Глава великих князівств на території Русі впродовж X-XV ст. і Московської держави XV – середини XVI ст. 2. В Російській імперії – член імператорської родини, близький родич імператора

або імператриці (звернення – «Ваша Імператорська Високість». 3. Частина повного титулу російського імператора («великий князь Фінляндський» та ін.).

ВЕЛИКИЙ НАРОДНИЙ ХУРАЛ – назва парламенту Монголії.

ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ – вираз І. Сталіна, яким він охарактеризував почату наприкінці 1920-х рр. в СРСР політику форсованої індустріалізації і колективізації сільського господарства.

ВЕЛИКІ ДЕРЖАВИ – держави, які завдяки своєму військово-політичному потенціалу визначально впливають на систему міжнародних і міжнародно-правових відносин. Після Другої світової війни великими державами формально вважаються постійні члени Ради Безпеки ООН: Російська Федерація (до 25 грудня 1991 р. – СРСР), США, Великобританія, Франція та Китай. Сучасний статус великої держави не суперечить принципу суверенної рівності держав, а, по суті, є політико-правовим віддзеркаленням їх реальної ролі в міжнародному житті. Особливий статус великих держав закріплений в Статуті ООН. Він формально зобов'язує великі держави сприяти та відповідати за підтримці миру і загальної безпеки.

ВЕЛИКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ – назва парламенту Туреччини.

ВЕЛИКІ РЕФОРМИ 1860-1870-х рр. – буржуазні реформи, проведені Олександром II після поразки Росії в Кримській війні (1853-1856 рр.), які почалися зі скасування кріпосного права (1861 р.). До великих реформ відносять також земську реформу, міську, судову, військову. Реформи проводилися також в галузі фінансів, освіти, друку і торкнулися всіх сфер життя тогочасного російського суспільства.

ВЕЛИКОМОРАВСЬКА ДЕРЖАВА – ранньофеодальна держава західних слов'ян у IX – на початку X ст. Виникла в долині річки Морава.

ВЕЛІКАШИ – в Хорватії за доби феодалізму представники феодальної знаті.

ВЕЛЬМОЖА – знатна людина, наближена до монарха, яка обіймала відповідальні державні посади.

ВЕНДСЬКА ДЕРЖАВА – ранньофеодальне об'єднання полабських слов'ян. Існувало з 40-х рр. XI ст. до першої третини XII ст. на узбережжі Балтійського моря, між гирлами річок Лаби та Одри.

ВЕНЕЦІАНСЬКА ДЕРЖАВА – з XI до XVIII ст. самостійна республіка з аристократичним устроєм (Північна Італія поблизу Адріатичного моря).

ВЕРБАЛЬНА НОТА – найбільш поширена форма дипломатичного листування і дипломатичних актів з найрізноманітнішого кола питань – від політичних до суто службових (аж до інформації протокольного характеру, запитів про надання віз).

ВЕРБАЛЬНІ КОНТРАКТИ (ОПЕРАЦІЇ) – договори, які укладаються в усній формі. У римському праві найважливішим видом вербальних контрактів була стипуляція.

ВЕРВ – територіальна одиниця, до якої входили декілька селянських громад.

ВЕРГЕЛЬД – у звичаєвому праві франків, бургундів, бритів, вестготів та остготів грошовий штраф, який заступав кровну помсту. Особа, яка скоїла

злочин, мала сплачувати його покривдженій особі або її родичам. Розмір штрафу залежав від тяжкості злочину, суспільного становища й етнічного походження злочинця та жертви його злочину.

ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР 843 р. – домовленість про розділ імперії Карла Великого між трьома синами Людовіка Благочастивого: Лотарем I, Карлом Лисим та Людовіком II Німецьким. Після розподілу утворилось три держави: Серединне королівство (у 855 р. розпалося на три королівства – Лотарингію, Італію та Прованс), Західно-Франкське королівство (орієнтовно кордони сучасної Франції) та Східно-Франкське королівство (орієнтовно кордони сучасної Німеччини).

ВЕРМАХТ – назва збройних сил Німеччини впродовж 1935-1945 рр.

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 р. – мирний договір, укладений після закінчення Першої світової війни між союзниками та Німецькою республікою, підписаний 28 червня 1919 р. За умовами договору Німеччина передавала Франції Ельзас та Лотарингію. Польща отримала великі території у Східній Пруссії та вихід до Балтики («Польський коридор»). Менші території були передані Чехословаччині, Литві, Бельгії, Данії. Переозброєння німецької армії було суворо обмежене. Німеччині було заборонено мати підводний флот, військові повітряні сили, важку артилерію. Загальна кількість війська не мала перевищувати 100 тис. осіб тощо. Німеччина погодилася виплачувати відшкодування за спричинені цивільні руйнування і військові пенсії союзникам.

ВЕРСАЛЬЦІ – назва, яку дали учасники Паризької Комуни 1871 р. силам контрреволюції, які зосередилася у передмісті Парижа – Версалі. Версальці за допомогою пруських військ в травні 1871 р. вчинили розправу над комунарами.

ВЕРХНІЙ ЗЕМСЬКИЙ СУД – судова установа для дворян, запроваджена Катериною II (одна на губернію), під час загальної губернської реформи 1785 р. До складу суду входили два голови та 10 засідателів по виборі місцевого дворянства (на три роки). При верхньому земському суді були прокурор і два стряпчих. Суд підрозділявся на департаменти – кримінальний і цивільний і служив губернською апеляційною інстанцією для нижчих судів: повітових, дворянських опік і нижніх земських. Справи у позовах не більше 100 крб. вирішувалися судом остаточно. Вищими інстанціями стосовно суду були цивільна і кримінальна палати. Верхній земський суд був скасований Павлом I в 1796 р.

ВЕРХНІЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СУД – заснована законом від 9 липня 1889 р. в прибалтійських губерніях апеляційна інстанція для справ, що вирішувалися волосним судом (не остаточно), і касаційна – для справ, з яких останній виносив остаточне рішення. Складався з двох членів і голови. Останній призначався міністром юстиції з осіб, що володіли цензом, потрібним для мирових суддів. Членами по черзі були голови волосних судів. Касаційною і вищою інстанцією стосовно верхнього селянського суду був з'їзд мирових суддів.

ВЕРХНЯ РОЗПРАВА – судова установа для однодворців і державних селян, запроваджена Катериною II під час загальної губернської реформи 1775 р. У великих губерніях могло бути більше однієї верхньої розправи. Обидва голови верхньої розправи призначалися, за поданням губернського правління, Сенатом. Засідателі (10) обиралися місцевими селянами зі свого середовища або з дворян і різночинців строком на три роки. Склад і компетенція верхньої розправи відповідали Верхньому земському суду. Розправа була губернською апеляційною інстанцією для нижніх розправ, скасована в 1796 р.

ВЕРХОВНА ТАСМНА РАДА – вища державна установа Російської імперії у 1726-1730 рр. (7-8 чоловік). Була створена Катериною I як дорадчий орган. Рада фактично вирішувала найважливіші державні питання. Намагалася обмежити самодержавство на свою користь, але була розпущена імператрицею Анною Іоанівною.

ВЕРХОВНИЙ КОМІСАР ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ – міжнародна посадова особа, яка підкоряється Генеральному Секретареві ООН і відповідає за заохочення, захист і здійснення всіма людьми громадянських, економічних, соціальних, політичних і культурних прав. Пост Верховного комісара заснований резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 23 грудня 1993 р. Він призначається Генеральною Асамблеєю ООН строком на чотири роки і за посадою є заступником Генерального Секретаря ООН.

ВЕРХОВНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД – найвищий надзвичайний судовий орган Російської імперії. Створювався для проведення політичних процесів проти декабристів (1826 р.). З 1906 р. суд розглядав великі кримінальні справи як перша судова інстанція.

ВЕСНА НАРОДІВ – таку назву отримали демократичні революції 1848-1849 рр. у багатьох європейських країнах.

ВЕСТГОТИ – германське плем'я, західна гілка готів. На початку V ст. вторглися в Італію. У 410 р. пограбували Рим. У 418 р. заснували у Південній Галлії ранньофеодальне Тулузьке королівство (з Галлії на початку VI ст. були витіснені франками). У V ст. захопили більшу частину Піренейського півострова. Їх держава була завойована арабами на початку VII ст.

ВЕСТГОТСЬКА ПРАВДА – правовий кодекс вестготів. Перша збірка законів була складена за короля Евріха (466-484 рр.). Нащадки короля безперервно доповнювали та розширювали цю збірку. Вперше Вестготська правда була видана в 654 р. королем Рекесвінтом (одна з «варварських правд»).

ВЕСТМІНСТЕРСЬКИЙ СТАТУТ 1931 р. – акт парламенту Великобританії від 11 грудня 1931 р., який визначав взаємини між Великобританією і домініонами. Статут скасував правило, згідно з яким закони домініону вважалися недійсним, якщо вони суперечили імперським законам. Домініони отримали право скасовувати і змінювати акти імперського парламенту, що поширювалися на їх території, а також видавати закони, дія яких виходила за межі їх території. Англійський парламент був позбавлений права видавати закони для домініону без згоди уряду останнього. Водночас Вестмінстерський статут зберіг домінуюче положення Великобританії у

створеній нею Британській співдружності націй. Англійський монарх продовжував бути королем домініонів.

ВЕСТМІНСТЕРСЬКІ СТАТУТИ – загальна назва низки різнохарактерних законодавчих актів англійської феодальної держави. Назва пов'язана з тим, що резиденція англійських королів знаходилася у Вестмінстерському палаці. Найбільш відомі Вестмінстерські статuti, видані в 1275, 1285, 1290, 1295 рр. Більшість з них стосувалися земельних відносин. Статuti зобов'язували лордів з'являтися до королівських судів за викликом і встановлювали суворе покарання за непокору. Норми кримінального права, що були представлені у Вестмінстерських статутах, передбачали покарання за хабарі, наклеп, поширення небезпечних чуток і тому подібне, запроваджували асизні суди.

ВЕСТМІНСТЕРСЬКІ СУДИ – загальна назва вищих судових установ у середньовічній Англії (Суд королівської лави, Суд загальних тяжб та Суд казначейства). Вперше назва Вестмінстерські суди з'явилася наприкінці XII ст., коли з єдиного Вищого королівського суду виділилася особлива колегія, яка розглядала переважно кримінальні справи, – Суд королівської лави. На початку XIII ст. відокремився Суд загальних тяжб, який розбирав майнові спори. Суд казначейства розглядав справи, які торкалися фінансових інтересів англійської корони. Актами про судоустрій Великобританії 1873-1875 рр. Вестмінстерські суди злилися з Канцлерським судом.

ВЕТО – заборона, що накладається одним органом державної влади на рішення іншого. Це право надається главі держави стосовно законодавчих актів, що приймаються представницькими органами влади.

В'ЄТНАМСЬКА ВІЙНА 1964-1973 рр. – збройний конфлікт між Північним і Південним В'єтнамом, безпосередніми учасниками якого стали США та їх союзники. За рішенням конференції 1954 р. у Женеві Франція виводила свої збройні сили з Індокитаю, а на території В'єтнаму створювалися дві держави – Північний В'єтнам (комуністичний) і південний В'єтнам (антикомуністичний). З початку свого існування південно-в'єтнамський уряд змушений був вести боротьбу проти партизанських сил Північного В'єтнаму.

ВИБОРНИЙ КРАЙ – провінція королівства Франція, де лише незначною мірою були обмежені повноваження органів королівської влади місцевими органами самоврядування. До виборчих країв належали здебільшого історично найдавніші частини королівського домену.

ВИДАЧА ОСОБИ ІНОЗЕМНІЙ ДЕРЖАВІ – видача однією державою іншій державі особи, яка обвинувачується у вчиненні або засуджена за вчинення злочину.

ВИДВОРЕННЯ ЗА МЕЖІ ДЕРЖАВИ – примусове вислання особи за межі держави. Видворення за межі держави особи, позбавленої її громадянства, називається *експатріацією*. Видворення за межі держави як видача однією державою іншій державі особи, яка обвинувачується у скоєнні, або засуджена за скоєння злочину називається *екстрадицією*. Національне законодавство як правило забороняє видворення за межі держави її громадян. Екстрадиція іноземних громадян та осіб без громадянства допускається зазвичай тільки у

випадках, передбачених договором між державами . Рішення про екстрадицію як правило ухвалює суд.

ВИДИ ПОКАРАНЬ – у кримінальному праві встановлений кримінальним законом обов'язків перелік покарань за ступенем їх тяжкості, а саме: 1. Основні види покарань – громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. До військовослужбовців можуть застосовуватися такі види покарань як утримання у дисциплінарному батальйоні; 2. Додаткові види покарань – конфіскація майна, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та штраф можуть бути як основним так і додатковим видом покарання.

ВИКУПНІ ПЛАТЕЖІ – в Російській імперії 1861-1906 рр. викуп селянами у поміщиків земельних наділів, наданих селянською реформою 1861 р. Уряд виплатив поміщикам суму викупу за землю, і селяни, що опинилися у боргу перед держави, повинні були погасити цей борг впродовж 49 років по 6 % щорічно (викупні платежі). Сума обраховувалася з величини оброку, який селяни платили поміщикам до реформи. Стягування платежів припинилося в ході революції 1905-1907 рр. До цього часу уряд встиг стягнути з селян більше 1,6 млрд крб., отримавши близько 700 млн крб. прибутку.

ВИХІД ІЗ ДЕРЖАВИ – відокремлення від держави якої-небудь її частини. Інша назва такого відокремлення – «сецесія».

ВИХІД СЕЛЯНСЬКИЙ – в Московській державі XI-XVII ст. право селян на перехід від одного феодала до іншого. Судебник 1497 р. встановив єдиний термін селянського виходу (Юріїв день). Повністю скасований Соборним укладенням 1649 р.

ВИЩА РАДА МАГІСТРАТУ – у Франції, Італії, Португалії, Румунії, Колумбії, Алжирі та низці інших країн особливий орган державної влади, головними завданнями якого є підбір кандидатур на посади суддів і прокурорів, а також здійснення функції дисциплінарної ради суддів. Як правило, у вищій раді магістрату головує президент держави. Члени ради або призначаються президентом республіки (Франція, Алжир), або обираються палатами парламенту (Румунія), або визначаються іншим способом.

ВІГИ – 1. Політична партія у Великобританії, яка виникла на початку 80-х рр. XVII ст. як угруповання обуржуазненої дворянської аристократії та великої торгової й фінансової буржуазії. При владі знаходилася по черзі з партією торі. У середині XIX ст. на її основі склалася ліберальна партія. 2. Політична партія у США впродовж 1834-1854 рр. Виступала проти посилення центральної влади. В 1854 р. північні віги перейшли до нової республіканської партії, а південні (так звані бавовняні) віги – до демократичної партії.

ВІДАМ – 1. Світський намісник абата, зазвичай шляхтич, який відповідав за збирання десятини в діоцезії чи маєтностях абатства. 2. Довічний шляхетський титул без права успадкування.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814-1815 рр. – конгрес європейських країн (крім Туреччини), який підбив підсумки війни європейських держав з

Наполеоном І. У вересні 1815 р. конгрес прийняв документ про створення «Священного союзу».

ВІДКУП – право, яке надавалося державою приватним особам (відкупникам) за певну плату збирати будь-які податки чи здійснювати продаж певних видів товарів (сіль, вино та ін.).

ВІДЛИГА – поширене позначення змін в соціальному і культурному житті СРСР, що намітилися після смерті І. Сталіна (1953 р.). Термін «відлига» походить від назви твору І.Г. Еренбурга. Період «відлиги» характеризувався пом'якшенням політичного режиму, початком процесу реабілітації жертв масових репресій 1930-х – початку 1950-х рр., розширенням прав і свобод громадян, деяким послабленням ідеологічного контролю в галузі культури і науки. Важливу роль в цих процесах відіграв ХХ-ий з'їзд КПРС, який засудив культ особи І. Сталіна. «Відлига» сприяла зростанню соціальної активності в суспільстві. Проте позитивні зрушення середини 1950-х рр. не отримали подальшого розвитку в СРСР.

ВІДЛУЧЕННЯ ВІД ЦЕРКВИ – релігійне покарання, прийняте відповідним рішенням вищої церковної інстанції, яке полягає у відлученні від церкви. У середні віки вважалось найтяжчим церковним покаранням.

ВІДРІЗКИ – частина селянських наділів, що відійшла до поміщиків в результаті реформи 1861 р.

ВІДРОБІТКИ – в післяреформеній Росії система обробки селянами поміщицької землі власним інвентарем за орендовану землю (в основному за відрізки), позики хлібом, грошима і так далі Пережиток панщинного господарства.

ВІДРУБ – згідно положень Столипінської аграрної реформи – селянське господарство, що відокремилося від общини землею. При цьому будинок залишався на території селянської общини.

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО – правова система Візантії (VI-XV ст.), основою якої був Кодекс Юстиніана. Склалася шляхом перетворення і поступового пристосування до потреб Східної імперії римського права і характеризувалася дуалізмом церковного і світського права. Переважаючими джерелами візантійського права були закони, які видавалися імператорами. Візантійське право було запозичене феодальним правом Вірменії, Грузії, деяких країн Європи та Азії. У Греції норми візантійського права застосовувалися до середини ХХ ст.

ВІЗАНТІЯ (ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ) – прийнята в історичній науці назва держави, яка утворилася наприкінці IV ст. у східній частині Римської імперії. Назва походить від Візантії – колонії, заснованої у VII ст. Візантійська імперія (Східна Римська імперія, Імперія ромеїв) проіснувала до 1453 р., коли Константинополь (Царгород) був здобутий турками.

ВІЗИР (ДЖАТІ, ТСАТІ) – 1. Сановник у Стародавньому Єгипті, найближчий помічник фараона. В історичній та історико-юридичній літературі його називають «візир» (єгипетське найменування «джаті» або «тсаті»), а іноді – «верховний сановник». Він уподібнювався богові Тоту, що у єгиптян спочатку був богом місяця, а потім став богом мудрості й писемності. 2. Вищий сановник

і керівник відомств в багатьох державах Близького і Середнього Сходу, головним чином в Середні віки і Новий час.

ВІЙНА – організована збройна боротьба між державами, націями або соціальними групами.

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ 1775-1783 рр. – визвольна війна тринадцяти англійських колоній, у ході якої було створено незалежну державу США.

ВІЙНА ЗА РЕФОРМУ – назва громадянської війни в Мексиці 1857-1860 рр.

ВІЙСЬКОВА ДЕМОКРАТІЯ – устрій суспільства, характерною рисою якого було посилення влади військових вождів при збереженні залишків первісного колективізму й участі населення в прийнятті важливих рішень.

ВІЙСЬКОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – насильницьке захоплення державної влади військовими. Військовий переворот є формою державного перевороту.

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ – особлива організація збройних сил впродовж 1810-1857 рр., що поєднувала військову службу з господарюванням. Частина державних селян переводилася на положення військових поселенців. Поселенці поєднували сільськогосподарську працю з військовою службою. Передбачалося з часом перевести всю армію на таку форму. Створення поселень повинно було скоротити витрати на утримання армії, знищити рекрутські набори, позбавити масу державних селян від рекрутчини, перетворивши їх у вільних людей. Олександр I розраховував таким чином зробити ще один крок до ліквідації кріпацтва. Життя у військових поселеннях, підпорядковане чіткій регламентації, перетворилося на каторгу. Поселяни неодноразово бунтували. Найбільшими виступами були повстання Чугуївського і Таганрозького поселенських полків в 1819 р.

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС – позначення (належить Д. Ейзенхауеру), що склалося у низці країн (США, СРСР та ін.) під час Другої світової війни і альянсу військової промисловості, що зміцнився в період «холодної війни», армії і пов'язаних з ними частини державного апарату і науки.

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВІ КОМІТЕТИ – організації російських підприємців, створені з метою мобілізації промисловості для військових потреб, що працювали в роки Першої світової війни.

ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ – орган Петроградської ради з підготовки і керівництва озброєним повстанням. Положення про Більшість членів – більшовики, входили також ліві есери і анархісти. У листопаді-грудні – найвищий надзвичайний орган державної влади. Розпущений в грудні 1917 р.

ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИЙ ПАРИТЕТ – рівність країн або груп країн в галузі збройних сил і озброєння.

ВІКОНТ – 1. За часів правління династій Меровінгів та Каролінгів заступник голови місцевої адміністрації – графа. 2. Шляхетський титул, який

вказував на належність до земельної аристократії. За рангом віконт вище барона, але нижче графа.

ВІЛЛА – за часів римської Галії і династій Меровінгів та Каролінгів велике сільське господарство, зосереджене довкола садиби посесора, яке обробляли раби та колони.

ВІЛЛАНИ – категорія залежних селян у країнах Західної Європи за доби середньовіччя. У Франції, Німеччині, Італії – особисто вільні селяни, які відбували різні повинності за користування землею.

ВІЛЬГЕЛЬМ І ЗАВОЙОВНИК (близько 1027-1087 рр.) – англійський король з 1066 р. Походив із Норманської династії. З 1035 р. герцог Нормандії. У 1066 р. висадився в Англії і, після розгрому біля Гастингса війська англосаксонського короля Гарольда II, став англійським королем (1066 р.).

ВІЛЬНІ ЛЮДИ – в царській Росії особливий стан вільних, ні за ким не закріплених і не зарахованих до будь-якого цеху або купецтва людей, зобов'язаних платити особливий подушний податок. Стан виник наприкінці XVIII ст. в прибалтійських і південно-західних губерніях. У першій половині XIX ст. вони були зараховані до міської громади. Вільні люди, поселені на казенних землях, були переведені в стан державних селян, а ті, які поселилися на поміщицьких землях стали кріпаками.

ВІЛЬНІ СЛУГИ – за часів удільної Русі XIII-XIV ст. молодші дружинники, не пов'язані з князем обов'язковою службою і разом з окремими боярами користувалися правом відмови і від'їзду (переходу на службу) до іншого князя.

ВІЛЬНІ ХЛБРОБИ – російські селяни, звільнені із землею від кріпосної залежності за взаємною згодою з поміщиком (за царським указом 1803 р.).

ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИК – в античному і ранньофеодальному суспільстві – колишній раб, відпущений на волю своїм господарем.

ВІЛЬЯС-ДЕ-МІСЕРІЯ – квартали бідноти в аргентинських містах.

ВІНДИКАЦІЯ – це витребування майна з чужого незаконного володіння. Її застосовують тоді, коли у власника зберігається право власності, але він не може його здійснювати, оскільки річ вибула із його володіння і перебуває у неправомірному володінні іншої особи.

ВІНОДОЛЬСЬКИЙ ЗАКОН – збірка правових норм, складена в 1288 р. у Вінодолі (Vinodol, область в Хорватії). Одна з прадавніх пам'яток права південних слов'ян.

ВІРГАТА – земельна одиниця у середньовічній Англії. Дорівнювала 30 акрів (близько 12 га).

ВІСЛІЦКО-ПЕТРОКОВСЬКІ СТАТУТИ 1346-1347 рр. – найважливіша пам'ятка польського середньовічного права. Збірка законів, відома також під назвою Статутів Казимира Великого. Була видана польським королем Казимиром III окремо для Малої і Великої Польщі. Обидва статuti написані латинською мовою. Містять норми земельного, цивільного, судового і кримінального права.

ВІСЬ «БЕРЛІН – РИМ – ТОКІО» – військово-політичний союз нацистської Німеччини та фашистської Італії, оформлений Берлінською угодою 25 жовтня 1936 р. 25 листопада 1936 р. приєдналася Японія. Союзниками «держав осі» у Другій світовій війні були Угорщина, Чехословаччина, Румунія та Болгарія.

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. – визвольна війна Росії проти армії Наполеона І. Викликана загостренням російсько-французьких економічних і політичних протиріч, відмовою Росії від участі в Континентальній блокаді Великобританії.

ВІЦЕ-ГУБЕРНАТОР – посада, що з'явилася в Російській імперії за правління Петра І, з утворенням губерній в 1708 р. Згідно Установі по губерніям 1775 р. віце-губернатори були очільниками казенних палат і замінювали губернаторів під час відсутності або хвороби. В 1837 р. увійшли до складу губернського правління.

ВІЦЕ-КОРОЛІВСТВА – в Латинській Америці впродовж XVI – на початку XIX ст. адміністративно-територіальні одиниці в іспанських колоніальних володіннях. Знаходились під управлінням віце-королів, які підпорядковувалися безпосередньо королю Іспанії. Існувало чотири віце-королівства: Нова Іспанія (створено в 1535 р.), Перу (1542 р.), Нова Гранада (1718 р., ліквідовано в 1723 р., відновлено в 1739 р.) та Ла-Плата (1776 р.). Всі віце-королівства були ліквідовані під час Війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810-1826 рр.

ВІЧЕ – народні збори у стародавніх слов'ян на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи.

ВОГНЯНА ПАЛАТА – трибунал у складі Паризького парламенту, заснований королем Генріхом II Валуа. Призначення – боротьба з ерессю – лютеранством та кальвінізмом.

ВОДНИЙ СЕРВІТУТ – право обмеженого користування водним об'єктом.

ВОЄВОДИ – воєначальники, правителі у слов'ян. 1. У Московській державі впродовж XVI-XVII ст. існували полкові воєводи, які очолювали кожний із п'яти полків московського війська. 2. У Литві та Польщі – королівський намісник у мирний час і воєначальник у воєнний. Існували у Польщі до кінця XVIII ст.

ВОЄВОДСТВО – 1. Адміністративно-територіальна одиниця у Литві та Польщі впродовж XV-XVIII ст., яку очолював воєвода. 2. Адміністративно-територіальна одиниця у Польщі впродовж 1921-1939 рр.

ВОЄННА ДОКТРИНА – система поглядів і положень, що встановлює напрямки воєнного будівництва, підготовки країни і збройних сил до можливої війни, способи її ведення; виробляється політичним керівництвом держави.

ВОЄННА КОАЛІЦІЯ – тимчасовий воєнно-політичний союз держав, який створено для підготовки та ведення війни (збройного конфлікту).

ВОЄННА РЕФОРМА – суттєві цілеспрямовані та відносно швидкі перетворення воєнної організації держави, що здійснюються згідно з рішенням і під керівництвом вищих органів державної влади.

ВОЄННИЙ БЛОК – військово-політичний союз, угода держав з метою спільних дій для вирішення загальнополітичних, економічних і військових завдань.

ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ – політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів в руках держави. Основні риси: націоналізація промислових підприємств, надцентралізація управління промисловістю, заборона свободи торгівлі, запровадження продрозкладки й трудової повинності. Проводився впродовж 1918-1921 рр.

ВОЄННИЙ СОЮЗ – офіційне об'єднання двох або кількох держав для досягнення політичної мети воєнними засобами.

ВОЄННИЙ СТАН – особливий режим, що вводиться в окремих місцевостях або на всій території держави у разі оголошення стану війни або загрози збройного нападу.

ВОЖДІЗМ – одноосібна влада у первісному суспільстві, за якою вождь уособлює всі три гілки влади (або принаймні дві – військову і духовну) і є людиною-богом.

ВОЇНИ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ – військовослужбовці, які проходили службу в складі контингенту радянських військ на території інших країн (в Іспанії, Північній Кореї, В'єтнамі, на Кубі, в Анголі, Афганістані та ін.) і були там учасниками бойових дій.

ВОЛОСНЕ ПРАВЛІННЯ – орган місцевого селянського самоврядування в Російській імперії впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Складалося з волосного старшини, сільських старост та інших посадових осіб, які обиралися волосним сходом.

ВОЛОСНИЙ СТАРШИНА – в Російській імперії виборна посадова особа сільського управління впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Очолював волосний схід. Обирався на три роки сходом, затверджувався мировим посередником, потім – земським начальником. Володів адміністративно-поліцейською владою.

ВОЛОСНИЙ СУД – виборний судовий селянський орган для розбору дрібних цивільних і кримінальних справ в Російській імперії впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Міг засудити до тілесного покарання, штрафу, короткочасного затримання.

ВОЛОСНИЙ СХІД – орган місцевого селянського самоврядування в Росії впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Складався з виборних сільських і волосних посадових осіб і селян-домовласників. Здійснював обмежені адміністративно-судові, фіскальні та поліцейські функції, контролювався мировими посередниками і земськими начальниками.

ВОЛОСТЕЛЬ – у руських князівствах із ХІ ст. і в Московському царстві до середини ХVІ ст. – особа, яка очолювала волость і здійснювала адміністративно-фінансові та судові функції.

ВОЛОСТЬ – територіально-адміністративна одиниця, на чолі з волостелем або старостою. З 1861 р. в межах Російської імперії волость –

самоуправна одиниця, що об'єднувала кілька сільських поселень з обмеженою адміністративною та судовою компетенцією.

ВОЛОНТАРИЗМ – 1. Теорія, згідно якою воля є першоосновою й творцем дійсності, основним чинником у психічному житті людини всупереч розумові. 2. Соціально-політична діяльність, яка нехтуючи об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними бажаннями й довільним рішенням осіб, які її здійснюють (звинувачення в суб'єктивізмі і волюнтаризмі були висунуті М. Хрущову в жовтні 1964 р. на Пленумі ЦК КПРС, що привело до його відставки).

ВОРМСЬКИЙ КОНКОРДАТ 1122 р. – укладений у німецькому місті Вормсі, завершив боротьбу за інвеституру. Імператор «Священної Римської імперії» відмовився на користь римського папи від духовної інвеститури. У Німеччині (проте не в Італії та Бургундії) імператору забезпечувалося право участі в обранні єпископів та абатів.

ВОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА – політичний скандал у США, який одержав назву від комплексу установ і будівель у Вашингтоні, де містився головний виборчий штаб Демократичної партії під час президентської виборчої кампанії 1972 р. п'ятеро осіб, найнятих Республіканським комітетом перевиборів президента, проникли у Вотергейт з електронним обладнанням для шпигунства і були затримані. Розслідування справи показало, що в акції замішані високі урядові особи, представники адміністрації Білого дому. Було викрито існування спеціального фонду, що використовувався на фінансування неконституційних дій. У серпні 1974 р. Верховний суд США змусив президента Р. Ніксона передати Конгресу магнітофонні записи його розмов із різними службовцями адміністрації. Записи підтвердили співучасть президента у спробах приховати цю справу. Перед загрозою імпічменту за перешкоду правосуддю та інші порушення Р. Ніксон подав у відставку. З цього часу термін «Вотергейт» став символом серії нелегальних і неетичних акцій, пов'язаних з адміністрацією Р. Ніксона.

ВОТЧИНА – впродовж XIV-XV ст. вотчина була основною формою землеволодіння у Північно-Східній Русі, де йшов активний процес формування Московської держави.

ВОТЧИННА ЮСТИЦІЯ – право феодала вершити суд над тими, хто проживав на землях, що йому належали.

ВОТЧИННИЙ СУД – право власника вотчини, маєтку на судочинство над селянами, які там мешкали.

ВЦК (ВЦВК) – Всеросійський Центральний виконавчий комітет рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (після січня 1918 р. – робітничих, селянських і козачих депутатів) – орган, що здійснював загальне керівництво радами в перерві між з'їздами Рад. ВЦВК першого скликання був обраний на I-му з'їзді Рад (проходив з 3 по 24 червня 1917 р.). Апарат ВЦВК оформився на першому його пленумі 21 червня (пленуми скликалися щонеділі). В апарат ВЦВК входили Президія, Бюро і близько 20 відділів. Після Жовтневої революції був обраний новий ВЦВК на II-му з'їзді Рад. До нього увійшли 62 більшовики, 40 представників інших партій (з них 29 лівих

есерів). На III-му Всеросійському з'їзді Рад (1918 р.) було обрано 162 більшовики, 143 представники інших партій (122 лівих есерів). З V-го Всеросійського з'їзду Рад (липень 1918 р.) представники інших партій у ВЦВК не обиралися. З січня 1918 р. ВЦВК утворив РНК, наркомати для керівництва окремими галузями управління. Головами ВЦВК були: з 27 жовтня 1917 р. – Л. Каменев, з 8 листопада 1917 р. – Я. Свердлов, з 30 березня 1919 р. – М. Калінін. Після прийняття нової Конституції в 1937 р. ВЦВК припинив своє існування.

ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами; до серпня 1918 р. – по боротьбі з контрреволюцією і саботажем – утворена при РНК (постанова від 7 грудня 1917 р.). У грудні 1921 р. «у зв'язку з переходом до мирного будівництва» В.І. Ленін запропонував реорганізувати ВЧК, обмеживши її компетенцію політичними завданнями. Декретом від 6 лютого 1922 р. ВЦВК перетворив ВЧК в Державне політичне управління (ГПУ) при НКВС РРФСР.

Г

ГАЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 р. – міжнародна конференція, яка відбулася 15.06-19.07.1922 р. у м. Гаазі (Нідерланди) за рішенням Генуезької конференції 1922 р., яка утворила російську і неросійські комісії для визначення і врегулювання питань щодо претензій західних держав до радянських республік. Ці претензії стосувалися царського і Тимчасового урядів Росії та компенсацій колишнім власникам у зв'язку з націоналізацією на території Російської імперії підприємств та ін. майна іноземних фізичних і юридичних осіб.

ГАБСБУРГИ – одна з європейських династій, представники якої впродовж XIII-XX ст. правили у низці країн Західної та Центральної Європи (в Австрії – 1282-1918 рр.; в Чехії та Угорщині – 1526-1918 рр.; в частині Італії – XVI ст. – 1866 р.; в Священній Римській імперії 1438-1806 рр. (крім 1740-1745 рр.); в Іспанії 1516-1700 рр.).

ГАЗАВАТ – одна із назв «священної війни» мусульман проти іновірців.

ГАЗІ – мусульмани, які беруть участь у війні за віру (газі). Газіями називали також учасників війн за віру, які залишилися живими. Загиблі ж в такій війні люди називаються шахідами.

ГАЙДА – 1. В англосаксонській Англії – земельна наділ селянської родини, що дорівнював приблизно 120 акрам (48 га). 2. Одиниця оподаткування у середньовічній Англії.

ГАЙДУК – 1. Учасник збройної боротьби південнослов'янських народів, молдаван та інших проти турецьких загарбників впродовж XV-XIX ст. 2. Слуга у магнатів та поміщиків в Угорщині та Польщі впродовж XVIII-XIX ст.

ГАЛУЗЬ ПРАВА – сукупність норм права, які складають відокремлену частину системи права і регулюють якісно однорідні суспільні відносини

специфічним методом правового регулювання. Поділ права на окремі галузі зумовлений різноманітністю суспільних відносин, що регулюються правом. Галузі права різняться видами суспільних відносин. Поділ норм права на галузі здійснюється за предметом правового регулювання і за методом правового регулювання. Основними галузями сучасного права є: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, аграрне, екологічне, господарське, фінансове, трудове, сімейне, виправно-трудове, міжнародне. У своїй сукупності Галузі права утворюють систему права країни.

ГАНГСТЕРИЗМ – один з основних насильницький методів дії в системі організованої злочинності в США і деяких інших країнах. Він полягає в створенні банд, члени яких здійснюють вбивства, влаштовують підпали і пограбування, викрадають і тероризують людей.

ГАНЗА – торговельний союз північно-германський міст впродовж XIII-XVI ст. на чолі з містом Любеком, створений для захисту економічних інтересів та забезпечення безпеки мореплавства.

ГАНІМА – здобутки, трофеї, захоплені в результаті битви з невірними, розділені на п'ять частин. Чотири частини належали воїнам, які брали безпосередню участь в битві, а п'ята частина належала пророкові Мухаммаду, його близьким, а також нужденним та сиротам.

ГАННОВЕРСЬКА ДИНАСТІЯ – династія англійських королів впродовж 1714-1901 рр.

ГАРІБАЛЬДІ ДЖУЗЕППЕ (1807-1882) – учасник Війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810-1826 рр. Брав участь в республіканському русі в Бразилії впродовж 1835-1845 рр., командував флотилією республіки Ріу-Гранді. Керував італійським легіоном. В 1848 р. повернувся в Італію.

ГАРІБАЛЬДІЙЦІ – добровольці, які билися впродовж 40-60-х рр. XIX ст. під керівництвом Дж. Гарібальді за визволення Італії від австрійської залежності, за її національне об'єднання.

ГАСБ – захоплення чужого майна; привласнення насильницьким шляхом будь-якої речі, що належить іншій людині (термін ісламського права).

ГАЧУПНИ – впродовж XVI – на початку XIX ст. презирливе прізвисько уродженців Іспанії, які брали участь в діяльності органів іспанської адміністрації в Америці.

ГВЕЛЬФИ ТА ГІБЕЛНИ – дві ворогуючі «партії» в Італії XII-XVI ст., виникли в результаті традиційної «італійської політики» германських імператорів, направленої на включення Італії до складу Священної Римської імперії.

ГДАНСЬКА УГОДА 1980 р. – підписання 31 серпня 1980 р. лідером страйкуючих робітників Л. Валенсою угоди з польським урядом, яка передбачала створення вільних профспілок та гарантувала звільнення політичних в'язнів.

ГЕГЕМОНІЗМ – прагнення до світового панування. Проявляється у політиці втручання у внутрішні справи інших країн і народів, прямої інтервенції проти них.

ГЕЗИ – 1. Прізвисько нідерландських дворян, які в 1566 р. звернулися до намісниці іспанського короля Філіпа II Габсбурга у Нідерландах М. Пармської з петицією проти переслідувань кальвіністів. 2. Учасники партизанського руху, що був направлений проти керування Іспанією Нідерландами у 60-х – 70-х рр. XVI ст. Лісові гези – вели боротьбу на суші, морські гези – вели боротьбу на морі. До 1571 р. гези – основна військова сила повсталих провінцій.

ГЕЛІЄЯ – суд присяжних в Стародавніх Афінах (VI-V ст. до н.е.). Складався з 6000 членів, що обиралися щорік жеребкуванням з числа громадян, які досягли 30-річного віку. Розпадалася на 10 колегій – дикастерій – у складі 500 членів кожна. Гелієя розглядала скарги на рішення інших судових інстанцій і була першою інстанцією з низки найважливіших справ, у тому числі в справах про державні і посадові злочини. Здійснювала також контроль діяльності посадових осіб і остаточно затверджувала постанови народного зібрання.

ГЕЛЬД – майновий податок.

ГЕЛЬСІНСЬКИЙ ПРОЦЕС – процес перебудови європейської системи міжнародних відносин на принципах, покликаних забезпечити мир, безпеку і співпрацю. Початок Гельсінського процесу був покладений завершальним актом Наради з безпеки і співпраці в Європі (1975 р.).

ГЕМБЛІНГ – організація азартних ігор, вид злочинного промислу. У багатьох штатах США кримінально карається не лише організація азартних ігор (утримання гральних будинків), але і сама участь в них.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР – 1. Вища посада місцевої адміністрації в Російській імперії впродовж 1703-1917 рр. Володів цивільною і військовою владою. З 1775 р. очолював генерал-губернаторство. 2. Вищий представник британського монарха в тих державах Співдружності націй, де зберігається монархічна форма правління. Призначається британським королем (королевою) за рекомендацією уряду держави у складі Співдружності з числа мешканців останньої. Генерал-губернатор очолює всю систему органів влади такої держави і наділений вельми значними повноваженнями: формально є главою виконавчої влади, верховним головнокомандуючим і так далі, але фактично в своїй діяльності він обмежений рішеннями уряду держави у складі Співдружності.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії впродовж 1775-1917 рр. До її складу входили одна або кілька губерній.

ГЕНЕРАЛ-КАПІТАНСТВА – впродовж XVI – на початку XIX ст. політико-адміністративні одиниці в іспанських колоніальних володіннях в Америці. Існувало чотири генерал-капітанства: Гватемала, Венесуела, Чилі та Куба. Номінально входили до складу віце-королівств, але фактично підпорядковувалися безпосередньо метрополії. Три з них були ліквідовані під час Війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810-1826 рр. Генерал-капітанство Куба ліквідовано в 1878 р.

ГЕНЕРАЛ-ПРОКУРОР – одна з вищих державних посад в імператорській Росії. Спостерігав за законністю діяльності державного апарату, очолював Сенат. З 1802 р. очолював одночасно і міністерство юстиції.

ГЕНЕРАЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНА АСАМБЛЕЯ 1813 р. –

законодавчий орган Об'єднаних провінцій Ла-Плати впродовж січня 1813 – квітня 1815 рр. Асамблея ініціювала та провела низку важливих реформ: скасування управління провінціями від імені іспанського короля; затвердила новий герб, прапор та гімн; ухвалила закон «Про свободу народження»; скасувала подушну подать з індіанців; проголосила свободу друку; заборонила суди інквізиції та тілесні покарання тощо.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ АТОРНЕЙ – у Великобританії, США, Бразилії, Венесуелі і деяких інших країнах одна з вищих посадових осіб юстиції. У Великобританії генеральний аторней – член кабінету міністрів, головний юрисконсульт уряду, який веде судові і інші юридичні справи, що торкаються інтересів держави, підтримує в суді звинувачення у справах, що мають особливе політичне значення. У США – глава департаменту (міністр) юстиції, одночасно є головним юрисконсультом федерального уряду. Посада генеральний аторней є і в деяких штатах США.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР ООН – згідно із Статутом ООН (ст. 97) головна адміністративна посадова особа цієї організації. Призначається Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеці ООН. Генеральний секретар ООН діє в цій якості на всіх засіданнях Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної і соціальної ради і Радого з Опіки і виконує інші функції, що покладаються на нього цими органами.

ГЕНЕРАЛЬНІ КОРТЕСИ – назва двопалатного парламенту Іспанії.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ – 1. Вищий станово-представницький орган у Франції, який складався з депутатів духовенства, дворянства та третього стану, які засідали, відповідно, у трьох палатах. Вперше Генеральні штати були скликані Філіпом IV Красивим в 1302 р. у зв'язку з конфліктом з римським папою Боніфацієм VIII. З 1614 р. скликання Генеральних штатів припинилося на 175 років. 2. У Нідерландах Генеральні штати були вперше скликані в 1463 р. Депутати обиралися провінційними штатами. З утворенням республіки Об'єднаних провінцій (1579-1795) Генеральні штати стали її вищим постійно діючим законодавчим органом.

ГЕНЕТИЧНА ТЕОРІЯ ЗЛОЧИННОСТІ – концепція, що розглядає як одну з причин злочинності хромосомні порушення у людини, які ведуть до психопатизації і, як наслідок, криміналізують особу.

ГЕНОЦИД – політика цілеспрямованого знищення окремих груп населення за расовою, етнічною або релігійною ознакою. Геноцид супутний ідеології і політичній практиці расизму, войовничого націоналізму, фашизму, релігійного фанатизму. Геноцид може здійснюватися щодо населення власної країни або захоплених країн чи територій. Геноцид докорінним чином суперечить принципу гуманізму і правам людини, тому рішуче засуджується світовою громадськістю. Геноцид проголошений ООН як один з найтяжчих злочинів проти людства. Міжнародна Конвенція «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» (1948) встановила міжнародну кримінальну відповідальність осіб, винуватих у здійсненні геноциду, і кваліфікує як геноцид наступні дії: вбивство членів певної групи; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень чи спричинення психічного розладу членам такої групи;

насильницьке переселення або інше створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; насильницьке перешкоджання дітонародженню в середовищі тієї чи тієї групи; насильницька передача дітей з однієї групи людей до іншої. Відповідні положення містяться у кримінальному законодавстві країн-учасниць конвенції.

ГЕНТСЬКИЙ ДОГОВІР 1814 р. – договір між Англією та США, який завершив англо-американську війну 1812-1814 рр. Підписаний 24 грудня 1814 р. у м. Гент. Передбачав взаємне повернення захоплених територій, припинення військових дій проти індіанців, поновлення старих кордонів тощо.

ГЕНУЯ – місто у Північно-західній Італії, з X по XVIII ст. самостійна республіка.

ГЕОМОРИ – землероби.

ГЕОПОЛІТИКА – політологічна концепція, згідно якою зовнішня політика держав визначається географічними факторами (місцеположенням країни, природними ресурсами, кліматом). Термін геополітика вживається для позначення певного впливу географічних чинників на зовнішню політику.

ГЕПТАРХІЯ – «семицарство», термін, введений англійськими істориками для позначення англосаксонських королівств V ст., які виникли в результаті завоювання Британії германськими племенами.

ГЕРИЛЬЯ, ГВЕРИЛЬЯ – партизанська війна з іноземними загарбниками в Іспанії.

ГЕРМАНЦІ – давні племена індоєвропейської мовної групи, що до I. ст. до н.е. проживали між північним та Балтійським морем, Рейном, Дунаєм та Віслою, а також у Південній Скандинавії. Головні заняття – землеробство та скотарство. Жили родовим ладом, який у I. ст. н.е. зазнав розпаду. У IV-VI ст. зіграли головну роль у так званому Великому переселенні народів, захопивши більшу частину Західної Римської імперії та створили низку королівств – вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів.

ГЕРОЛЬДИ – представники королів та знатних лордів. Одним із обов'язків герольдів було оголошення імен учасників турнірів.

ГЕРОЛЬДІЯ (ГЕРОЛЬДМЕЙСТЕРСЬКА КОНТОРА, ДЕПАРТАМЕНТ ГЕРОЛЬДІЇ) – в Російській імперії орган у складі Сенату (1722-1917). Відав обліком дворян на державній службі, охороняв їх станові привілеї, вів родовідні книги, складав герби.

ГЕРУСІЯ – у Стародавній Греції рада старійшин в містах-державках переважно аристократичного устрою. Герусія розглядала важливі державні справи, що підлягали потім обговоренню на народному зібранні. Число членів герусії – геронтів – і політична роль цього органу влади в різних полісах була неоднакова. Найбільш відома герусія у Стародавній Спарті, яка складалася з 30 чоловік (28 геронтів у віці старший 60 років, які обиралися довічно, і два царі). Була найвищим урядовим органом держави.

ГЕРЦОГ – в країнах Західної Європи – вищий феодальний титул. Герцог – безпосередній васал короля. Герцог у давніх германців – військовий керівник, обраний племінною знаттю. У ранньофеодальну добу на землях майбутньої Німеччини герцог – племінний князь на чолі одного з великих герцогств. У

державних франків та лангобардів герцоги – призначені королями управителі великих областей. У їх підпорядкуванні знаходилися графи. Карл Великий скасував посаду герцога, побоюючись місцевого сепаратизму. У другій половині IX – на початку X ст. герцогства поновлюються. З часом вони стали фактично незалежними від королівської влади територіями (герцогства Бургундія, Аквітанія, Нормандія та ін.).

ГЕСТАПО – таємна державна поліція Третього Рейху, заснована за ініціативою Г. Гьорінга у квітні 1933 р. (юридичний статус здобула в 1936 р.) для боротьби з противниками гітлерівського режиму. З 1936 р. керівництво Гестапо здійснював А. Гітлер, у 1939-1945 рр. – Г. Мюллер. З вересня 1939 р. Гестапо увійшло в структуру Головного управління імперської безпеки. Вона проводила діяльність за такими напрямками: боротьба з противниками нацизму, нагляд за політичною діяльністю церков, комплектування картотеки та досьє, ведення справ окупованих територій, організація контррозвідки і боротьба зі шпигунством. На початку 1944 р. налічувала близько 30 тис. працівників.

ГЕТТО – частина території міста, яка виділялася у Середні віки у країнах Західної Європи для примусового поселення певної расової, національної, професійної, релігійної групи населення. У період Другої світової війни гетто – концтабори для знищення єврейського населення, створені гітлерівцями в низці окупованих міст Східної Європи.

ГИДЗЬО – одна з трьох посад в центральному уряді Японії на початку реставрації Мейдзі. У західній історіографії перекладається як «старший радник».

ГІЛЬДІЇ – 1. Господарські, торгові, релігійні та інші корпорації, метою яких була обопільна підтримка та захист. 2. Впродовж XII-XIII ст. гільдії – об'єднання купців, в Англії – купців та ремісників, пов'язаних необхідністю вести міжміську та міжнародну торгівлю. Включали купців окремих міст, іноді торговців, які спеціалізувалися на певному виді товарів. Кожний член гільдії вів самостійні операції. На чолі стояли виборні ради та старійшини. Відносини всередині регламентувалися уставом або статутом.

ГІПОМЕЙОНИ – буквально, що «опустилися» – збіднілі або фізично неповноцінні громадяни, через що позбавлені частини громадянських прав.

ГІРІ – обов'язки самураїв.

ГКЧП – Державний комітет із надзвичайного стану в СРСР, створений в ніч з 18 на 19 серпня 1991 р. представниками владних структур, незгодними з політикою реформ М.С. Горбачова і проектом нового Союзного договору. До складу ГКЧП увійшли: О.Д. Бакланов, перший заступник голови Ради оборони СРСР; В.О. Крючков, голова КДБ СРСР; В.С. Павлов, прем'єр-міністр СРСР; Б.К. Пуго, міністр внутрішніх справ СРСР; В.О. Стародубцев, голова Селянського союзу СРСР; О.І. Тізяков, президент Асоціації державних підприємств і об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР; Г.І. Янаєв, віце-президент СРСР, член Ради безпеки СРСР. У великі міста були введені війська, припинили мовлення практично всі програми телебачення, була припинена діяльність партій, рухів і громадських об'єднань, опозиційних КПРС, заборонений випуск

опозиційних газет. Далі члени ГКЧП проявили нерішучість. У цій ситуації найбільшу активність проявив президент РФ Б.М. Єльцин. Він закликав усіх громадян до непокори і загального страйку. Центром опору ГКЧП став Білий дім – будівля російського уряду. Впродовж трьох днів стало ясно, що виступ ГКЧП (путч) суспільство не підтримало. Члени ГКЧП відправилися до Криму до М.С. Горбачова, де були заарештовані. Їм було висунуто звинувачення по статті 64 Кримінального кодексу РРФСР (зрада Батьківщині) у справі «ГКЧП». Пізніше вони були звільнені з-під варти. Спроба перевороту, зроблена ГКЧП, прискорила процес розпаду СРСР.

ГЛАСНІ – члени міських дум, земських зборів (повітових і губернських) в дореволюційній Росії. Інститут гласних був запроваджений у містах в 1785 р. «Жалуваною грамотою містам», а згідно земської реформи 1864 р. – в губернських і повітах земствах. У виборах гласних брали участь лише власники нерухомості, промисловці і торговці.

ГЛАСНІСТЬ – поняття, вироблене радянською політичною думкою, близьке поняттю свободи слова, але не адекватне йому. Доступність інформації з усіх найважливіших питань роботи державних органів.

ГЛАФОРД – в Англії англосаксонського періоду – представник знаті, великий землевласник.

ГЛОСАТОРИ – в Середні віки італійські юристи, які коментували і тлумачили римське право шляхом складання заміток (глос) на полях текстів римських кодексів. Засновником школи глосаторів був Ірнерій. Глосатори вважали римське право «писаним розумом», абсолютною істиною і бачили своє завдання в тому, щоб виявити точний сенс античних норм, нічого не змінюючи в їх змісті. Діяльність глосаторів мала велике значення для подальшої рецепції римського права в Європі.

ГОГЕНЦОЛЛЕРНИ – династія курфюрстів Бранденбургу 1415-1701 рр., пруських королів 1701-1918 рр., германських імператорів 1871-1918 рр.

ГОЕЛРО – Державна комісія з електрифікації Росії – перший єдиний державний перспективний план відновлення і розвитку народного господарства РРФСР. Розроблений в 1920 р. під керівництвом В. Леніна Державною комісією з електрифікації Росії. Був розрахований на 10-15 років та передбачав корінну реконструкцію господарства на базі електрифікації. В основному виконаний до 1931 р. «Первісток» ГОЕЛРО – Волховська ГЕС в Ленінградській області.

ГОЛЛІЗМ – французька політична ідеологія, заснована на ідеях і діях генерала Шарля де Голля. Емблемою голлізму є лотарінгський хрест. Основною ідеєю є національна незалежність Франції від будь-якої іноземної держави, але голлізм торкається також суспільного і економічного устрою. Голлізм зазвичай вважається правою ідеологією.

ГОЛОВНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД – в післяреформеній (1864 р.) судовій системі царської Росії вищий військовий суд. Діяв у складі голови і постійних (з числа військових юристів), а також тимчасових членів. На головний військовий суд покладалися в основному ті ж функції, що і на урядовий Сенат в його взаєминах з судами загальної юрисдикції.

ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ З СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ – в царській Росії 1858-1861 рр. урядовий орган для розгляду проектів скасування кріпосного права. Перетворений з Секретного комітету з селянського питання. Знаходився під безпосереднім контролем імператора.

ГОЛОДНІ ПОХОДИ – демонстрації робітників, направлені проти безробіття та злиднів, у період світової економічної кризи 1929-1933 рр. (головним чином у Великій Британії (1932-1933) та США (1931-1932 рр.).

ГОЛОДОМОР – соціально-господарське явище, що виявляється в позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування й призводить до його вимирання, згубної зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, а інколи й країн.

ГОМЄЇ – буквально, «рівні» – повноправні громадяни, саме вони найчастіше іменуються спартанцями і спартіатами.

ГОМРУЛЬ – рух за автономію Ірландії на межі XIX-XX ст. передбачав власний парламент та органи самоуправління при збереженні над островом британського суверенітету, тобто статус, аналогічний статусу домініону.

ГОМСТЕД-АКТ – прийнятий в 1862 р. під час Громадянської війни в США 1861-1865 рр. Надавав кожному американському громадянину право на здобуття (при сплаті невеликого збору) ділянки землі (гомстед), яка з часом переходила в його особисту власність.

ГОНКА ОЗБРОСНЬ – процес прискороного нагромадження зброї та воєнної техніки, їх якісне вдосконалення на базі милітаризації економіки та інших сфер суспільного життя.

ГОРИЛИ – наприкінці XIX ст. назва однієї з таємних офіцерських організацій (лож) в Аргентині.

ГОРТИНСЬКІ ЗАКОНИ – єдина, що збереглася майже повністю пам'ятка давньогрецького законодавства. Датується V ст. до н.е. Складена в місті Горти на острові Крит. Текст законів (12 стовпців) був висічений на стіні однієї з публічних будівель і стосувався найрізноманітніших питань правового регулювання: майнових, родинних, спадкових та ін.

ГОСПІТАЛЬЄРИ – члени чернечого духовно-лицарського ордену, заснованого під час хрестових походів на початку XII ст. у Палестині.

ГОСПІТИ – категорія селянства у Франції XI-XIII ст. У зв'язку з розширенням орних земель, зменшенням доменіального господарства, виникла певна кількість нових селянських наділів – гостиз, утримувачами яких і є госпіти.

ГОСПОДА – колегія вищих посадових осіб в давньому Пскові, яка готувала скликання віче і керувала поточними справами.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ – діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

ГОСПОДАРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО – система економічних та правових норм, що регулюють різні галузі народного господарства.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО – сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері управління економікою, виробництвом та реалізацією продукції, виконанням робіт та надання послуг з метою отримання прибутків.

ГОСПОДАРСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ – сукупність відносин, які виникають у процесі господарської діяльності між державними органами і підприємцями (підприємствами) стосовно виробництва, розподілу та реалізації продукції, надання послуг і робіт з метою отримання прибутків.

ГОСПРОЗРАХУНОК – господарський розрахунок – метод планового ведення соціалістичного господарства, заснований на порівнянні витрат підприємства на виробництво продукції з результатами виробничо-господарської діяльності, відшкодуванні витрат і прибутків, забезпеченні рентабельності виробництва, матеріальній зацікавленості і відповідальності підприємства, а також цехів, ділянок, бригад, кожного працюючого у виконанні планових показників, економному витрачанні ресурсів. Фактично означає допуск принципів ринкової економіки в соціалістичне планово-регламентоване виробництво.

ГОФМАРШАЛ – придворна посада у середньовічних монархічних країнах, як правило, керував палацовим господарством.

ГОФМЕЙСТЕР – придворна посада у XIII-XIV ст. в Німеччині (у XIX – на початку XX ст. – почесний титул). Придворний чин і посада у XVIII – на початку XX ст. в Російській імперії.

ГРАДОНАЧАЛЬНИК – посадова особа в царській Росії, яка очолювала місто, що було виокремлено зі складу губернії в самостійну адміністративну одиницю внаслідок його особливого значення або географічного положення (обидві столиці, Одеса, Севастополь, Керчь-Єнікале, Миколаїв та Ростов-на-Дону). Права і обов'язки градоначальника стосовно міста, на чолі якого він перебував, були ті ж, що і у губернатора відносно до губернії і до міст, в яких не було введено градоначальство.

ГРАМОТА БЕЗСУДНА (БЕЗСУДНА ПРАВОВА ГРАМОТА) – так називалися в Московській державі судові папери, які можна прирівняти до копії із заочного рішення сучасного судочинства. Вперше безсудні грамоти згадуються в уставній Двінській грамоті, даній великим князем Василем Дмитровичем в 1397 р. (там вже визначені і податки за прикладення печатки та за написання грамоти). Безсудними називали іноді і грамоти несудові або жалувані, якими відомі особи визнавалися не підлеглими віданню загальних судів (в цьому значенні, безсудною грамотою названий договір смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою, Готландом та німецькими містами 1229 р.).

ГРАМОТА БЛАГОСЛОВЕННА – заключала благословення на будь-яку духовну або церковну установу. Одними дозволялося будівництво церкви, іншими благословлялася церковна служба. Благословенною грамотою називалася і та, яку новопризначений священик або диякон перед відправленням до приходу отримував у архієрея.

ГРАМОТА БЛАГОСЛОВЕННА ЄПІТРАХІЛЬНА ТА ОРАРНА – ці грамоти отримували від архієреїв вдівці священники та диякони, якщо вони обіцяли зберігати чистоту та стояти на кліросі. У них передбачалися правила найсуворішого життя та допускалося тримати лише в себе дома єпітрахілі та орарь, причащатися в них в олтарі, але не служити.

ГРАМОТА ВІДМОВНА – розпорядження помісного приказу місцевої адміністрації відмовити (тобто віддати у володіння) чолобитнику певної ділянки землі, що знаходилася в районі дії цієї адміністрації. Відмовна грамота завжди містила в собі коротку суть справи, що слухалася в приказі.

ГРАМОТА ВІДПИСНА – грамота, що видавалася власником вотчиннику проти його жалуваної грамоти та представляли собою ніби розписку в прийнятті пожалуваної йому землі на певних умовах.

ГРАМОТА ВІДПУСКНА – надавала свободу холопам і рабам. Набирала чинності тоді, коли було наявне рішення судової влади або був підпис колишнього власника. Отримувач такої грамоти сплачував податок.

ГРАМОТА ВОТЧИННА ЖАЛУВАНА – документ на право володіння вотчиною із викладом умов цього володіння. Спочатку не було чітко визначеного зразку вотчинної жалуваної грамоти (всі основні умови залежали від особистої волі государя). Певний зразок оформлення з'явився лише з 1618 р. З XVII ст. обов'язковим елементом грамоти були: а) причина жалування; б) обсяг прав, які надавалися вотчиннику; в) кількість землі та угідь, що надавалися у вотчину.

ГРАМОТА ГУБНА – 1. Акт, яким уряд Івана Грозного надавав місцевій громаді право самій переслідувати та судити розбійників (страчувати їх). Назва губна грамота, на думку В. Татищева походить від слова губити, гублення. 2. Великокняжі (пізніше – царські) грамоти в Московській державі XVI-XVII ст. визначали організацію та компетенцію органів губного самоуправління (губна реформа XVI ст.). Найбільш ранні губні грамоти Білозерська та Каргопольська (1539 р.). Грамоти можна розділити на уставні (місцевим мешканцям для ведення губного самоуправління) та губні накази (розсилалися на місця при виборах нових осіб губними старостами та при проведенні особливих заходів для боротьби з розбійниками). Губні грамоти зазвичай складав та розсилав Розбійний приказ. По губним грамотам розслідування по справам про розбій та крадіжки виконувалося губними старостами з обов'язковим використанням тортур та обшуків. Якщо злодій був професійним злодієм або бунтарем («лиха людина»), то його страчували.

ГРАМОТА ДАНА – в Московській державі XII-XVII ст. акт передання (дарування) майна (землі, угідь тощо) у власність монастиря та церковних установ. Найдавніша грамота датується кінцем XII ст.

ГРАМОТА ДОГОВІРНА – у XIV та XV ст. такими грамотами юридично визначалися взаємини великих та удільних князів. Їх практичне значення було мінімальне.

ГРАМОТА ДУХОВНА (ДУШЕВНА) – так називалися в давньоруському побуті духовні заповіти, які зберігали в собі не стільки розпорядження з майна, скільки виклад душевних бажань людини, яка складала заповіт (звідси і назва

«душевні»). Такі грамоти належали як князям, так і приватним особам. У перших (великокняжих) розміщалася інформація з майна та визначення сімейних відносин між спадкоємцями. В інших, після розпоряджень з майна, що розподілялося між спадкоємцями, зустрічаються і накази передати частину майна або володіння на користь церкви та монастиря та відпустити на волю холопів. Найдавнішою духовною грамотою вважається грамота Володимира Васильовича 1288 р.

ГРАМОТА ЖАЛУВАНА – документ, що видавався вищою владою (великим князем, царем, імператором) про надання будь-яких прав або пільг окремим особам та монастирям (з XII ст.) або групам населення (з XVII ст.). По предмету жалувані грамоти поділяють на: 1. *Вотчинні*. 2. *Вотчинно-пільгові*, в яких князь, жалуючи монастирю землю, визначав пільги для місцевого населення. 3. *Пільгові*. 4. *Звільняючі*, якими світська влада дозволяла монастирям придбати певну нерухому власність. 5. *Жалувані*, які мали вид цивільних угод князя з монастирем. 6. *Підтверджуючі*. 7. *Жалувані*, які мали форму адміністративних розпоряджень князя та наближалися до наказних.

ГРАМОТА КАБАЛЬНА – письмове зобов'язання, як особисте, так і з майна. Виникали внаслідок займу (на особистій довірі) або закладу (закладу) майна, особистого найму (строкового або безстрокового). Обернення будь-кого у дворову людину називалося кабальною грамотою.

ГРАМОТА КУПЧА (КУПЧІ ЗАПИСИ) – акт здійснення купівлі-продажу (в грамоті відзначалися перелік проданого майна, визначення земельних угідь, визначення ціни майна та виклад умов та зобов'язань, які приймали контрагенти).

ГРАМОТА МЕЖОВА – мала на меті опис одного або декількох кордонів (меж) певної земельної ділянки. При укладанні якої були присутні обидві сторони. Урядові межові грамоти складалися органами княжого управління і за наказом князя, а приватні – зацікавленими в справі особами, з відома або без відома урядової влади.

ГРАМОТА МИРОВА – доволі різноманітне поняття: 1. Визначення учасників угоди та її характер. 2. Привід до мирової угоди. 3. Зміст угоди. 4. Положення про непорушність миру.

ГРАМОТА МИТНА – визначала розмір митних податків. Крім того визначала стягнення за ухилення від сплати митних податків.

ГРАМОТА НАКАЗНА – видавалася митрополитами та архієреями монастирям про послух, богоугодне життя з правилами про використання монастирських прибутків тощо.

ГРАМОТА НАСТІЛЬНА – видавалася новопризначеним митрополитам, єпископам та загалом тим, хто переходив з чорного духовенства. У ній спочатку оголошувалось про призначення (поставлення), потім вказувалися права, визначалася влада новопризначеного і наприкінці всі християни запрошувалися до шанування митрополита або єпископа.

ГРАМОТА НЕБЕЗПЕЧНА – видавалася іноземним послам на вільний в'їзд на руську територію.

ГРАМОТА НЕСУДОВА – звільняла від підсудності. Видавалася в основному духовенству на право звільнення від юрисдикції світського суду.

ГРАМОТА ОБІЛЕНА – звільняла від податків та повинностей деяких міських та волосних чорних людей. Якщо до цього додавалося звільнення від підсудності певному судовому органу, то грамота отримувала назву обілено-несудова.

ГРАМОТА ОБМІНУ – загальний зміст: визначення людей, що обмінюються та змісту угоди; визначення предмету обміну. При обміні старі межові знаки змінювалися новими. З XV ст. кількість цих грамот значно зменшилася.

ГРАМОТА ПЕРЕДІЛЬНА – розпорядження помісного приказу місцевої адміністрації про переділ землі між чолобитниками.

ГРАМОТА ПІЛЬГОВА – надавала приватним особам, монастирям або громадам пільги для сплати податків та у відпрацюванні натуральних повинностей. Видавалася з червоною печаткою.

ГРАМОТА ПОСЛУШНА – видавалася з помісного приказу та мала на меті приведення до послуху селян нової придбаної вотчини. Податок з них брався у помісному приказі по кількості четвертей землі.

ГРАМОТА ПРАВА – складалася із двох частин: судового списку, в якому викладалась суть справи та вироку. Видавалась правій стороні за проханням. Крім того видавалась або для попередження майбутнього спору між позивачем та відповідачем або для підтвердження правій стороні прав на спірне майно.

ГРАМОТА ПРЕДСТАВНИЦЬКА, ЗВІЛЬНЮВАЛЬНА, МИРНА – надавалися клірикам, які переходили в інші єпархії (підтверджувалися їх права на переміщення, богослужіння, що вони мають священицьку ступінь). Мирними називались грамоти, якими приватно обмінювалися єпископи.

ГРАМОТА ПРОЇЗДЖА – документ, що видавався в Московській державі у XVII ст. особам, які бажали виїхати в іншу державу (зокрема для торгівлі).

ГРАМОТА РОЗДІЛЬНА – вирішувала спірні майнові питання.

ГРАМОТА РОЗШУКОВА – приписи помісного приказу місцевої адміністрації про землю, що просив чолобитник. Місцева адміністрація мала перевірити чи можливе передання землі прохачу (чи приписана земля до слободи, помістя, вотчини тощо).

ГРАМОТА РЯДНА – стосувалася угод по садибі або шлюбних угод. Перший варіант близький до купчих, інший – називав імена нареченого та нареченої та визначав строк до якого мало відбутися весілля.

ГРАМОТА СКЛАДНА – увійшла в обіг у XV ст., направлялася при оголошенні війни. Вона вказувала причину розриву та закінчувалися, як правило, словами «взяв собі Господа в допомогу, йду на тебе та хочу стояти, як того Бог захоче, а хресне цілування з себе складаю».

ГРАМОТА СТАВЛЕНА – видавалася обраним священикам, дяконам та ін. архієреєм з його підписом та печаткою. При входженні на посаду грамота відбиралася та зберігалась в церкві.

ГРАМОТА СУДОВА – давні устави про судочинство та покарання, містили, головним чином, правила суду з кримінальних та цивільних справ.

ГРАМОТА ТАРХАНА – надавала патріарху, архієреям, монастирям, князям та знатним боярам – право бути непідсудними (крім суду государя) та не нести повинностей. Право це було скасоване Іваном IV, але ним користувалися ще у XVIII ст. Тархані грамоти з'явилися за часів панування Золотої Орди, коли хани видавали тархані ярлики духовенству (тархани – вільна людина, яка звільнена від сплати податків, що були накладені ханом, та не зобов'язана ділитися з ханом здобиччю, захопленою під час війни).

ГРАМОТА ТЕРМІНОВА – 1. Акт, спрямований до відповідача про час його прибуття до суду. 2. Цей вид грамоти надавався двом сторонам, які домовлялися між собою про час прибуття до суду. Ця домовленість скріплювалася дяком.

ГРАМОТА УКАЗНА – відноситься до XVI-XVII ст. Її зміст доволі різний. В основному включала накази князів та княгинь (переважно – посадовим особам) з різних галузей права.

ГРАМОТА УСТАВНА – фіксувала взаємини поміщика з тимчасово-зобов'язальними селянами згідно Положенням 19 лютого 1861 р., визначала розмір наділа та повинності за користування ним. Вводилися мировими посередниками.

ГРАНД – в Іспанії за доби середньовіччя – спадковий титул найвищого дворянства, духовного та світського, впродовж XVI-XX ст. – дворянський титул (до 1931 р.).

ГРАФ – 1. У Франкській державі – посадова особа, яка призначалася королем для виконання адміністративних, судових та військових функцій у відповідному окрузі – графстві. 2. У розвинутому феодальному суспільстві граф – дворянський титул. У феодальній ієрархії граф стояв нижче герцога та вище баронів.

ГРАФСТВО – у ранньофеодальних державах – адміністративно-територіальна одиниця на чолі з королівським ставлеником – графом. В Англії на чолі графств стояли – шерифи.

ГРИЛЕЙРУ – великий землевласник в Бразилії.

ГРІНГО – презирливе прізвисько іноземців в Латинській Америці.

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ – це об'єднання громадян для забезпечення і захисту власних законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних спортивних та інших спільних інтересів.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – найбільш гостра форма соціальної боротьби населення всередині держави. В ході війни вирішується проблема влади, яка, у свою чергу повинна забезпечити вирішення основних життєвих питань, що стоять перед ворогуючими сторонами.

ГРОМАДЯНСЬКИЙ СТАН – це правове становище конкретного громадянина як носія різних прав та обов'язків. Визначається фактами та обставинами природного та громадського характеру. Громадянський стан людей неоднаковий, оскільки істотно різняться факти та обставини що його визначають. Наприклад, громадянський стан людини у віці 16-ти років

характеризується тим, що маючи повну цивільну правоздатність, має неповну дієздатність.

ГРОШОВА РЕФОРМА – здійснювані державою зміни в галузі грошового обігу, як правило, направлені на зміцнення грошової системи. 1 січня 1961 р. була проведена грошова реформа у формі деномінації. По всіх вкладах в Ощадбанку громадяни отримали на 10 старих рублів один новий рубль. Готівка обмінювалася без обмежень по такому ж коефіцієнту. Грошова реформа 1991 р. в СРСР (також відома як Павловська реформа – за прізвищем прем'єр-міністра СРСР В. Павлова) – обмін крупних грошових купюр впродовж січня-квітня 1991 р.

ГУАЯКІЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1829 р. – мирна угода, яка підсумувала війну між Перу та Великою Колумбією 1828-1829 рр.

ГУБА – в Московській державі у XVI-XVII ст. територіальний судово-поліцейський округ, в якому діяло губне управління. Вперше поділ волостей на губи відбувся у Псковській землі. У Московській державі розміри губ були невизначені і з адміністративним поділом не збігався.

ГУБЕРНІЯ – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії з 1708 р. Поділялася на повіти. Окремі губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства. До 1917 р. було 78 губерній, 25 з них відійшли до Польщі, Фінляндії, прибалтійських держав. Впродовж 1923-1929 рр. замість губерній були створені краї та області.

ГУБНА РЕФОРМА – проведена в Московській державі у 30-50-их рр. XVI ст. Вилучила з суду намісників справи стосовно розбійників та злодіїв і передала їх до відома губних установ.

ГУБНЕ УПРАВЛІННЯ – місцеве самоуправління в Московській державі, що відало кримінальною поліцією і судом з найважливіших кримінальних справ. Виникло в 30-х рр. XVI ст. На чолі губного управління був губний староста (якщо губа була великих розмірів, то два або декілька), який обирався всіма станами населення, але обов'язково з дворян або боярських дітей. Губний староста отримував підтвердження з Москви. Остаточо губне управління було скасовано в 1702 р.

ГУБНІ УСТАНОВИ – органи місцевого управління в Московській державі з 30-40-х рр. XVI ст. до 1702 р. в масштабах губи. Відали спочатку розшуком і судом у кримінальних справах, згодом – іншими питаннями поточного управління.

ГУГЕНОТИ – у Франції XVI ст. прізвисько протестантів, переважно кальвіністів. Звідси – громадянські війни 1560-1598 рр. називаються гугенотськими війнами.

ГУЛАГ – (рос. – Главное управление лагерей) – Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць утримання – впродовж 1934-1956 рр. підрозділ НКВС (МВС), що здійснював керівництво системою виправно-трудова таборів (ВТТ). Спеціальні управління ГУЛАГ об'єднували багато ВТТ в різних районах країни: Карагандинський ВТТ (Карлаг), Дальстрой НКВС/МВС СРСР, Соловецький ВТТ (УСЛОН), Біломорсько-Балтійський ВТТ і комбінат НКВС, Воркутинський ВТТ,

Норильський ВТТ та ін. У таборах були встановлені важкі умови, застосовувалися суворі покарання за щонайменші порушення режиму, була притаманна надзвичайно висока смертність від голоду, хвороб і непосильної праці. Ув'язнені безкоштовно працювали на будівництві каналів, доріг, промислових і інших об'єктів на Крайній Півночі, Далекому Сході та в інших регіонах СРСР.

ГУЛЯЩІ ЛЮДИ – в Московській державі XVI – початку XVIII ст. загальна назва вільновідпущених холопів, селян-втікачів, посадських людей і інших осіб без певних занять і місця проживання. Не відбували державних і феодалських повинностей, жили головним чином роботою по найму.

ГУЛЬТЯЇ – впродовж XV-XVI ст. неосілі селяни в Польщі, які в пошуках роботи переходили з місця на місце. Прийняті в 1496 та 1503 рр. закони обмежували їхню свободу пересування.

ГУРРА – сума, яку зобов'язана сплатити людина, яка винна в здійсненні передчасного виводу і вбивства плоду з утроба матері (аборт). Виведений таким чином плід вважається народженим живим і лише потім вбитим. Той, хто винен в здійсненні цього гріха, повинен сплатити велику суму викупу родичам вбитого зародка.

ГУСИТИ – у Чехії XV ст. послідовники реформатора Яна Гуса.

ГУФА – селянська земельна ділянка у Німеччині.

Г

ГАБЕЛЬ – один із різновидів таї, податок на продаж солі. Цей тимчасовий податок у королівському домені запровадив Людовік IX (ордонанс 1246 р.), щоб зібрати кошти для сьомого хрестового походу. У період Столітньої війни габель став постійним податком (згідно з ордонансом Філіпа VI, виданим 1340 р.). Не поширювався, однак, на низку провінцій, які мали державну автономію: Артуа, Фландрію, Ено, Бретань. Податок скасовано в 1790 р.

ГЕЗИТИ – в Англії V-VI ст. дружинники англосаксонських королів. У процесі складання феодалських відносин перетворювалися на тенів. Далі грошова поголовна подать, яку сплачували державі чоловіки від 20 до 50 років з податних станів (селяни, ремісники, купці).

Д

ДАЙДЗЬО-ДАЙДЗІН – посада голови Імператорського уряду Японії впродовж VII-XIX ст. Найвища посада головного державного відомства – Вищої Державної Ради (Дайдзьокан). У західній історіографії часто перекладається як «Міністр Вищої політики», «Головний міністр», «Прем'єр-міністр».

ДАЙДЗЬОКАН або **ПАЛАТА ВЕЛИКОЇ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ** – вища державна установа періодів Нара, Хейан і початку реставрації Мейдзі в Японії.

ДАЙМЕ – великий землевласник-феодал, прибуток якого перевищував

10 тисяч коку рису на рік.

ДАМНІФІКАЦІЯ – понесення збитків.

ДАНГЕЛЬД – в Англії кінця англосаксонського періоду – державний податок, який збирався для відкупу завойовникам – датчанам та будівництва укріплень.

ДАНИНА – натуральний або грошовий податок, який сплачували підкорені племена переможцям.

ДАТОЧНІ ЛЮДИ – в Московській державі XV-XVII ст. особи з тяглого населення, віддані на довічну військову службу. З середини XVII ст. перебували у складі полків нового строю. Замінені рекрутами в 1705 р.

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИКИ – робітники промислових центрів СРСР, які поїхали за закликом партії більшовиків, на господарсько-організаційну роботу в село на початку 1930 р. в період масової колективізації сільського господарства. Постановою листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) передбачалося направити 25 тис. чоловік, фактично ж поїхало 27,6 тис.

ДВАНАДЦЯТИ ТАБЛИЦЬ ЗАКОНИ – одне з давніх зведень римського звичаєвого права (V ст. до н.е.) на дванадцяти дошках-таблицях (звідси і назва). Текст збірника відомий лише частково по посиланням у творах римських письменників і юристів. Норми законів стосувалися судочинства, кримінального і цивільного права, деяких адміністративних прав.

ДВІР – 1. У Російській державі до 1917 р. селянське господарство або посадських людей як одиниця обліку, обкладення повинностями тощо. 2. В Росії XVI-XVIII ст. назва деяких приказів (Земський двір, Посольський двір та ін.).

ДВОВЛАДДЯ – одночасне існування двох влад в Росії з 1-2 березня по 5 липня 1917 р. Після Лютневої революції в Росії склалася своєрідна ситуація: одночасно були створені два органи влади – влада буржуазії в особі Тимчасового уряду і революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства – Ради. Офіційно влада належала Тимчасовому уряду, але фактично Радам, оскільки їх підтримувала армія і народ. Дрібнобуржуазні партії, що мали більшість в Радах, підтримували Тимчасовий уряд і повністю поступилися йому владою в липні 1917 р., що означало кінець двовладдя.

ДВОПАЛАТНА СИСТЕМА (БІКАМЕРАЛІЗМ) – структура загальнонаціональних парламентів, при якій вони складаються з двох палат, як правило, сформованих по-різному і при цьому володіють різною компетенцією. Нижня палата завжди обирається безпосередньо населенням. Верхня формується різними способами – шляхом непрямих виборів (Франція, Австрія, ФРН) або в порядку прямих виборів (США, Італія, Японія). У деяких країнах верхня палата формується за спадковою ознакою (Великобританія) або її члени призначаються главою держави (Канада). Інколи застосовується змішаний порядок. До кандидатів в депутати верхніх палат висуваються, як правило, більш жорсткі вимоги (вищий віковий ценз тощо). У більшості сучасних парламентів права верхніх палат обмежені в порівнянні з правами нижніх палат

(напр., в багатьох країнах фінансові законопроекти можуть бути внесені лише до нижніх палат, відповідно верхні палати не можуть впливати на їх прийняття).

ДВОРОВІ ЛЮДИ – 1. У Давній Русі придворний штат великих князів. 2. Наприкінці XVII – першій половині XIX ст. категорія кріпаків. Напередодні реформи 1861 р. становили близько 7 % кріпаків. Землі при звільненні не отримали.

ДВОРОВІ СЕЛЯНИ – в Російській державі залежні особи (челядь, холопи та ін.), які жили при дворі феодала і обслуговували його і його родину. Наприкінці XVII – першій половині XIX ст. кріпосні селяни, позбавлені земельних наділів. Більшість їх жило в панських маєтках як прислуга і знаходилися фактично в рабському положенні.

ДВОРЯНСТВО – 1. Благородний стан феодального суспільства, другий стан, який включав всіх держателів феодів. 2. Клас світських землевласників, які мали спадкові привілеї разом із духовенством становили панівний клас у феодальному суспільстві. 3. Дворянство – шляхта, джентрі, лицарство, найнижча ступінь феодального класу, дрібні та середні землевласники.

ДВОРЯНСЬКИЙ БАНК – державний банк Російської імперії. Видавав пільгові позики дворянам під заставу землі. З 1754 р. – Банк для дворянства, впродовж 1885-1917 рр. – Державний дворянський земельний банк.

ДВОРЯНСЬКІ ЗІБРАННЯ – орган дворянського станового самоврядування Російської імперії впродовж 1785-1917 рр. в губерніях і повітах. Збиралося раз на три роки. Вирішувало дворянські і загальні місцеві справи, обирало предводителів дворянства тощо. Після реформ 1860-х рр. займалося в основному справами дворянства.

ДВОСТОРОННІЙ ДОГОВІР – взаємне волевиявлення двох сторін на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

ДЕВІЗ ДЕРЖАВИ – в багатьох зарубіжних країнах один з основних символів держави і його суверенітету. Є коротким висловом, що виражає зазвичай найвищі цінності держави і суспільства, його ідеологічні основи (напр., державний девіз ФРН – «Єдність, закон і свобода», Великобританії – «Бог і право особи»). Як правило, девіз держави розміщується на державному гербі, але може закріплюватися і безпосередньо в Конституції.

ДЕВОЛЮЦІЙНА ВІЙНА – війна за передання спадкоємиці законної спадщини.

ДЕКАБРИСТИ – учасники російського дворянського опозиційного руху, члени різних таємних гуртків та організацій другої половини 1810-х – першої половини 1820-х рр. Організували антиурядове повстання в грудні 1825 р.

ДЕКЛАРАЦІЯ БАЛЬФУРА 1917 р. – офіційний лист, датований 2 листопада 1917 р., від міністра закордонних справ Великобританії Артура Бальфура до лорда Уолтера Ротшильда, представника британської єврейської громади, для передачі Сіоністської федерації Великобританії.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АМЕРИКИ 1821 р. – декларація, оприлюднена 15 вересня 1821 р. представниками креольського населення м. Гватемала. Декларація проголошувала суверенітет провінцій, які входили до складу генерал-капітанства Гватемала та відокремлення їх від

Іспанії. Після відокремлення від Мексики 1 липня 1823 р. декларація незалежності була прийнята повторно, в результаті чого утворилося державне об'єднання Об'єднані провінції Центральної Америки.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА – перший конституційний акт Великої Французької революції 1789-1794 рр., прийнятий Установчими зборами 26 серпня 1789 р. Історичне значення Декларації прав і свобод людини і громадянина полягає в тому, що в ній уперше в історії людства в систематизованому вигляді проголошено невід'ємні права і свободи особи як людини і громадянина: рівність перед законом, право на особисту свободу і недоторканість, право на опір гнобленню, свобода совісті і вислову думок та ін.; а також політико-правові принципи, що ї забезпечують: народний суверенітет, верховенство закону, природний характер і невідчужуваність прав людини, презумпція невинуватості, недоторканість приватної власності тощо. Ідеї Декларації прав людини і громадянина покладено в основу правового статусу особи в демократичних державах, конституціоналізму в цілому. До текстів конституцій багатьох держав у тій чи тій формі входить початкове положення декларації: «Люди народжуються і залишаються рівними та вільними в правах». У загальному сенсі Декларація прав людини і громадянина є складовою чинною Конституції Франції, у преамбулі якої зазначено: «Французький народ урочисто проголошено свою належність правам людини і принципам національного суверенітету, як вони визначені Декларацією 1789 року, підтвердженою і доповненою преамбулою Конституції 1946».

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ – надання колонії незалежності.

ДЕКРЕТ – найменування нормативного акту загального або приватного характеру. Вперше термін «декрет» з'явився у Стародавньому Римі. У колишньому СРСР до 1936 р. – назва найбільш важливих актів найвищих органів державної влади (за виразом В. Леніна, «Декрети – це інструкції, що звуть до масової практичної справи»). У сучасній Франції декрети видаються президентом і прем'єр-міністром, причому декрети президента отримують юридичну силу після того, як їх підписує прем'єр-міністр або відповідний міністра. Видаються також президентами низки держав Африки, що сприйняли французьку конституційну систему. Згідно нової редакції Конституції Білорусії (1996 р.) президент республіки отримав право видавати при невідкладній необхідності декрети, які мають силу закону. У країнах англосаксонської правової системи декретами називають деякі види судових рішень.

ДЕКРЕТАЛІЇ – постанови римських пап (з кінця IV ст.) у формі послань.

ДЕКРЕТ-ЗАКОНИ – в Італії, Іспанії і деяких інших країнах назва тимчасових актів, що приймаються «у випадках особливої необхідності і терміновості» урядом під свою відповідальність і мають силу закону. В разі прийняття декрет-закону уряд зобов'язаний негайно представити його парламенту для затвердження. Втрачають силу з моменту видання, якщо парламент не затвердить їх впродовж певного часу (в Італії – 60 днів після їх публікації). У Республіці Корея, Словенії і низці інших країн можуть видаватися президентами на тих же умовах.

ДЕКУРІОНИ (КУРІАЛИ) – вищий стан італійських і провінційних міст Римської імперії. Як члени міських рад (сенатів) відали міським управлінням, здачею міських земель в оренду тощо.

ДЕЛІКТ – провина, правопорушення. Будь-яке правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону. У міжнародному праві порушення норм міжнародного права або міжнародних зобов'язань внаслідок неправомірного діяння або упушення.

ДЕЛІКТОЗДАТНІСТЬ – закріплена в законі здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНІВ – договірне встановлення лінії (межі) державного кордону, яке здійснюється за картами з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів та інших фізико-географічних об'єктів.

ДЕМАГОГ – людина з брехливими обіцянками, показними гаслами, лестощами, навмисним перекручуванням фактів. Звідси – демагогія, широко використана у політиці для завоювання довіри мас.

ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ – визначення і позначення лінії державного кордону на місцевості згідно з договорами про делімітацію кордонів і доданими до них картами та описами. Визначення лінії кордону на місцевості здійснюють спеціально створювані урядами на паритетних засадах змішані комісії прикордонних держав.

ДЕМАРХ – щорічно обраний староста.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ – роззброєння, заборона певній державі будувати укріплення, мати військову промисловість і утримувати збройні сили, виведення військ і бойової техніки, конверсія військових галузей промисловості.

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА – частина території держави, на якій за міжнародним договором або внутрішньодержавним актом ліквідовані військові споруди та інші об'єкти, заборонено містити озброєні сили. Встановлюється (як правило) для роз'єднання потенційно ворожих сторін. Прикладом може служити Рейнська демілітаризована зона, створена за Версальським мирним договором 1919 р.

ДЕМІУРГИ – ремісники.

ДЕМОКРАТІЯ – політичний лад, за якого встановлене і здійснюється на практиці народовладдя; закріплені в законах свободи та рівноправність громадян.

ДЕМОНЕТИЗАЦІЯ – втрата благородними металами (сріблом і золотом) грошових функцій. Срібло перестало виступати в ролі грошей ще наприкінці XIX ст., золото – до середини XX ст. Міжнародно-правове закріплення демонетизація отримала в статуті Міжнародного валютного фонду. З 1 квітня 1978 р. була скасована офіційна ціна на золото і розрахунки ним між членами цієї організації. Практично ще раніше золото було витіснене з внутрішнього і міжнародного обігу кредитними грошима.

ДЕМОНОПОЛІЗАЦІЯ – це здійснювана державою та її органами політика, спрямована на стримування монополізму й водночас на розвиток

конкуренції, шляхом сприяння створенню та існуванню конкуруючих підприємств, фірм, компаній тощо.

ДЕМОС – у Стародавній Греції вільне населення, яке мало громадянські права (на відміну від метеків, періеків, рабів тощо). З кінця V-IV ст. до н.е. демосом називали бідні прошарки (переважно міського) населення.

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – 1. Передання державного майна (підприємств, банків, землі) у власність окремих колективів або приватних осіб. 2. Втрата національних особливостей культури, мови тощо.

ДЕНОНСАЦІЯ – це відмова однієї зі сторін міжнародного договору від його виконання, що призводить до припинення дії договору.

ДЕПАРТАМЕНТ ПОЛІЦІЇ – орган політичного розшуку і управління поліцією Російської імперії. Утворений 6 серпня 1880 р. До 1881 р. називався Департаментом державної поліції. У веденні департаменту поліції знаходилися охоронні відділення, поліцейські установи, розшукові відділення, адресні столи та пожежні команди. Формально департамент входив до складу Міністерства внутрішніх справ. Ліквідований після Лютневої революції 1917 р.

ДЕПОРТАЦІЯ – примусове переміщення з місця постійного проживання або вигнання за межі держави особи, групи осіб чи певної етичної спільності. Органи, що здійснюють депортацію, зазвичай мотивують її необхідність наявністю загрози суспільству або безпеці держави з боку депортованих. Депортація етнічних спільностей чи частини спільностей ґрунтується на принципі колективної відповідальності й суперечить правам і свободам людини. Протиправною є і депортація у вигляді політичного заслання. Стосовно окремих осіб депортація може бути не лише правомірною, а й об'єктивно необхідною. В СРСР впродовж 1941-1945 рр. були переселені балкарці, інгуші, калмики, карачаївці, кримські татари, радянські німці, турки-месхетинці, чеченці та ін. В 1989 р. була прийнята Декларація про визнання незаконними і злочинними репресивні акти проти народів, які піддалися насильницькому переселенню.

ДЕПРЕСІЯ ЕКОНОМІЧНА – фаза економічного циклу, яка настає після кризи перевиробництва. Характеризується призупиненням занепаду виробництва, поступовим розсмоктуванням «надлишку» товарної маси, млявою господарчою кон'юнктурою, великим безробіттям.

ДЕРЖАВА – основний інститут політичної системи суспільства, який організовує, направляє й контролює спільну діяльність та відносини людей, суспільних груп, класів, асоціацій і є центральним інститутом влади у суспільстві.

ДЕРЖАВА ФАТИМІДІВ – середньовічна шийтська (ісламістська) держава, яка існувала впродовж 909-1171 рр. Центр держави – м. Каїр (з 972 р.) в епоху найбільшої могутності Фатимідський халіфат включав в себе території Єгипту, Магрибу, Палестини та Сирії. Фактично була ліквідована Саладином – курдським воєначальником, що був покликаний організувати оборону проти хрестоносців в 1169 р.

ДЕРЖАВА-САТЕЛІТ – держава, незалежна лише формально, але фактично підконтрольна іншій, більш могутній країні.

ДЕРЖАВНА ДУМА – законодорадча представницька установа (1906-1917). Створена Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Розглядала законопроекти, які згодом обговорювалися в Державній раді і затверджувалися імператором. Вибори багатоступінчасті по чотирьом нерівноправним куріям (землевласницькою, міською, селянською, робочою). Жінки, студенти, військовослужбовці були позбавлені виборчих прав. Мала чотири скликання: 1-ше (27.4-8.7.1906); 2-ге (20.2-2.6.1907); 3-тє (1.11.1907 – 9.6.1912); 4-тє (з 15.11.1912). 27.2.1917 р. сформувала Тимчасовий комітет членів Державної думи. Формально продовжувала існувати до 6.10.1917, коли була розпущена Тимчасовим урядом.

ДЕРЖАВНА РАДА – вища законодорадча установа. Створена в січні 1810 р. згідно «Плану державних перетворень» М.М. Сперанського. Законодавчої ініціативи рада не мала, а розглядала лише ті справи, які вносилися на її розгляд імператором (попереднє обговорення законів, бюджету, звіти міністерств, деякі вищі адміністративні питання і особливі судові справи).

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави за що їм виплачується заробітна плата із державного бюджету.

ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці та які визнані у порядку, встановленому законом, державною таємницею і підлягають охороні держави.

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН – лінія та уявна поверхня, що проходить вертикально до цієї лінії, які визначають межі території держави (суші, вод, надр, повітряного простору) та відділяють її від сусідніх держав і відкритого моря.

ДЕРЖАВНИЙ КРАЙ – провінція королівства Франція, яка мала певну державну автономію, зокрема власні парламент і Генеральні штати. Найчастіше до державних країв належали провінції, розміщені на кордонах королівства й приєднані до нього набагато пізніше за виборчі краї.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – спосіб здійснення державної влади певними методами і засобами. Основною підваленою державного режиму є конституція та органічні закони (наприклад закони про конституційний суд, про національний банк, про вибори тощо). Поняття державного режиму пов'язане з поняттям «внутрішня політика».

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство державної влади всередині країни, тобто зосередженість всієї повноти влади у державних органах, і незалежність держави у зовнішньоекономічній сфері.

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ – в Російській імперії XVIII – першої половини XIX ст. стан, утворений з колишніх чорносошних селян, однодворців та ін. Жили на казенних (державних) землях, виконували повинності на користь держави, вважалися особисто вільними. В 1886 р. отримали право повної власності на землю за викуп. Державні селяни Сибіру та Закавказзя залишилися

в колишньому положенні утримувачів казенної землі, оскільки на них не були поширені закони 1866 і 1886 рр.

ДЕРОГАЦІЯ – часткове скасування старого закону.

ДЕСПОТАТ – умовна назва низки грецьких державних утворень XIII-XV ст., напівзалежних від Візантії або фактично самостійних, правителі яких називалися деспотами (вищий титул візантійських вельмож).

ДЕСПОТІЯ – монархічна форма державного правління, яка характеризується всевладдям і сваволею правителя. Класична деспотія – держави Стародавнього Сходу (Ассирія, Вавилон та ін.).

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ – розвінчання культу особи І. Сталіна і відмова від репресивних і мобілізаційних методів управління суспільством. Почалася під час липневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС з виступу Г.М. Маленкова, який засудив культ особи І.В. Сталіна. Після усунення Г. Маленкова процес десталінізації продовжив М.С. Хрущов. Він виступив з доповіддю «Про подолання культу особи і його наслідки» на закритому засіданні XX-го з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) Після з'їзду почався процес реабілітації жертв репресій. У роки «застою» процес реабілітації майже припинився. Нова хвиля десталінізації почалася в період перебування.

ДЕСЯТИНА – у середньовічній Європі – десята частка врожаю або інших доходів, яку сплачувало церкві населення на утримання місцевих храмів, духовенства та бідних.

ДЕ-ФАКТО – у міжнародному праві одна з основних форм фактичного визнання однієї держави чи уряду іншою державою. Визнання є офіційним, однак не зумовлює встановлення дипломатичних відносин.

ДЕФЕКЦІЯ – у низці країн англосаксонської правової системи термін, використовуваний для позначення переходу депутатів з однієї партійної фракції представницького органу влади в іншу. В Індії ухвалений спеціальний закон, який забороняє defeкацію під страхом позбавлення депутатського мандата.

ДЕФТЕРИ – спеціальні журнали (книги), у яких вівся облік усього населення турецьких провінцій, усіх маєтностей і доходів з них.

ДЕЦЕМВІРИ – у Стародавньому Римі колегія з 10 чоловік, які обиралися для виконання спеціальних державних доручень (напр., результатом діяльності децемвірів в 451 та 450 рр. до н.е. було складання Дванадцяти таблиць законів).

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ – в конституційному праві процес передачі з центру на місця частини функцій і повноважень центральних органів держави.

ДЕ-ЮРЕ – у міжнародному праві повне офіційне визнання держави або уряду, що зумовлює встановлення дипломатичних та інших відносин між країнами.

ДЖАІЗ – термін в ісламському праві, що означає дію, здійснення або не здійснення якої є однаково прийнятною і дозволеною. Тобто, її здійснення не забороняється, але і не потрапляє в розряд бажаних. Інколи термін «джаіз» замінюється терміном «сахіх».

ДЖЕНІН – плід, зародок. У ісламському праві дженіні розглядається як живий людський суб'єкт, якому можна залишати заповіт, який може успадковувати майно тощо. Вбивство плоду (аборт) заборонене, за винятком

особливих випадків обумовлених в ісламському праві. Про це говориться в Корані: «Не вбивайте своїх дітей, опасаючись бідності. Ми даємо прожиток їм і вам. Воістину, вбивати дітей – важкий гріх».

ДЖЕНТЛЬМЕНСЬКА УГОДА – особливий вид неформальної міжнародної угоди (домовленості). На відміну від звичайних договорів недотримання джентльменської угоди має (як правило) наслідки лише морального плану. Укладається в письмовій або усній формі і підпадає під дію принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Застосовується в двосторонніх та багатосторонніх правовідносинах.

ДЖЕНТРИ – в Англії – 1. Дворяни, дрібні та середні землевласники (*від gentlemen* – дворянин). 2. Впродовж XVI-XVII ст. «нове дворянство», дрібні та середні землевласники, які використовували капіталістичні методи ведення господарства.

ДЖЕРЕЛА ПРАВА – форми закріплення і зовнішнього вияву правових норм. У країнах з континентально-європейською моделлю правових систем основними джерелами права є нормативно-правові акти. У країнах з англосаксонською моделлю правових систем поряд із нормативно-правовими актами важливе місце серед джерел права займають судові прецеденти, не характерні для держав континентальної Європи і тих країн, що наслідували їх правові системи. У мусульманських країнах одним із основних джерел права є мусульманське право (шаріат). Виокремлюють п'ять основних груп джерел права: національні нормативно-правові акти наднаціонального характеру і міжнародні договори; загальні принципи права. Головними джерелами права в кожній країні є національні нормативно-правові акти. Вони поділяються на закони, нормативні акти органів виконавчої влади, нормативні акти органів конституційного контролю, парламентські регламенти і постанови, акти безпосереднього волевиявлення народу та акти органів місцевого самоврядування. Закони за ступенем важливості поділяються на основні (конституції), конституційні, органічні і звичайні. За відмінностями механізмів нормотворення джерел права поділяються на неформалізовані, якими є правові звичаї, і формалізовані – всі інші.

ДЖИЗЬЯ – податок, який сплачували немусульмани на рахунок мусульманської держави в обмін на свій захист і недоторканість майна. В Османській імперії наприкінці XVIII ст. злився з хараджем.

ДЖИМА – статева близькість чоловіка з жінкою. Такі близькі стосунки між ними можливі лише у шлюбі.

ДЖИХАД – настанова ісламу, за якою всі боездатні мусульмани повинні вести «священну війну» проти іновірців.

ДЖУНТА – в італійській системі місцевого самоврядування колегіальний адміністративний (виконавчий) орган, що обирається радами комун, провінцій і областей з числа радників. Про свою діяльність джунта повинна повідомляти на кожному засіданні ради. Голова обласної і провінційної джунти головує в раді, обнародує її акти, керує повсякденною роботою.

ДЗІ-САМУРАЇ – воїни-землевласники дрібних маєтків.

ДЗІТО – назва посади керівника приватним або громадським

господарством в традиційній Японії XI-XIX ст.

ДИВАН – у мусульманських країнах у середні віки податково-фінансове відомство. В Османській імперії та деяких інших – рада при правителі. У деяких сучасних державах Близького та Середнього Сходу урядові установи з адміністративних та судових справ.

ДИГЕСТИ (ПАНДЕКТИ ЮСТИНІАНА) – кодифікація творів видатних римських юристів, яка містила зібрання фрагментів 2000 творів 39 римських юристів, в основу тих, які мали право офіційного тлумачення законів. Дигести поділялися на 50 книг, книги – на титули (окрім 20-32 книг, які не мали титулів). Всього в Дигестах зібрано 432 титули.

ДИКТАТОР – в Стародавньому Римі єдиний екстраординарний магістрат. Диктатор призначався одним з консулів за угодою з сенатом. Приводами для призначення диктатора могли бути будь-які кризисні ситуації на війні та всередині країни, що вимагали невідкладних, незаперечних та швидких дій. Особа, призначена диктатором, мала вищу цивільну, військову та судову владу одночасно. Диктатор мав законодавчу владу, він не боявся жодної законної протидії, включаючи вето плебейських трибунів. Всі інші магістрати продовжували функціонувати, але під владою диктатора. По закінченню шести місяців був зобов'язаний скласти свої повноваження. Остання з республіканських диктатур мала місце в 220 р. до н.е.

ДИКТАТУРА – нічим не обмежена влада особи, класу, групи, яка спирається на певну державну структуру.

ДИНАСТІЯ – у монархічній державі низка послідовно правлячих монархів з одного й того самого роду, які змінюють один одного у встановленому порядку престолонаслідування.

ДИПЛОМ – 1. У Середні віки – грамоти світської влади, які надавали права, привілеї, імунітет, розпорядчо-управлінські грамоти церкви. В епоху Відродження назва всіх публічно-правових документів.

ДИПЛОМАТІЯ – зовнішньополітична діяльність уряду, спрямована на захист прав та інтересів держави, яку проводять спеціальні установи: Міністерство закордонних справ та дипломатичні представництва (посольства, консульства).

ДИРЕКТОРІЯ (ВИКОНАВЧА ДИРЕКТОРІЯ) – уряд (з п'яти директорів) Французької республіки в листопаді 1795 – листопаді 1799 рр. Кінець Директорії поклав державний переворот вісімнадцятого брюмера (9-10 листопада 1799 р.), здійснений Наполеоном Бонапартом.

ДИРЕКТОРІЯ (РАДА П'ЯТИ) – орган державного управління, колегія з п'яти міністрів Тимчасового уряду на чолі з О.Ф. Керенським, 1(14) вересня – 25 вересня (8 жовтня) 1917 р. 1(14) вересня оголосила Росію республікою. Перестала існувати з утворенням Третього коаліційного уряду.

ДИСЕНТЕРИ – вповодж XVI-XVIII ст. в Англії відступники від англіканського віровчення.

ДИСИДЕНТИ – «інакодумці» – назва учасників руху проти тоталітарного режиму в СРСР з кінця 1950-х рр. Дисиденти в різних формах виступали за дотримання прав і свобод людини і громадянина

(правозахисники), проти переслідування інакомислення, протестували проти введення радянських військ до Чехословаччини (1968 р.) і Афганістану (1979 р.). Піддавалися репресіям з боку влади.

ДИСТРЕТО – в Італії територія, яка була підконтрольна місту – метрополії, що включала крім сільської місцевості, і інші міста.

ДИСТРИКТ – округ (адміністративний, судовий, виборчий) в деяких зарубіжних країнах.

ДИФАМАЦІЯ – в праві низки держав поширення (розголошування) відомостей, що ганьблять честь конкретної особи або установи. Від наклепу відрізняється достовірністю поширюваних відомостей.

ДИФЕНЗИВА – назва контррозвідки у 1918-1939 рр. в Польщі. Популярна назва – «двуйка».

ДІАРХІЯ – форма правління, за якої в одній країні співіснують дві влади. Ця форма правління може виникнути, як в результаті політичного чи військового конфлікту, так і в формі цілком усвідомленого політичного компромісу. Двовладдя є однією з найстаріших форм правління. Найвідоміші приклади історичних діархій є: два спартанських царя, два консули в Римській республіці, два імператора у пізній Римській імперії.

ДІГГЕРИ – в Англії – рух «справжніх левелерів», які прагнули встановити загальну рівність, усупільнити земельний фонд, ліквідувати приватну власність на землю й перерозподілити земельну власність сільської общини на користь селянства.

ДІЙА – в мусульманському праві компенсація, відшкодування збитку у випадках вбивства, каліцтва і поранення людини.

ДІНАТИ – багаті і впливові люди. У період затвердження феодального способу виробництва – особи, які скуповували за безцінь або захоплювали силою землі селян-общинників, які розорювалися. Дінати також розбагатіли за рахунок скуповування сусідніх земель. Члени общин, які перетворювалися на феодальних вотчинників.

ДІОЦЕЗ – у католицькій церкві територія, яка знаходиться у віданні єпископа. Діоцез поділяється на приходи, іноді – у сільській місцевості – на деканства, що об'єднують декілька приходів.

ДІТИ БОЯРСЬКІ – в Московській державі XV-XVII ст. дрібні феодали на військовій службі у князів, царів, бояр, церкви. Злилися з дворянством.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРИСТІВ – особливе джерело римського права, що містить як консультативні поради юристів, так й їх доктринальні погляди. Основними формами юридичної допомоги населенню (консультацій) у Римі були: *respondere* – юридичні поради, як діяти в тих чи інших спірних ситуаціях; *cavere* – консультації про укладення договорів та інших юридично значущих документів; *agere* – керівництво процесуальними діями сторін при розгляді спорів; *ius publici respondendi* – надання офіційних консультацій від імені імператора.

ДОВГИЙ ПАРЛАМЕНТ – назва парламенту в Англії 1640-1652 рр. та 1659-1660 рр. Був скликаний у Вестмінстері. Розігнаний О. Кромвелем. Цей парламент був скликаний Карлом I 3 листопада 1640 р. після Єпископських

війн. Назву отримав через те, що парламент міг бути розпущений лише зі згоди самих депутатів.

ДОГОВІР ДЖЕЯ 1794 р. – англо-американський договір про дружбу, торгівлю та мореплавство, який був підписаний в Лондоні 19 листопада 1794 р. З боку США підписав Д. Джей, з боку Великобританії лорд Гренвіл. Ініціатором підписання договору був державний секретар США А. Гамільтон.

ДОЖ – виборний і довічний глава торгівельної республіки Венеція (VIII-XVIII ст.). До XII ст. влада дожа мала майже необмежений характер. Пізніше дож став залежним від найвищих органів купецької республіки («синьорія», «Рада 100»). Дожами називалися також і глави торгівельної республіки Генуя.

ДОІСТОРІЯ – термін сучасної західної науки, яка історію первісного суспільства розглядає як доісторичну археологію (*prehistoric archaeology*) – власне, як розділ антропології (культурної або соціальної). Критерієм розмежування доісторії та історії є наявність чи відсутність писемних джерел. Безписемна історія – це доісторія. Історія починається з появою перших писемних свідчень. У зв'язку з цим західна історична наука поділяє всі народи на «неісторичні» (*Naturvölker*) та «історичні» (*Kulturvölker*).

ДОКІМАСІЯ – у Стародавніх Афінах особлива перевірка, якою зобов'язані були піддатися всі особи, обрані на посади голосуванням або жеребом. Архонти піддавалися докімасії перед радою і перед судом, останні посадові особи – лише перед судом. Докімасія полягала в тому, що випробовуваному пропонували певні питання, метою яких було встановити, чи задовольняє кандидат умовам, необхідним для заняття певної посади (вік, ценз, наявність або відсутність заборгованості на користь держави і тому подібне), а також питання, спрямовані на те, щоб виявити суспільні та політичні погляди кандидата.

ДОКТРИНА «ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» – політика США, сформульована державним секретарем Дж. Хеем (Геєм) в 1899 р. Використовувалася як засіб експансії США в Китаї. Припинила дію в 1949 р.

ДОКТРИНА ЕЙЗЕНХАУЕРА – зовнішньополітична програма, озвучена президентом Д. Ейзенхауером в посланні Конгресу США 5 січня 1957 року. Згідно з цією доктриною, будь-яка країна може запросити економічну або військову допомогу в США, якщо вона піддається військовій агресії з боку іншої держави. Д. Ейзенхауер підкреслив радянську загрозу в своїй доктрині, виражаючи готовність американських військ «забезпечувати і захищати територіальну цілісність і політичну незалежність країн, що потребують допомоги проти військової агресії будь-якої нації, контрольованої міжнародним комунізмом».

ДОКТРИНА СТРИМУВАННЯ – висунута американським дипломатом Дж. Кеннаном в 1946 р. програма, згідно якої уряд США повинен жорстко й послідовно реагувати на спроби СРСР розширити сферу свого впливу, не втручаючись при цьому у внутрішні справи СРСР.

ДОКТРИНА ТРУМЕНА – зовнішньополітична програма, висунута президентом США Г. Труменом після закінчення Другої світової війни. Публічно була озвучена 12 березня 1947 р. Основою доктрини була політика

«стримування» стосовно СРСР у всьому світі. Вона була спрямована на перегляд системи міжнародних відносин, які склалися за президента Ф. Рузвельта. Доктрина Трумена стала виразом боротьби США і їх прибічників за необхідну їм політико-економічну однорідність світу. У розробці доктрини брали участь Дж. Кеннан, А. Даллес, Л. Хендерсон, Д. Ачесон та інші.

ДОКТРИНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРАВА – у Великобританії і деяких інших країнах думки найбільш відомих учених-юристів (головним чином минулого), до яких звертаються у разі, коли «пробіл» в праві не може бути заповнений статутом або судовим прецедентом. Напр., праці Блекстона («Коментарі законів Англії», 1565 р.), Коука («Правові інститути Англії», 1628 р.), Фостера («Рішення королівських судів», 1763 р.), а також різні праці Дж. Локка, Дж. Мілля, Е. Берка, А. Дайсі та ін.

ДОМЕН – 1. Частина помістя, яка знаходилася у безпосередньому володінні сеньйора, на відміну від іншої частини, яка складалася з селянських утримань. Господарювання на доменіальних землях відбувалося шляхом використання панщинної праці селян. 2. Королівський домен – спадкові земельні володіння, які належали короні, на відміну від земель, що знаходилися на утриманні васалів.

ДОМІНАТ – необмежена монархія, встановлена у Стародавньому Римі за часів правління імператора Діоклетіана (кінець III ст.).

ДОМІНІАЛЬНА ВЛАДА – за доби середньовіччя – сукупність усіх прав великих землевласників над населенням, яке проживало на їхніх землях.

ДОМІНІКАНЦІ – члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1215 р. з метою боротьби проти ересі. В 1232 р. у їхнє відання була передана інквізиція.

ДОМІНІОН – назва самоврядних частин колишньої Британської імперії, а після 1931 р. деяких країн – колишніх англійських колоній, які отримали незалежність, але що залишилися членами Співдружності націй і визнали як главу держави англійського монарха, який представлений в цих країнах англійським генерал-губернатором. В даний час термін «домініон» практично вийшов із вжитку.

ДОПОВІДНІ ЛЮДИ – один з видів холопства, який існував впродовж XVI-XVII ст. у Московській державі. Доповідні люди – вільні за походженням люди, які продали себе в холопи. Акт продажу супроводжувався «доповіддю» місцевій владі (намісникам або дякам) і затверджувався «доповідною грамотою».

ДОТАЛЬНЕ МАЙНО – те саме, що і посаг.

ДОФІН – титул спадкоємця престолу у Франції. Походить від назви області Дофіне, яку в 1368 р. Карл Мудрий пожалував своєму сину, майбутньому Карлу VI.

ДРУГА ІМПЕРІЯ – у Франції період правління імператора Наполеона III (2 грудня 1852 р. – 4 вересня 1870 р.). кінець Другої імперії поклала Вереснева революція 1870 р.

ДРУГА РЕСПУБЛІКА – Французька республіка, встановлена Лютневою революцією 1848 р. (25 лютого). Існувала до державного перевороту

Луї Бонапарта 2 грудня 1851 р., номінально – до проголошення Другої імперії (2 грудня 1852 р.).

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939-1945 рр. – глобальний збройний конфлікт, спричинений експансіоністською політикою Німеччини, Італії та Японії. У війну було втягнуто 61 державу, понад 80 % населення земної кулі, військові дії велися на території 40 держав, а також на морських та океанських просторах. За характером бойових дій та досягнутих військово-політичних результатів ділиться на п'ять періодів: *I-ий період війни* (1.09.1939-21.06.1941 рр.) – вторгнення німецьких військ у країни Західної Європи. *II-ий період війни* (22.06.1941-18.11.1942 рр.) – напад Німеччини на СРСР, розширення масштабів війни, крах гітлерівської доктрини «бліцкригу». *III-ий період війни* (19.11.1942-31.12.1943 рр.) – корінний перелом, катастрофа наступальної стратегії фашистського блоку. *IV-ий період війни* (1.01.1944-9.05.1945 рр.) – розгром фашистського блоку, вигнання німецьких військ за межі СРСР, створення Другого фронту, визволення від окупації країн Західної Європи, повний крах Німеччини, її беззастережна капітуляція. *V-ий період війни* (9.05.1945-2.09.1945 рр.) – розгром Японії, визволення народів Азії, закінчення війни. Загалом війна тривала шість років.

ДРУГИЙ ФРОНТ – відкритий 6.06.1944 р. проти Німеччини в Західній Європі вторгненням англо-американських експедиційних сил на територію Північно-Західної Франції (Нормандська десантна операція).

ДУАЛІСТИЧНА МОНАРХІЯ – один з двох видів конституційної монархії, поряд з парламентською. Є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена Конституцією, але монарх і формально (тобто через конституційні норми), і ще більше фактично (через слабкість демократичних інститутів) зберігає значні владні повноваження, що ставить його в центр всієї політичної системи. Так, при дуалістичній монархії уряд несе формально подвійну відповідальність – перед монархом і парламентом, але реально підкоряється, як правило, волі монарха. В даний час дуалістична монархія існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

ДУАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА – в науці конституційного права термін, використовуваний як синонім терміну «президентська республіка».

ДУМНІ БОЯРИ – в Московській державі XV-XVII ст. бояри, які засідали в Боярській думі.

ДУМНІ ДВОРЯНИ – в Московській державі XV-XVII ст. третій по «честі» чин членів Боярської думи (після бояр і окольничих).

ДУМНІ ДЯКИ – в Московській державі XVI-XVII ст. нижчий думний чин. Складали і правила проекти рішень Боярської думи і царських указів, відали діловодством.

ДУМНІ ЧИНИ – в Московській державі наприкінці XV-XVII ст. посадові особи – бояри, окольничі, думні дворяни і думні дяки, які мали право брати участь в засіданнях Боярської думи і в роботі думських комісій. Заміщали вищі палацові посади, брали участь в дипломатичних переговорах, розбирали місницькі спори.

ДУУМВІРИ – два римські магістрати. Мали однакові права та виконували однакові функції. Обиралися або призначалися для пояснення суті документів.

ДУХОВЕНСТВО – у середньовічному суспільстві «перший стан», представники якого були звільнені від державних податків, військової служби, підлягали юрисдикції церковних судів. Представники вищого духовенства входили до складу Королівської ради.

ДУХОВНЕ ДЕРЖАННЯ – утримування землі єпископами та монастирями, за умови молитви за душі сеньйора та його родини.

ДХАРМА – термін, яким в індуїзмі охоплюється коло накладених на людину законів і звичаїв відповідно його кастовій належності (релігійні, етичні, суспільні, родинні обов'язки, виконання яких забезпечує щасливе переселення душі). У загальному розумінні цей термін позначає один з чотирьох рівнів етичного розвитку особи на шляху до духовної свободи: *артха* (користь), *кама* (задоволення), *дхарма* (справедливість), *мокша* (духовна свобода).

ДЬЄСМО – десятичний збір – податок, який стягувався на утримання церкви з населення іспанських і португальських колоній в Америці впродовж XVI-XIX ст.

ДЮ-ЛЮСТРЮКЮ – зневажливе прізвисько людей у Булоні, від якого походить назва селянського повстання 1662 р., спрямованого проти податкового тиску французької корони.

Е

ЕБЕРТИСТИ – французькі революціонери періоду буржуазних революцій кінця XVIII ст., представники лівого крила якобінців.

ЕВАКУАЦІЯ – виведення військ, військового майна або населення під час війни, стихійних лих з небезпечних районів, а також з місць, планово призначених для певних великих господарських перетворень (наприклад, затоплення місцевості при будівництві ГЕС).

ЕВІАНСЬКІ УГОДИ – угоди, підписані між урядом Франції і тимчасовим урядом Алжирської республіки 18 березня 1962 р. у французькому місті Евіан-ле-Бен. Ними врегульовувалися питання, пов'язані з набуттям Алжиру статусу незалежної держави і закладали основи його майбутніх відносин із Францією. Ці угоди завершили Алжирську війну 1954-1962 рр. – національно-визвольні змагання алжирців проти французького колоніального режиму, який був встановлений ще в 1830 р.

ЕВІКЦІЯ – в Англії вигнання селян з землі внаслідок огорожування і перетворення пашні у пасовисько.

ЕВПАТРИДИ – благородні, родова знать, яка управляла суспільством.

ЕД – різновид таї, непрямий податок на прибуток із продажу товарів. Згідно із французькими звичаями, ед могли збирати лише у трьох випадках: 1. На викуп короля з чужоземного полону; 2. На шлюб старшого сина короля. 3. На заміжжя старшої доньки короля. Впродовж XVI-XVII ст. едом, регулярно

впроваджуваним під час воєнних дій, обкладали також духовенство та шляхту. Податок був скасований в 1790 р.

ЕДИКТ КАРАКАЛИ або АНТОНІЇВ УКАЗ – Constitutio Antoniniana, «Конституція Антоніна» – указ римського імператора Каракалі 212 р., який надавав римське громадянство усьому вільному населенню імперії. Переслідував в першу чергу фіскальні цілі, а саме охопити усіх підданих податковою системою і збільшити базу для комплектування армії, оскільки в легіонах мали право служити лише повноправні римські громадяни.

ЕДИКТИ – у Стародавньому Римі програми діяльності римських магістратів, які оголошувалися при вступі на посаду. Завдяки основним принципам судової діяльності, що містилися в них, едикти мали вирішальне значення для подальшого розвитку римського права. З часів Адріана існували незмінні едикти (*edictum perpetuum*). В період принципату і у низці середньовічних монархій Західної Європи – вид указу або закону, виданого монархом.

ЕДИКТИ МАГІСТРАТИВ – одне з джерел римського права, публічне оголошення (звернення) магістрату до населення на рік, коли він знаходився при владі.

ЕДИЛ – у Стародавньому Римі посадовець (магістрат), який завідував громадськими іграми, наглядом за будівництвом і утриманням храмів, водопроводів, роздачею хліба громадянам. Спочатку, починаючи з 491 р. до н.е., едили були помічниками народних трибунів. Законами, виданими в 367 р. до н.е. (в період правління Ліцинія і Секстія), до них були додані два едили, які обиралися з патрициїв. У імператорську епоху втратили своє значення.

ЕДО ПЕРІОД – 1600-1867 рр., коли Японією правила династія Токугави.

ЕДУСКУНТ – назва однопалатного парламенту Фінляндії.

ЕКЗАРХАТ – військово-адміністративна одиниця у Візантії у VI-VII ст., яка управлялася намісником – екзархом.

ЕКЛЕКТИКА (ЕКЛЕКТИЗМ) – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій.

ЕКЛЕСІЯ – у Стародавній Греції загальні збори громадян полісу. В еклесії усі вільні і повноправні громадяни мали право голосу. В період полісної рабовласницької демократії (у Афінах – реформи Солона і Клісфена) розширилися політичні права еклесії (виборність посадовців, контроль за виконанням ними своїх обов'язків, рішення про війну і мир, вища законодавча влада, компетенція стосовно держав, процесів і право заслання).

ЕКСПАНСІЯ – збільшення зони впливу або панування в різних сферах, захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини інших держав.

ЕКСПАТРІАЦІЯ – добровільне або примусове виселення за межі батьківщини, звичайно супроводжуване позбавленням громадянства.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ – привласнення результатів чужої праці власником засобів виробництва.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ – примусове безвідплатне або відшкодувальне відчуження власності державою. Залежно від того, виплачується винагорода або ні, розрізняють два види експропріації: *реквізицію* і *конфіскацію*.

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ – юридичний статус фізичної або юридичної особи, закладів або об'єктів, вилучених із під дії місцевого законодавства та підпадаючих частково або в повному обсязі під дію законодавства держави, національність якої мають.

ЕКСТРАДИЦІЯ – видача однією державою іншій особи для притягнення до кримінальної відповідальності.

ЕКСТРЕМІЗМ – схильність до крайніх поглядів, методів, дій.

ЕЛЕКТОРАТ – коло виборців, які голосують за певну партію на парламентських, президентських або муніципальних виборах.

ЕЛЕКЦІЙНИЙ СЕЙМ – в Речі Посполитій XVI-XVIII ст. сейм, що скликався для виборів короля. Відбувався після конвокаційного сейму.

ЕЛІТА – панівна верства суспільства. Переносно – добірне військо, висококласні фахівці, митці.

ЕМІГРАЦІЯ – виїзд за межі країни, пов'язаний з втратою статусу громадянина даної держави і викликаний економічними, політичними або особистими причинами, з метою тимчасового або постійного поселення на територію іншої держави. Держава може вирішити відновити громадянство емігранту.

ЕМІР – в країнах Сходу титул мусульманських правителів, рівнозначний титулу князя. Привласнюється синам арабських монархів (напр., в Саудівській Аравії).

ЕМІРАТИ – в країнах мусульманського Сходу володіння, держава, очолювана еміром.

ЕМІСАР – спеціальний представник держави або політичної організації, який направляється в іншу країну для виконання різних доручень (переважно секретних). Як правило, місія емісара не несе офіційного характеру.

ЕМФІТЕВЗИС – в римському праві і праві низки держав – особливий вид спадкового довгострокового користування чужою землею (земельної оренди), що включає зокрема право зводити на орендованій землі споруди, збирати урожай, передавати ділянку у спадок, право запоруки і, з певними умовами, її дарування і продажу. Утримувач ділянки зобов'язаний щорічно сплачувати власникові заздалегідь встановлену орендну плату, вносити державні податки.

ЕНДЕКИ – повсякденна назва пов'язаних ідейно польських націоналістичних організацій – Ліга польська (1887-1893), Ліга народова (1893-1928), Союз польської молоді («ЗЕТ», 1887-1918, з перервами), Національно-демократична партія (1897-1945), окремих емігрантських політичних груп (після 1945 р.).

ЕНСІ – «той, хто очолює рід» – назва вождя – правителя у Стародавньому Шумері.

ЕНЦИКЛІКА – папське послання, що адресоване всім католикам і має для віруючих директивне значення.

ЕПАНАГОГА – керівництво для суддів, складене у Візантії після 879 р. Розроблене на основі Прохірона.

ЕПЕЙНАКТИ – ілоти, які отримали свободу внаслідок шлюбу з вдовами спартанців.

ЕРА ПРОГРЕСИВІЗМУ – період в історії США (1890-ті – 1920-ті рр.), для якого характерна висока політична активність середнього класу і соціальних низів, що привела до масштабних соціальних і політичних реформ в країні.

ЕРІКТЕРИ і ДЕСПОІОНАВТИ – ілоти, допущені до надання послуг своїм володарям в армії і на флоті.

ЕРЛ – в Англії спочатку – керівник родової знаті. З початком доби феодалізму ерли сформували аристократичний прошарок, пов'язаний з королем військовою службою. При королі Кнута I ерл став титулом королівського ставленика, який очолював декілька графств. Після норманського завоювання – феодальний титул. Ерл був нижче маркіза та вище віконта.

ЕРМАНДАДИ – в Іспанії, починаючи з XII ст. – союзи міст і селянських громад, які уклалися для війни з маврами та для захисту своїх прав та вольностей.

ЕРЦГЕРЦОГ – титул герцогів Австрійських із династії Габсбургів. Вперше титул ерцгерцог присвоїв собі Рудольф IV, бажаючи прирівнятися по статусу до князів-курфюрстів. Визнання титулу відбулося в 1453 р. імператором Священної Римської імперії Фрідріхом III Габсбургом. У подальшому титул носили всі чоловіки дому Габсбургів.

ЕСЕРИ (СОЦІАЛ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ) – революційна партія, утворена в Росії в 1901-1902 рр. Тактика – політичний терор.

ЕСКАЛАЦІЯ – поняття у військовій і політичній термінології для позначення нагнітання конфлікту, нарощування військової могутності, інтенсивності воєнних дій.

ЕСКВАЙР – 1. В Англії – зброносець лицаря. 2. Лендлорд, утримувач лицарського ф'єфу, але не посвячений у лицарі.

ЕТНОЦИД – політика, проти конкретної національності з метою її повного знищення.

ЕФОРИ – колегія з п'яти вищих посадовців у Стародавній Спарті, яким фактично належало керівництво державою (номінально на чолі Спарті перебували два царі, які мали військову владу і виконували функції верховних жерців). Щорічно обиралися на народному зібранні з числа громадян.

ЕХІДО – в Мексиці колоніального періоду ділянка землі, що використовувалася для громадського випасу худоби.

ЕШЕВЕНИ – 1. За доби середньовіччя – виборні члени міського органу самоврядування, які представляли інтереси цехової, купецької верхівки та шляхти. 2. Правники, до яких зверталися сеньйори в разі виникнення конфліктів між ними. Інститут ешевенів був скасований в 1789 р. в ході Великої Французької революції.

ЕЯЛЕТ – адміністративно-територіальна одиниця в Османській імперії, провінція, що поділялась відповідно на *санджаки* та *нахії*.

Є

ЄВРОКОМУНІЗМ – політична течія, заснована комуністичними партіями країн Заходу (Італія, Франція, Іспанія), які спробували відмовитися від основних принципів марксизму-ленінізму, що викликало полеміку в комуністичному русі й сприяло відчуженню цих партій від КПРС у 1970-х – на початку 1980-х рр.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ГРОМАДЯНСТВО – міжнародний акт, яким визначаються принципи і правила, що стосуються громадянства та виконання військового обов'язку у разі багатогромадянства. Прийнята Радою Європи у Страсбурзі 6 листопада 1997 р. Дія конвенції поширюється лише на держави-члени Ради Європи, що приєдналися до конвенції. З принципами і правилами Європейської конвенції про громадянство має узгоджуватися національне право держав-учасниць конвенції. Згідно з Європейською конвенцією про громадянство кожна держава-учасниця має ґрунтувати національне законодавство про громадянство на принципах, що забезпечували б право кожної особи на громадянство, не допускали без громадянства або безплідного позбавлення громадянства, не впливали автоматично на громадянство другого із подружжя у разі укладання шлюбу чи розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, або у разі зміни громадянства одним із подружжя під час перебування у шлюбі. Норми права не мають містити положень, що допускали б дискримінацію громадян за ознакою статі, релігії, раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження, а також незалежно від того, є вони громадянами за народженням чи набули свого громадянства пізніше. Європейська конвенція про громадянство визначає правила набуття громадянства, його втрати за законом, за ініціативи держави-учасниці або самої особи, поновлення громадянства, розглядає випадки багатогромадянства, збереження громадянства, не обмежуючи право кожної держави-учасниці у своєму законодавстві визначати, зберігають чи втрачають громадянство її громадяни, які набувають або мають громадянство іншої держави, чи пов'язано набуття або збереження її громадянства з відмовою від іншого громадянства або від його втрати. Європейська конвенція про громадянство визначає, що особи, які мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок лише щодо однієї з цих країн-учасниць.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ (ЄП) – один із основних органів Європейського Союзу. Формується на основі прямих виборів населенням країн-членів Співтовариства. Перші прямі вибори в ЄП відбулися 7-10 червня 1979 р. Представництво в ЄП здійснюється на підставі відповідних квот. Всього ЄП налічує 500 депутатів, але ця цифра може змінюватися. В останні роки повноваження ЄП значно розширилися – передусім з фінансових питань та у сфері захисту прав людини. Обирається на п'ять років. Проводить засідання у

Стратбурзі (Франція). Засідання комітетів ЄП відбувається переважно у Брюсселі (Бельгія).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) – економічне, соціальне і політичне об'єднання європейських держав. ЄС виник в 1993 р. на базі Європейського Економічного Співтовариства, започаткованого в 1957 р. утворенням Європейського Економічного Співтовариства («Спільного ринку»). Договір про ЄС був підписаний 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди) главами держав і урядів 12-ти держав-членів Європейського Співтовариства і набрав чинності 1 листопада 1993 р. Станом на 1 січня 2003 р. До складу ЄС входили 15-ть держав: Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Швеція, Фінляндія, Франція, ФНР. В 2004 р. членами ЄС стали ще 10-ть держав: Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. На сьогодні ЄС є найбільш інтегрованим в економічному, соціальному і політико-правовому відношенні міждержавним об'єднанням, має риси міжнародної організації і федеративної держави. Основними цілями ЄС є: 1. Утворення тісного союзу народів Європи, сприяння збалансованому і тривалому економічному прогресу, особливо шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, посилення економічної і соціальної взаємодії, утворення економічного і валютного союзу і введення єдиної валюти; 2. Утвердження власної ідентичності в міжнародній сфері, особливо шляхом проведення спільної зовнішньої політики і політики у сфері безпеки, а в перспективі і спільної оборонної політики; 3. Розвиток співробітництва у сфері юстиції і внутрішніх справ; 4. Збереження і примноження спільного надбання. Соціальна політика ЄС передбачає створення єдиного соціального простору, що означає, зокрема, введення на додаток до національного громадянства ЄС, вільне переміщення робочої сили, уніфікацію соціального законодавства. Органами ЄС є: *Європейська Рада, Європейський парламент, Рада Європейського Союзу, Європейська Комісія, Європейський Суд*. Ці органи здійснюють свої повноваження згідно з договорами про утворення Європейських співтовариств, утворення ЄС, наступними договорами і актами, прийнятими на їх зміну і доповнення. Політико-правові акти ЄС справляють значний вплив на національне законодавство, у тому числі конституційне, держав-членів.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ – міжнародний орган судового захисту прав людини. Європейський Суд з прав людини створений 1959 р. згідно з Європейською конвенцією про захист прав людини та основних та основних свобод 1950 р. Метою створення суду є забезпечення поваги обов'язків, що випливають із конвенції для держав-учасниць, які зробили спеціальні заяви про визнання обов'язкової юрисдикції Європейського Суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення і застосування конвенції. Компетенція Європейського Суду з прав людини поширюється на справи, що стосуються тлумачення й застосування конвенції і передані на його розгляд від держав-учасниць конвенції. Європейський Суд з прав людини розглядає лише ті справи, в яких обвинуваченою стороною є держава, а не особа чи група людей. Необхідна умова розгляду справ – використання скаржником усіх національних

засобів захисту, доступних у країні, та подання позову протягом шести місяців після винесення остаточного рішення. Не приймаються до розгляду позови, що не стосуються положень Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, а також анонімні, ідентичні раніше розглянутим або досліджені іншими міжнародними органами охорони прав людини скарги. Європейський Суд з прав людини не змінює рішення національного суду, а ухвалює нове. Позов до суду подається мовою оригіналу. До нього обов'язково додаються рішення всіх судових інстанцій. Зареєструвавши позов, суд надсилає запит про викладені у ньому факти до уряду відповідної держави, який має відповісти протягом місяця. Залежно від відповіді справу або владнують за взаємною домовленістю сторін, або передають на подальший розгляд до суду. Термін розгляду справи – в середньому три-п'ять років. Якщо за результатами розгляду Європейський Суд з прав людини заявить, що ухвалені національною владою рішення або вжиті нею заходи повністю чи частково суперечать обов'язкам, що випливають до даної держави з конвенції, а внутрішнє право не може належним чином усунути наслідки ухваленого рішення чи вжитих заходів, то він задовольняє позов. Рішення суду є остаточним і оскарженню не підлягає. Воно передається Комітету Міністрів Ради Європи, який контролює його виконання. Місцезнаходження Європейського Суду з прав людини – м. Страсбург (Франція).

ЄЖОВЩИНА – кампанія тотальних репресій в СРСР 1936-1938 рр. із великими «чистками» і показовими політичними процесами.

ЄЗУЇТИ – члени монастирського ордену «Товариство Ісуса», заснованого 15 серпня 1534 р. у Парижі І. Лойолою Орден був затверджений в 1540 р. римським папою Павлом III. Був створений для боротьби з Реформацією та зміцнення влади папи римського. Головні принципи організації ордену: сувора централізація, покора молодших за статусом старшим, абсолютний авторитет глави ордену, який підкорявся лише папі. Через діяльність єзуїтів було вигнано з Португалії (1759 р.), Франції (1764 р.), Іспанії та Неаполя (1767 р.) і в 1773 р. ліквідовано орден. В 1814 р. орден було відновлено.

ЄПИСКОП – третій, найвищий ступінь священства у християнських церквах.

ЄРЕСЬ – релігійне вчення, що заперечує догмати та організаційні форми панівної церкви.

ЄРЕТИК – людина, яка сповідує єресь.

ЄРУСАЛИМСЬКЕ КОРОЛІВСТВО – держава хрестоносців, яка існувала впродовж XII-XIII ст.

Ж

ЖАК – принизливе прізвисько та звернення до французького селянина з боку дворянства у XIV ст.

ЖАКЕРІЯ – «Жак-Простак» – прізвисько, яким називали селян французькі дворяни – селянське повстання у Північній та Північно-східній

Франції у 1358 р., що було викликане посиленням гноблення, економічною кризою у період Столітньої війни 1337-1453 рр. Один із його ватажків – Гільйом Каль намагався залучити в якості союзників парижан, що повстали в 1357-1358 рр. Жакерія сприяла звільненню селян від особистої залежності.

ЖАНДАРМЕРІЯ – поліція, яка має військову організацію й виконує охоронні функції всередині держави та армії. В 1815 р. були створені жандармські частини в російській армії. 1827-1917 рр. у Російській імперії існував окремий корпус жандармів, що виконував функції політичної поліції.

ЖАННА Д'АРК, ОРЛЕАНСЬКА ДІВА (біля 1412-1431 рр.) – народна героїня Франції із сім'ї селян. Під час Столітньої війни 1337-1453 рр. очолила боротьбу французького народу проти англійців. УУ 1429 р. звільнила Орлеан від облоги. У 1430 р. потрапила у полон до бургундців, що продали її англійцям, які оголосили Жанну д'Арк чаклункою та віддали на церковний суд. Звинувачена у ересі, у м. Руан була спалена на вогнищі. В 1920 р. канонізована католицькою церквою.

ЖЕБРУЮЧІ ОРДЕНИ – католицькі чернечі ордени, устав яких вимагав суворого дотримання обітниць відречення від будь-якого майна. Існували за рахунок милостині. У XII-XIII ст. основними були – францисканці, домініканці, августинці, кармеліти.

ЖЕРЕБ – один з так званих Божих судів, засіб встановлення винного за випадковою ознакою. Результат жеребу розглядали як прояв волі вищої сили, яка стверджувала або відкидала звинувачення.

ЖЕРТВИ ВІЙНИ – цивільне населення, військовополонені, поранені, хворі, потерпілі корабельну аварію і загиблі в період озброєних конфліктів. Їх правове положення регламентується Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. (три конвенції). В 1977 р. до цих конвенцій було ухвалено Додаткові протоколи I та II, які захищають жертв війни в період збройних конфліктів як міжнародного, так і не міжнародного характеру.

ЖИВИТ – рухоме майно.

ЖИРНИЙ ЛЮД – в італійських містах XIII-XV ст. торговельно-ремісничче населення.

ЖИРОНДИСТИ – політичне угруповання часів Великої Французької революції, яке представляло переважно республіканську, торгово-промислову й частково землеробську буржуазію. Після ліквідації монархії 10 серпня 1792 р. вони здобули владу, але повстання 2 червня 1793 р. позбавило їх повноважень. У жовтні того ж року частину жирондистів було страчено.

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р. – відбулась 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1917 р., коли більшовики повалили Тимчасовий уряд в Петрограді і проголосили владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на території колишньої Російської імперії.

ЖУПА – за доби раннього середньовіччя у південних та західних слов'ян – територіальне об'єднання родових общин, які складали частину племені або невелике плем'я. Пізніше – адміністративно-територіальна одиниця.

ЖУРИ – у кримінальному процесі англomовних країн колегія непрофесійних суддів – присяжних, які беруть участь в розгляді цивільних і кримінальних справ, суд присяжних.

3

ЗАГАЛЬНОКИТАЙСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ – найвищий законодавчий орган державної влади в КНР.

ЗАГОРОДЖУВАЛЬНИЙ ПУНКТ – правило виборчого закону, що існує у низці країн, згідно з яким партії, що набрали на виборах по пропорційній системі менше певного відсотка від числа поданих голосів (напр., 1 % від числа всіх зібраних голосів в Ізраїлі, 4 % – у Швеції, 5 % – у ФРН, 10 % – в Туреччині), відстороняються від участі в розподілі депутатських місць, а голоси, подані за ці партії, не враховуються при обчисленні виборчої квоти (тобто фактично прирівнюються до недійсних). Загороджувальний пункт має на меті попередити надзвичайне дроблення депутатського корпусу в парламенті на невеликі партійні фракції.

ЗАГРАДНИКИ – безземельні селяни у Чехії впродовж XVI-XVII ст. Мали невелику ділянку та небагато худоби.

ЗАГРОДНИКИ – малоземельні селяни у Речі Посполитій у XVI-XVIII ст.

ЗАДРУГА – велика патріархальна родина у південних слов'ян.

ЗАКИДАННЯ КАМЕНЯМИ – в деяких мусульманських країнах, де діють закони шаріату, один з традиційних видів покарань, особо болісний спосіб виконання страти. Передбачено, напр., в Судані, де в 1983 р. був прийнятий новий кримінальний кодекс, заснований практично цілком на шаріатських законах.

ЗАКЛАДНИЦТВО, ЗАСТАВА – форма феодалної залежності селян в Московській державі у XIII – на початку XVIII ст. Закладник втрачав свободу, але звільнявся від сплати податей.

ЗАКЛИЧ – оголошення про крадіжку в публічному місці.

ЗАКОЛОТ – таємна змова вузького кола осіб з метою збройного повалення чинної влади або примушення її до прийняття потрібного заколотникам рішення.

ЗАКОН – одне з джерел римського права, юридична регламентація, встановлена і прийнята як загальнообов'язкова, загальний припис державних органів, «загальна клятва держави» і нарешті – «це те, що народ наказує і встановлює».

ЗАКОН ПРО ПОЗЕМЕЛЬНИЙ ПОДАТОК – один з перших писаних законів Стародавнього Китаю, який був прийнятий у VI ст. до н.е. в царстві Лу і встановив приватне землеволодіння.

ЗАКОНИ ДЕРЖАВИ ЕШНУННА – звід законів, який був укладений на початку XX ст. до н.е. Він містив тарифи цін на оплату найманої праці, статті сімейного, шлюбного та карного права.

ЗАКОНИ ДРАКОНТА – один із перших судових збірників, укладених в Афінах наприкінці VII ст. до н.е. не виключено, що сам Драконт був міфічною особистістю. До нашого часу закони Драконта не дійшли, але з повідомлень давніх греків відомо, що вони санкціонували низку релігійних приписів і звичаїв та запроваджували жорстокі покарання. Так, страчували не лише за святотатство й навмисне вбивство (ненавмисне каралося вигнанням), але й за крадіжку овочів, ледарство. Водночас кровна помста була заборонена.

ЗАКОНИ МАНУ – збірник приписів Стародавньої Індії, який визначав поведінку особи в приватному та публічному житті. Складення збірника приписується міфічному прародителю людей Ману. Ймовірно були складені у II ст. до н.е. – I ст. н.е. Містить 2650 шлок (давньоіндійський санскритський епічний віршований розмір. Складається з тридцяти двох складів), об'єднаних у 12-ть розділів. За своєю суттю викладені норми мали релігійно-етичний характер.

ЗАКОНИ ОМАРА – ісламське законодавство щодо зіммі (євреї та християни). Згідно із законами Омара, зіммі заборонялося: будівництво нових синагог та церков; вивчення Корану з вчителями-мусульманами; купівля рабів-мусульман або найм мусульман; продаж мусульманам спритних напоїв; носити одяг та мати зачіску як у мусульман; використовувати мусульманські імена; носити зброю, їздити на конях та мулах (лише на віслюках); жити в домах, що були вищими за мусульманські; відвідувати баню без особливого знаку, який вони мали носити на шії; правити голосно службу в церквах або синагогах; займати урядові посади (або інші посади, які давали б владу над мусульманами) тощо. Зіммі зобов'язані були постійно шанувати мусульман – стояти в їх присутності; приймати в своїх домах перехожих-мусульман впродовж трьох діб. Після смерті, майно християн та іудеїв переходило у власність уряду, до тих пір, поки нащадки не доведуть свої права на майно у відповідності до мусульманських законів.

ЗАКОНИ ЦАРЯ ЛПІТ-ІШТАРА – звід законів, який відноситься до другої половини XX ст. до н.е., в якому, зокрема, регулюється статус рабів.

ЗАКОНИ ШУЛЬГИ – найдавніший з відомих правових актів. Цей судбник видав син царя Урнамму Шульги (2093-2046 рр. до н.е.). У ньому, зокрема, передбачалося матеріальне відшкодування спричиненої шкоди.

ЗАКОННИК БІЛАЛАМИ – збірник законів держави-міста Ешнунна (Месопотамія), складений у XX ст. до н.е.

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА – перша спроба кодифікування права, зроблена в загальносербському масштабі. Був прийнятий в 1349 р. на соборі Сербської феодальної знаті в м. Скопле, доповнений в 1354 р. Законник регулював майнові, кримінальні, карно-процесуальні і деякі інші відносини.

ЗАКОН-РАМКА (РАМКОВИЙ ЗАКОН) – у Франції та низці держав (колишніх французьких колоній) особлива форма законодавчих актів, що приймаються парламентом. Встановлює лише загальні принципи регулювання певної сфери. Після цього приймаються відповідні акти регламентарної влади. У англосаксонських країнах «закон-рамка» називається «скелетним законом».

ЗАКЯТ – обов'язкова щорічна виплата частини коштів (одна сорокова

частина) на користь нужденних.

ЗАКЯТ АЛЬ-ФІТР – милостиня, яка має бути виплачена нужденним мусульманам, до настання свята Рамадан.

ЗАЛЕЖНІ СЕЛЯНИ – селяни, які потрапили у залежність від феодалів у період раннього середньовіччя. Розрізняли кілька видів феодальної залежності: поземельна, коли селянин втрачав право власності на землю й, користуючись землею, зобов'язаний був виконувати повинності; приватна або кріпосна залежність, коли селянин втрачав не тільки право власності на землю, а й власну свободу.

ЗАЛІЗНА ЗАВІСА – термін, який використовується для характеристики держав із соціалістичними системами тоталітарного типу, що розглядалися як ізольовані («закриті») від іншого світу. Набув поширення на Заході у 1940-их рр. після виступу британського прем'єр-міністра В. Черчилля в 1946 р. (Фултон) й використовувався фактично до розпаду СРСР в 1991 р.

ЗАЛІЗНОБОКІ – назва солдат армії О.Кромвеля, під час Англійської буржуазної революції XVII ст.

ЗАПИС – письмова форма укладення договору.

ЗАПРОДАЖ – в дореволюційному російському цивільному праві попередній договір про продаж майна до певного терміну і за певну ціну.

ЗАСІДАТЕЛЬ – в Російській імперії впродовж 1775-1864 рр. особи, обрані для участі в роботі деяких місцевих державних та судових установ. Представляли різні стани (дворян, городян, інколи – державних селян).

ЗАСТІЙ – використовуване в публіцистиці позначення періоду в історії СРСР, що охопив приблизно два десятиліття (1964-1982). В офіційних радянських джерелах того часу даний період іменувався розвиненим соціалізмом.

ЗАХІДНИКИ – представники одного з напрямків російської суспільної думки 40-50-х рр. XIX ст., які виступали за ліквідацію кріпацтва та необхідність розвитку Росії західноєвропейським шляхом.

ЗАХІРИТСЬКИЙ МАЗХАБ – правова школа в ісламі.

ЗАХРЕБЕТНИКИ, ЗАСТІННИКИ – категорія збіднілого, феодально залежного населення у Московському царстві впродовж XV-XVII ст. Вони не мали власного господарства, не платили податків, наймитували в заможних селян і міщан, за яких імовірно виконували частину повинностей.

ЗВИЧАЄВІ УТРИМУВАЧІ – в Англії пізнього середньовіччя – селяни – утримувачі землі за звичаєм манора. Підлягали під юрисдикцію лорда.

ЗВИЧАЇ ПРЕДКІВ – одне з джерел римського права, санкціоноване Римською державою правило поведінки, що склалося внаслідок фактичного використання впродовж тривалого часу, починаючи з царського періоду. Найперший запис звичаїв предків (фактично їх санкціонування) – Закони XII таблиць, прийняті в 450 р. до н.е.

ЗВІД ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА – назва кодифікації Юстиніана в XII ст.

ЗДОЛЬЩИНА – вид оренди землі, при якій орендна плата передається власникові частиною врожаю. Була перехідною формою від феодальної оренди землі до капіталістичної.

ЗЕЙДИТСЬКИЙ МАЗХАБ – одна з найстаріших правових шкіл в ісламі.

ЗЕЛЕНІ – назва в Росії в роки громадянської війни осіб, які переховувалися в лісах та ухилялися від військової служби. Ліквідовані Червоною Армією після закінчення громадянської війни.

ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА – регулярний платіж землекористувача-орендаря власникові певної земельної ділянки, тобто орендна плата за землю.

ЗЕМЕЛЬНЕ ДЕРЖАННЯ (ТРИМАННЯ) – володіння землею на певних умовах. Держання – типово феодалський тип поземельних відносин, тобто класичний феодалізм не знає приватної власності на землю.

ЗЕМЕЛЬНІ КОМІТЕТИ – державні органи, утворені за постановою Тимчасового уряду від 21 квітня 1917 р. для підготовки земельної реформи.

ЗЕМЛЕРОБСЬКИЙ ЗАКОН – пам'ятка візантійського звичаєвого права, складена на рубежі VII-VIII ст. Закон регламентував відносини в галузі сільського господарства. Передбачав відповідальність за крадіжку зерна, за потраву посівів тощо.

ЗЕМЛІ КОРОНИ СВЯТОГО СТЕФАНА – землі Угорського королівства.

ЗЕМСТВА – установи місцевого самоврядування в царській Росії, запроваджені реформою 1864 р., склалися з повітових і губерніяльних земських зборів та обраних ними виконавчих органів – управ. Опікувалися господарськими питаннями, народною освітою, охороною здоров'я, шляхами сполучення тощо.

ЗЕМСЬКА ІЗБА – виборний орган місцевого самоврядування в містах, чорних і палацових волостях, створений в результаті земської реформи Івана IV Грізного. Наприкінці XVI-XVII ст. співіснувала з воєводським управлінням, фактично підкоряючись йому. З 1699 р. – орган міського самоврядування. В 1718 р. замінена магістратами і ратушами.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р. – складова частина буржуазно-демократичних реформ 1860-1870-х рр. в Російській імперії. Запровадила виборне і безстанове земське самоврядування. Були створені земські установи, що склалися із земських зборів і земських управ, інститут земських гласних.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА ІВАНА IV ГРІЗНОГО – проведена в середині XVI ст. сукупність заходів щодо скасування намісничого управління на основі кормлінь і передачі управління виборним земським органам (у містах, чорних і палацових волостях). Завершила перебудову місцевих органів за принципом станового представництва.

ЗЕМСЬКЕ ПРАВО – в князівствах середньовічної Німеччини загальні для усього вільного населення норми, яких дотримувалися суди адміністративних підрозділів князівств (суди «графської юрисдикції»). Джерелами земського права (активно розвивалося з XIII ст.) були в основному постанови князівських органів влади, а також рішення графських судів. Саме у земському праві отримали розвиток норми цивільного, сімейного і інших галузей приватного права. Земське право досить детально висвітлено в «Зеркалах» XIII ст., де йому присвячені спеціальні розділи. Так, в першій частині «Саксонського зеркала» розглядаються питання «конституції імперії»,

правового статусу станів, сімейних і спадкових правовідносин, кримінального права і кримінального процесу.

ЗЕМСЬКИЙ ДІЛЬНИЧНИЙ НАЧАЛЬНИК – в царській Росії кінця 1889-1917 рр. посадовець з середовища дворян, який контролював діяльність органів селянського громадського управління і був першою судовою інстанцією для селян і іншого податного населення.

ЗЕМСЬКИЙ РУХ – ліберально-опозиційна суспільна і політична діяльність земських гласних та земської інтелігенції в Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., спрямована на розширення прав земств і активне залучення їх до управління державою.

ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 1653 р. – собор, скликаний в Москві російським царем Олексієм Миколайовичем, на якому було вирішено: «гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями принять», тобто було вирішено заключити між Україною та Росією військово-політичний союз (Переяславську угоду).

ЗЕМСЬКИЙ СУД – повітовий адміністративний орган в Російській імперії впродовж 1775-1862 рр. До 1796 р. діяло два земських суди – Верхній та Нижній, згодом один (що до 1837 р. називався Нижнім). Обирався дворянами і державними селянами. Склад: засідателі і капітан-справник. Земський суд вирішував незначні судові справи, виконував вироки судових органів. У містах функції земського суду виконувала Управа благочинності.

ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ, ПОВІТОВІ і ГУБЕРНСЬКІ – розпорядчі органи земських установ в Російській імперії впродовж 1864-1917 рр. Склалися з гласних, кожні три роки обирали земські управи, контролювали їх роботу, затверджували земський бюджет, відали розподілом земських повинностей. Головою земських зборів був місцевий предводитель дворянства.

ЗЕМСЬКІ ПОВИННОСТІ – вид місцевого оподаткування в царській Росії. Існував з ХV ст. (грошові і натуральні) до жовтня 1917 р.

ЗЕМСЬКІ СОБОРИ – центральні станово-представительські установи в Росії в середині ХVІ-ХVІІ ст. Скликалися царем, в разі його відсутності боярською думою і митрополитом (пізніше – патріархом). До участі в Земських соборах залучалися представники різних груп феодалів, верхівки міського населення, вищого духовництва, «думні люди» (тобто боярська дума), включаючи думних дяків. Представників селянства на Земських соборах не було.

ЗЕМСЬКІ УПРАВИ – губернські і повітові виконавчі органи земського самоврядування. Були створені земською реформою 1864 р. Обиралися земськими зборами на три роки з числа гласних у складі голови і двох членів. Ліквідовані у 1917-1918 рр.

ЗЕМЩИНА – основна частина території Московської держави, не включена Іваном ІV Грозним в особливий государів уділ – опричнину. Управлялася земською Боярською думою, мала свої відособлені полки.

ЗІММІ – немусульманські піддані ісламської держави, життя і майно яких знаходилися під захистом закону. Мусульманська держава повинна була також забезпечувати їх захистом від зовнішньої агресії. Вони користувалися

свободою віросповідання своїх традиційних релігій. За це вони сплачували спеціальний податок.

ЗІНА – аморальність, перелюбство, незаконне позашлюбне співжиття чоловіка і жінки.

ЗІРКОВА ПАЛАТА – найвища судова установа в Англії впродовж 1487-1641 рр. Створена для боротьби із повсталою знаттю, потім стала знаряддям придушення руху супротивників абсолютистського ладу та англіканської церкви (засідання палати відбувалися у залі зі стелею, прикрашеною зірками).

ЗІХАР – процес, при якому чоловік прирівнює свою дружину до матері, сестри або іншої жінки, з якою він не має права одружуватися.

ЗМІНИ ПРАВОЗДАТНОСТІ – найбільш радикальні зміни правового статусу особи, які були трьох видів. Найбільші зміни (*capitus deminutio maxima*) – зміни в стані свободи: набуття свободи або втрата свободи, що призводили до набуття статусу суб'єкта права або до його повної втрати. Середні зміни (*capitus deminutio media*) – зміни статусу громадянства – головний наслідок збільшення або зменшення обсягу прав. Мінімальні зміни правоздатності (*capitus deminutio minima*) – зміни у сімейному становищі особи.

ЗОБОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ – кріпаки, яких за царським указом 1842 р. поміщики мали право звільняти і надавати їм у користування землю за виконання повинностей.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА – політика, згідно з якою регулюються взаємовідносини з державами і народами на міжнародній арені. Зовнішня політика тісно пов'язана з внутрішньою політикою і відбиває характер державного і суспільного устрою, економічні та політичні цілі держави.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – діяльність суб'єктів господарювання держави та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території держави, так і за її межами.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИЙ ДОГОВІР (КОНТРАКТ) – матеріально оформлена угода двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних контрагентів, спрямована на встановлення, зміну або розірвання (припинення) їх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності.

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНІ ЗОНИ – частина території держави, де товари іноземного походження можуть зберігатися, купуватися та продаватися без сплати мита та митних зборів або з її відстроченням. Створюються ці зони з метою активізації зовнішньої торгівлі (імпорт, експорт, транзит), за рахунок надання митних пільг, послуг щодо зберігання і перевалки вантажів, надання в оренду складів, приміщень для виставкової діяльності, а також послуг щодо доробки, сортування, пакетування товарів тощо. Форми їх організації – це вільні порти (порто-франко), вільні митні зони (зони-франко), митні склади.

ЗОЛОТА ОРДА – феодална держава монголів, заснована на початку 40-х рр. XIII ст. ханом Батием. До складу Золотої Орди входили Західний Сибір, Північний Хорезм, Волзька Булгарія, Північний Кавказ, Крим, Кипчацьке

ханство. У XV ст. внаслідок міжусобної боротьби Золота Орда розпалася на Сибірське, Казанське, Кримське, Астраханське та інші ханства.

ЗОЛОТЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – золотий запас певної країни для покриття банківської емісії, розміри якої встановлюються урядом.

ЗОЛОТЕ СТОЛІТТЯ ІСЛАМУ (ІСЛАМСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ) – історичний період приблизно з VIII ст. по XIII ст. н.е. коли Арабський халіфат був однією з найбільших держав свого часу. В межах держави склався загальномусульманський культурний простір, який продовжував існувати і після розпаду країни. Завдяки цьому ісламські вчені та діячі мистецтва вказаного періоду зробили значний внесок в розвиток світової науки та культури. Після розпаду єдиної держави розвиток ісламської культури занепадає, однак дає поштовх для розвитку європейської культури.

ЗОЛОТИЙ ЗАПАС – централізований резервний запас золота (у зливках і монетах), що знаходиться у розпорядженні центрального емісійного банку, фінансових органів держави або міжнародних валютно-кредитних організацій.

ЗОЛОТИЙ СТАНДАРТ – грошова система, що існувала в багатьох країнах на певному етапі розвитку капіталізму, за якої лише золото виступало загальним еквівалентом і безпосередньою основою грошового обігу.

ЗОРЯНА ПАЛАТА – надзвичайний трибунал, затверджений англійським королем Генріхом VII Тюдором для боротьби з сепаратизмом місцевої знаті.

ЗУБАТОВЩИНА («ПОЛІЦІЙНИЙ СОЦІАЛІЗМ») – політика царського уряду Росії на початку XX ст., спрямована на відвернення робітників від революційної боротьби шляхом створення робітничих організацій, які висували вузькі економічні вимоги.

I

ІБАДИТИ – найбільш «поміркована» з трьох основних спільнот в хариджитському ісламі, послідовники Абдаллаха ібн Ібада. В 684 р. серед хариджитів відбувся розкол: азракіти виступили проти Омеядів, а Абдаллах залишився у Басрі, відмовившись від збройної боротьби, очолив «помірковане» крило хариджитів. Ібадити – єдине з хариджитських відгалужень, що існує досі.

ІБАХА – можливість здійснення різних діянь, які не кваліфікуються як заборонені, небажані, дозволені.

ІДАЛЬГО – дрібне і середнє лицарство в середньовічній Іспанії. Термін «ідальго» (спочатку *hijo d'algo* – син, який щось має) виник наприкінці XII ст. і остаточно укорінився для позначення усіх осіб лицарського стану до XIV ст.

ІДДА – період часу, який необхідно почекати жінці для вступу до нового шлюбу після розлучення або після смерті її чоловіка.

ІДЖАБ – в ісламському праві пропозиція, яка зроблена для здійснення будь-якої операції, за умови згоди на це іншої зацікавленої сторони. Це згода протилежної сторони називається «кабул». Як правило, ці два терміни виголошуються разом – «іджаб і кабул».

ІДЖАРА – оренда, наймання, надання майна в тимчасове користування

певній особі для отримання з цього певного прибутку.

ІДЖМА – узгоджена думка (рішення) авторитетних осіб з приводу питання, що обговорюється. Одне з джерел мусульманського права (фікху). Іджма також є одним із джерел іджтихаду.

ІДЖТІХАД – праця, старанність у винесенні правових рішень і вирішення різних релігійних проблем або питань на підставі аятів Корану, хадисів, кияса та іджми.

ІЄРАРХІЧНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – це наявність у органів, які його здійснюють, системи нижчих, підпорядкованих ним інстанцій.

ІЗДІВАДЖ – вступ до шлюбу, одруження.

ІКАЛЯ – в ісламському праві добровільне скасування, денонсування досягнутих раніше зобов'язань або угод всіма сторонами, які беруть участь у них.

ІКРАХ – в ісламському праві примус людини до здійснення будь-якого вчинку шляхом залякування, проти його волі. В цьому випадку правова відповідальність за здійснений покладається на примушувала, а не його жертву.

ІЛОТИ – у Стародавній Спарті представники переможених племен, перетворені на державних рабів. Працювали на ділянці, наданій спартіату державою, проте мали власне господарство і свої знаряддя виробництва. Близько 50 % врожаю, отриманого з землі, платили панові у вигляді оброку. Несли також військову службу.

ІЛЬМ – знання, наука. Джерелом знання є Аллах.

ІЛЬЯ – в ісламському праві клятва, дана певним чоловіком про те, що він не доторкнеться до своєї дружини впродовж певного часу. Цей термін становить чотири місяці.

ІМАМ – людина, яка знаходиться попереду. Так називають і людину, яка проводить колективну молитву-намаз, і визначного мусульманського ученого, і халіфа – правителя мусульманської держави.

ІМАМАТ – інститут ісламської державності, в якому поєднуються поняття релігійного і світського правління. За визначенням поняття «імамат» наближається до поняття «халіфат». Халіф-імам повинний забезпечувати дію законів шаріату, правопорядок, а також захист і безпеку всіх громадян держави.

ІМАН – віра.

ІМЕНИТІ ГРОМАДЯНИ – в Російській імперії впродовж 1785-1832 рр. станова група міського населення з осіб вільних професій і (до 1807 р.) верхівки купецтва. В 1832 р. категорія «іменитих громадян» була скасована із запровадженням звання почесних громадян.

ІММІГРАНТИ – громадяни однієї держави, які поселяються постійно або на тривалий час на територію іншої держави.

ІММІГРАЦІЙНА КВОТА – встановлена законом або іншим правовим актом гранична кількість іммігрантів, які можуть в'їхати в певну країну.

ІММІГРАЦІЯ – в'їзд у країну на тимчасове або постійне проживання громадян іншим держав.

ІМПАУНДМЕНТ – в конституційній практиці США відмова президента витратити засоби (частина коштів), законодавчо виділені Конгресом на передбачені бюджетом цілі з подальшим використанням їх на власний розсуд.

ІМПЕРАТОР – вищий монархічний титул, належить зазвичай (але не завжди) главам імперій. Вперше виник в Римській імперії після падіння Західної Римської імперії (476 р.). Зберігся у Візантії. У Західній Європі був відновлений в 800 р. Карлом Великим. У Франції титул імператора носив Наполеон Бонапарт (1804-1814 і 1815 р.) та Луї Наполеон (1852-1870 рр.). В 1871 р. титул імператора прийняв король Пруссії, в 1936 р. – король Італії, в 1976-1979 рр. – диктатор Центральноафриканської Республіки Бокаса (Бокаса I). У європейській літературі термін «імператор» застосовують до монархів низки неєвропейських країн (напр., китайський імператор – до 1911 р., ефіопський імператор – до 1974 р., японський імператор – до теперішнього часу). В 1721 р. титул імператора прийняв цар Петро I. Титул імператора носили усі подальші російські монархи.

ІМПЕРІЯ – 1. Найменування монархічних держав, главою яких є імператор. Імперія найчастіше велика держава, що включає території інших народів і держав. 2. Великі держави, що мають значні колоніальні володіння. Імперію утворює метрополія та її колонії (напр., Британська імперія, що включала разом з Великобританією усі її домініони та колонії). Останні з таких колоніальних імперій припинили своє існування впродовж 1950-1970 рр.

ІМПЕРІЯ ЗЛА – вираз, який став політичним кліше завдяки президентові США Р. Рейгану і американським консервативним політичним колам. У своєму виступі перед Національною асоціацією євангелістів США у Флориді 8 березня 1983 р. Р. Рейган охрестив СРСР «Імперією зла» (а також «центром Зла в сучасному світі») і оголосив своїм головним завданням боротьбу з ним.

ІМПЕРСЬКЕ ЛИЦАРСТВО – у Священній Римській імперії германської нації – утримувачі дрібних імперських ленів, лицарі – васали імператора.

ІМПЕРСЬКІ КНЯЗІ – стан великих феодалів, світських та духовних, безпосередніх васалів імператора. Крім семи курфюрстів, імперськими князями (XVI ст.), були 163 магнати та 131 прелат.

ІМПЕРСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ – впродовж 1911-1937 рр. наради представників англійського уряду та урядів британських домініонів. Іноді в імперських конференціях брали участь представники адміністрації деяких найважливіших колоній. На конференціях обговорювалися головним чином зовнішньополітичні питання. Імперська конференція 1926 р. визнала самостійність домініонів у вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ.

ІМПЕРСЬКІ МІСТА – міста підпорядковані імператору як сеньйору.

ІМПІЧМЕНТ – процедура судового звинувачення, в тому числі і кримінального, осіб муніципального або державного виконання, чиновників, аж до глави держави, з подальшим їх усуненням з посади. Звинувачення в процесі імпічменту як правило викриває особу в актах, здійснених незаконно, тобто в свідомому правопорушенні, незалежно від зловживання посадовими

повноваженнями. За всю історію США два президенти були представлені до імпічменту Палатою представників, але виправдані потім Сенатом, де звинувачення не набрало необхідні 2/3 голосів: Е. Джонсон в 1868 р. (справа про незаконну відставку військового міністра) та Б. Клінтон в 1998-1999 рр. (справа про лжесвідчення і перешкоду правосуддю). В 1974 р. президент Р. Ніксон, також був представлений до імпічменту у «справі Вотергейту» Палатою представників, пішов у відставку, перш ніж питання було розглянуте Сенатом (швидше за все, вирок був би звинувачувальним), що дозволило його наступникові Дж. Форду помилувати попередника.

ІМУНІТЕТ – звільнення окремих груп населення від державних податків та повинностей. У період раннього середньовіччя сукупність прав, отриманих від короля, отримувати податки (податковий імунітет), вершити суд (судовий імунітет). Надаючи імунітетні права, король тим самим відмовлявся на користь імуніста від раніш належних йому фіскальних та судових прав у межах пожалуваних земель. Імунітет оформлявся спеціальними грамотами, які забороняли королівським чиновникам діяти на вказаній території. Імунітет фактично робив помістя незалежним в економічному та політичному відношенні, що поглиблювало феодальну роздробленість Європи. У зв'язку з посиленням королівської влади і формуванням централізованих держав інститут імунітету занепав.

ІНАВГУРАЦІЯ – урочистий акт вступу новообраного Президента на посаду – присяга перед членами парламенту на вірне служіння народу своєї держави.

ІНВЕСТИТУРА – 1. Акт входження у володіння землею, передача сеньйором феоду своєму васалу, передання посади. 2. Затвердження духовної особи на посаді єпископа або абата.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ – перелік заборонених католицькою церквою книг, укладених за вимогою папи римського. До «Індексу заборонених книг» входили твори літератури, наукові праці, а також окремі автори, які виступали проти церкви. Видавався з 1559 по 1966 рр.

ІНДИГЕНАТ (ІНДИЖИНАТ) – 1. Використання прав, передбачених міжнародними договорами. 2. Громадянство (підданство), напр., особливий правовий статус, що надається Францією населенню колишніх французьких колоній.

ІНДУЛЬГЕНЦІЇ – 1. У католицизмі – відпущення церквою віруючому гріхів, повне або часткове. 2. Папська грамота, яка свідчила відпущення гріхів. З XII ст. практикувався продаж індульгенцій за гроші. На початку XIV ст. продаж мав масовий характер, що стало своєрідним поштовхом до початку Реформації у Німеччині.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – процес створення великого машинного виробництва і на цій основі перехід від аграрного до індустріального суспільства. В Росії індустріалізація поступово успішно розвивалася з кінця XIX – на початку XX ст. Після Жовтневої революції (з кінця 1920-х рр.) індустріалізація проводилася форсовано тоталітарним режимом

наси́льницькими методами за рахунок різкого обмеження рівня життя більшості населення та нещадної експлуатації селянства.

ІНДУСЬКЕ ПРАВО – правова система общини, що сповідує індуїзм. Головною рисою індуського права є його органічний зв'язок з релігією, що зумовлює особистий (а не територіальний) характер цього права. Джерелами індуського права є (разом зі священними писаннями індусів) звичаї і закони. До норм індуського права, що діє в сучасних умовах, належать регламент особистого статусу, включаючи шлюб і розлучення, неповноліття і опікунство, усиновлення, сімейну власність, спадкоємство, спільну власність, релігійні інститути.

ІНКВІЗИЦІЙНИЙ ПРОЦЕС – одна з історичних форм судового процесу (разом зі змагальним). Характеризується, за службовим обов'язком, таємністю, недопущенням процесуального представництва, одноосібним суддівством, поєднанням судді і слідчого в одній особі і так далі. Інквізиційний процес існував в Європі приблизно до середини ХІХ ст., а згодом був замінений змішаним процесом.

ІНКВІЗИЦІЯ – судово-поліційна організація, створена у ХІІІ ст. католицькою церквою для боротьби з опозиційними або еретичними релігійними течіями, яка діяла майже в усіх католицьких державах. Ініціатором був папа Інокентій ІІІ, який в 1204 р. надав монахам ордену цистерціанців надзвичайні повноваження для винищення альбігойської ересі на півдні Франції, а в 1209 р. з цією ж метою організував хрестовий похід проти північно-французьких лицарів. Інквізиція припинила свою діяльність у Німеччині та Франції у ХVІ ст., в Іспанії, Португалії та інших країнах – на початку ХІХ ст., в Італії – в 1870 р.

ІНКІЛІНО – назва батрака в Чилі.

ІНКУНАБУЛИ – ранні друковані книги, видавалися з 1450 р. до 1500 р.

ІННІН – людина, яка страждає статевим безсиллям, імпотент. Згідно з ісламським правом, якщо жінка виявила це у свого чоловіка після укладення шлюбу, то вона має право звернутися до судді за розлученням. Суддя дає шлюбній парі ще рік для спільного життя. Якщо за цей час чоловік зможе здолати імпотенцію, то шлюбний договір продовжуватиме свою силу. В іншому випадку – пара повинна розлучитися і дружині має бути виплачений її махр.

ІНОРОДЦІ – 1. В Російській імперії до 1917 р. усі неслов'янські народи. 2. В царській Росії ХІХ – початку ХХ ст. назва в офіційних документах низки народів (киргизи, калмики, буряти, якути та ін.), як правило кочових, які мешкали на території Казахстану і Сибіру. У Східному Сибіру діяли (на основі Статуту про управління інородців 1822 р.) спеціальні управи.

ІНСТИТУЦІЙНА СИСТЕМА – система побудови цивільного кодексу, прийнята у Франції (Кодекс Наполеона 1804 р.) і багатьох інших країнах. При інституційній системі кодекс ділиться на три частини (книги). Перша присвячена особі, друга містить правила про майно і про різні видозміни власності, в третій говориться про різні способи, якими власність отримується. Загальна частина відсутня. Інституційній системі протистоїть пандектна система, що включає загальну частину, речове, зобов'язальне, сімейне і

спадкове право.

ІНСТИТУЦІЇ – 1. Назва елементарних підручників римських юристів, що дають систематичний огляд діючого, в основному приватного, права. Найбільш давні інституції римського юриста Гая (II ст.). 2. Офіційний підручник римського права, що увійшов однією із складових частин в Кодекс (Інституції) Юстиніана і мав силу закону; 3. Термін, використовуваний як форма слова «інститут» для позначення певних органів або установ.

ІНСТИТУЦІЇ ЮСТИНІАНА – навчальний посібник для юристів-початківців, який був завершений 30 грудня 533 р. і складався з 4 книг, 98 титулів.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ – права, що відносяться до літературних, художніх і наукових творів; виконавчої діяльності артистів; звукозапису; радіо і телевізійних передач; винаходів у всіх областях людської діяльності; наукових відкриттів; промислових зразків; товарних знаків; знаків обслуговування; фірмових найменувань і комерційних позначень; захисту проти недобросовісної конкуренції; також усіх інших прав, що належать до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній галузях.

ІНТЕНДАНТ – посадова особа у Франції впродовж XV-XVIII ст., яка відала окремою галуззю державного управління (торгівлею, фінансами тощо).

ІНТЕРВЕНЦІЯ – втручання однієї держави у внутрішні справи іншої. Сучасне міжнародне право розглядає інтервенцію як правопорушення. Інтервенція може бути як військовою, так і економічною, ідеологічною, а також здійснюватися в інших формах.

ІНТЕРДИКТИ – в римському праві обов'язкові до виконання накази претора, головною метою яких було відновлення порушеного права. Служили ефективним і швидким засобом захисту від будь-якого посягання на законний інтерес власника. Так само як і формули позовів, формули інтердиктів заносилися в преторський едикт.

ІНТЕРИМ – тимчасова угода між католиками та протестантами у Німеччині в 40-х рр. XVI ст.

ІНТЕРНУНЦІЙ – дипломатичний представник Ватикану, рівний за рангом із посланником, другий після нунція.

ІНТЕРПОЛ – Міжнародна організація кримінальної поліції, створена в 1923 р. з метою міжнародного співробітництва органів кримінальної поліції держав у роботі по запобіганню і боротьбі з кримінальною злочинністю. Вищим органом Інтерполу є Генеральна асамблея, яка скликається один раз на рік. Постійно діючим адміністративно-розпорядчим органом Інтерполу є Генеральний секретаріат на чолі з Генеральним секретарем. Штаб квартира Інтерполу розташована в Ліоні (Франція). Інтерпол є міжнародним центром реєстрації злочинців, виступає координатором міжнародного розшуку злочинців, підозрюваних осіб, які пропали безвісти, викрадених цінностей. У державах-учасницях діють національні центральні бюро Інтерполу, які є водночас органами поліції цих держав та структурними одиницями Інтерполу.

ІНТІХАР – самогубство, яке суворо забороняється в ісламській релігії.

Ступінь гріха за самогубство більше ніж гріх за вбивство іншої людини.

ІНФАНСОНІ – середнє та дрібне дворянство в Іспанії (Кастилії та Арагоні), яке брало активну участь у Реконкісті.

ІНФАНТ – будь-який із синів іспанського та португальського короля, які не були претендентами на престол.

ІНФАНТА – донька іспанського або португальського короля.

ІНФЛЯЦІЯ – знецінення паперових грошей в наслідок надмірного їх випуску або скорочення товарної маси при незмінній кількості випущених грошей. Виявляється у зростанні цін. Вирізняють помірну (зростання цін в межах 10 % на рік), галопуючу (швидке зростання цін від 20 до 200 % на рік) та гіперінфляцію (збільшення цін більше 50 % на місяць). У ХХ-ХХІ ст. помірна інфляція – нормальне явище для економічно розвинутих країн.

ІНФОРМАЦІЯ – документовані або оголошені відомості про події і явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

ІПОТЕКА – залог землі з метою отримання довготривалої позики.

ІРЛАНДСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА АРМІЯ (ІРА) – ірландська сепаратистська організація, метою якої є досягнення повної незалежності Північної Ірландії від Сполученого Королівства, у тому числі – і головним чином – возз'єднання Північної Ірландії (частини Ольстера) з Республікою Ірландія. ІРА в своїй діяльності спирається на підтримку частини католицького населення Північної Ірландії. Основними своїми противниками вважає прихильників збереження провінції у складі Сполученого Королівства. ІРА протистоїть як британським силовим структурам, так і протестантським воєнізованим угрупованням.

ІСАВРІЙСЬКА ДИНАСТІЯ, СИРІЙСЬКА ДИНАСТІЯ – династія візантійських імператорів 717-802 рр.

ІСЕГОРІЯ – поряд з ісономією є історичним моментом в становленні демократичних основ суспільства. Відображає рівне право голосу (тобто право виступати) кожного члена поліса на зборах, суді та інших представницьких органах влади античного суспільства.

ІСЛАМ – одна з найпоширеніших у світі релігій. Заснована, за переказами, у VII ст. пророком Мухаммадом. Іслам поширений в країнах Близького та Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Азії. Головний догмат ісламу – поклоніння єдиному Богові – Аллаху.

ІСЛАМІЗМ – сукупність релігійних рухів у шийтській гілці ісламу, які виникли наприкінці VIII ст. Кожен рух має свою ієрархію імамів.

ІСЛАМСЬКА АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ (АРАБСЬКА АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ЗЕЛЕНА РЕВОЛЮЦІЯ) – великі перетворення в сільському господарстві Арабського халіфату та пов'язаний з цим прогрес в науках про землю, природничих науках та економіки в епоху Ісламського золотого століття з VIII ст. по XIII ст.

ІСОНОМІЯ – одне з двох виняткових досягнень еллінської суспільно-політичної практики I-го тис. до н.е., що полягало у рівності громадян поліса

перед законом. У свою чергу це сприяло зміцненню демократичних основ поліса.

ІСПАНСЬКА МАРКА – область між сучасною Францією і володінням арабів на Піренейському півострові, що включала сучасну Каталонію, Наварру і частину Арагона. Тягнулася приблизно до річки Ебро. «Іспанська Марка» була буферною зоною на південь від провінції Септиманія, її було створено Карлом Великим в 795 р. як захисний бар'єр між Аль-Андалус та Франкським королівством (кілька невеликих графств, з яких до сьогодні збереглася лише Андорра).

ІСТЕБЛІШМЕНТ – панівна верхівка у суспільстві.

ІСТІСЛАХ – прагнення до користі. Термін ісламського права.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА ПРАВА – напрям в юридичній науці ХІХ ст., що отримав найбільше поширення в Німеччині. Представники історичної школи права (Г. Гуго, Ф. Савіні, М. Пухта та ін.) виступали проти ідей природного права. Найважливішим джерелом права оголошували звичай. Кодифікацію відкидали, а право зображували як результат поступового розвитку «народного духу», розвиток права порівнювали з розвитком мови.

ІУДАЇЗМ (ЮДАЇЗМ) – монотеїстична релігія, яка поширена головним чином серед євреїв. Склалася наприкінці II – на початку I тис. до н.е. Характерним є віра в єдиного Бога Яхве і Месію, в богообраність єврейського народу.

ІФК – наклеп в адресу іншої людини.

ІХТІКАР – гуртова купівля певного життєво необхідного товару, що призводить до дефіциту на ринку, з метою його продажу через певний час за більш високою ціною. Люди, що займаються цією брудною справою, називаються мохтакірами. У ісламському праві іхтікар розцінюється як богопротивне діяння (макрух) і дуже близьке до забороненого (харам). Пророк Мухаммад сказав, що Аллах прокляв мохтакірів. Всіх цих людей чекає болісне покарання у іншому світі.

ІХТІЛАФ – конфлікт, непорозуміння, різні точки зору і підходи до проблем.

Й

ЙОМЕН – наприкінці ХІІІ – на початку ХІV ст. – селянин, який вів самостійно господарство і володів «власною» землею – спадковим утриманням.

ЙОРКИ – династія англійських королів 1461-1485 рр., гілка Плантагенетів.

К

КАБАЛА – у Московській державі XIV-XVIII ст. – форма особистої залежності раніш вільних людей, які тимчасово стали холопами – до відробітку наданої їм феодалом позики.

КАБАЛЬЄРО – в Іспанії у ранній період Реконкісти – кінний воїн. Пізніше – дворянин, представник вищого стану феодального суспільства.

КАБАЛЬЄРОС-ВІЛЬЯНОС – в Іспанії у ранній період Реконкісти – привілейований стан вільного селянства, які активно боролися з маврами.

КАБАЛЬНІ ЛЮДИ – селяни-боржники, які взяли у вотчинника або поміщика позика під великі відсотки. По своєму статусу мало чим відрізнялися від холопів.

КАБАЛЬНІ УГОДИ – в цивільному праві угоди, у край не вигідні одній із сторін, явно ущемляючи її права і нав'язані їй при обставинах, що виключають вільне волевиявлення.

КАБІЛЬДО АБЬЄРТО – впродовж XVI – на початку XIX ст. в іспанських колоніальних володіннях в Америці відкрите засідання органа міського самоуправління (кабільдо) з участю всіх мешканців-виборців.

КАБІНЕТ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ – державна установа Російської імперії впродовж 1704-1727, 1741-1917 рр. Спочатку – особиста канцелярія імператора, згодом – управління імператорською скарбницею та майном. З 1826 р. підлеглий міністерству імператорського двору.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ – офіційна назва уряду в Латвії, Японії, Шрі-Ланці, Казахстані, Узбекистані, Туркменістані та низці інших країн.

КАБІНЕТНІ ЗЕМЛІ – особиста власність імператора в Російській імперії. Управлялися Кабінетом Його Імператорської Величності. Кабінетні землі знаходилися на Алтаї, в Забайкаллі, Польщі і здавалися в оренду. На основі Декрету про землю 1917 р. кабінетні землі були націоналізовані.

КАБОТАЖ – прибережна морська торгівля.

КАБУЛ – вираз згоди. У ісламському праві – згода іншої сторони при певній операції. Часто вживається поруч із словом *іджаб*.

КАВАЛЕР – дворянський титул в Італії та Іспанії. Кавалером називався член лицарського ордену або нагороджений яким-небудь орденом.

КАВАЛЕРИ – англійські роялісти, прихильники англіканської церкви та Карла I під час англійської громадянської війни. Представники англійської аристократії.

КАГАН, ХАКАН – титул глави держави у стародавніх тюркських народів (авар, печенігів, хозар), наприкінці VIII ст. – на початку IX ст. у східних слов'ян, у XIII ст. – у монголів.

КАГНАТ – державне утворення у низці тюркомовних народів із середини VI ст., на чолі якого стояв каган.

КАДЕТИ – політична партія в Росії, створена в 1905 р. Програма: конституційна і парламентарна монархія, демократичні свободи, культурне самовизначення народностей, які входили до складу Російської імперії, часткова націоналізація землі, законодавче вирішення робочого питання.

КАДІ – той, хто призначає, засуджує – в мусульманських країнах суддя, який одноосібно здійснює судочинство на основі шаріату. В Туреччині, Єгипті

та Тунісі разом із скасуванням шаріатського суду ліквідований у 30-50-х рр. ХХ ст. і інститут кадї. Нині в мусульманських країнах кадї іменуються судді не лише шаріатських, але й усіх інших судів.

КАЗЕННА ПАЛАТА – губернський орган Міністерства фінансів в Російській імперії впродовж 1775-1917 рр. Відала збором податків, державним майном, винними відкупамі і іншими фінансовими справами. У підпорядкуванні казенної палати знаходилися губернські і повітові казначейства.

КАЗЕННІ ЗАВОДИ – в царській Росії ХVІІ-ХІХ ст. державні (зазвичай військові і гірничо-металургійні) підприємства, що знаходилися у веденні різних відомств (військового, морського, гірничого та ін.).

КАЗЕННІ СЕЛЯНИ – в Російській імперії ХVІІІ-ХІХ ст. селяни, які належали державі (казні) – повсякденна назва державних селян.

КАЗНА – сховище грошей, коштовностей та інших матеріальних цінностей ханів, князів, царів, монастирів. У централізованих державах – сукупність фінансових ресурсів.

КАЗУАЛЬНА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА – юридична техніка стародавніх часів і доби середньовіччя. Характеризується тим, що законодавець прагнув передбачити усі можливі життєві ситуації, замість того, щоб формулювати загальні, абстрактні норми права.

КАЗУЇСТИКА – в праві розгляд окремих прикладів судових справ (казусів) з точки зору того, як вони повинні вирішуватися згідно норм права.

КАЗУС БЕЛЛІ – безпосередній формальний привід для виникнення між державами стану війни. У минулому був законною підставою для початку військових дій, служив виправданням війни, приховуючи її справжні причини. Разом з ліквідацією права на війну зникли підстави для казус беллі.

КАЗФ – наклеп на адресу іншої людини про здійснення нею перелюбу.

КАЙЗЕР – назва імператора у Священній Римській імперії (962-1806 рр.) та у Німеччині (1871-1918 рр.).

КАЛАТАВРА – духовно-лицарський орден в Іспанії, який виник у період Реконкїсти. Заснований в 1158 р. для захисту м. Калатавра від маврів.

КАЛЬВІНІЗМ – протестантське віровчення, засновником якого був Ж. Кальвін. Кальвінізм проповідував мирський аскетизм, визнавав хрещення. Церковної ієрархії кальвінізм не має. Кальвінізм став релігійною рисою буржуазних революцій (Нідерландська та Англійська буржуазні революції).

КАМАЙО – назва орендатора в Перу, який обробляв невелику ділянку землі.

КАМБАО – система оренди в Бразилії, при якій селянин за отриману ділянку землі безкоштовно мав відпрацювати на землі поміщика декілька днів на тиждень.

КАМЕР-КОЛЕГІЯ – центральна установа в Російській імперії (1718-1801 рр. з перервами). Відала державними доходами, зборами мит і недоїмок, спостерігала за виконанням натуральних повинностей.

КАМІЗАРИ – назва повстанців у Лангедоку (1702-1705), які виступали проти надзвичайних королівських податків. Повстанці розмовляли

лангедоцькою говіркою і мали характерний для французького півдня одяг – білі сорочки, що давали змогу відрізнати своїх прибічників від ворогів під час нічних нападів.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО – сукупність норм, що містяться в церковних канонах, тобто в правилах, встановлених церквою і церковних установ, що відносяться до устрою, взаємовідносинам церкви і держави, а також життю віруючих. Найбільший розвиток канонічне право отримало в середньовічній Західній Європі. Після перемоги буржуазних революцій в Європі роль канонічного права значно знизилася, а в тих країнах, в яких законодавством визнано відокремлення церкви від держави, – втратило значення діючого права. «Кодекс канонічного права 1917 р.», виданий папою Бенедиктом XV, регулює тільки внутрішньоцерковні справи.

КАНТЕГРІЛЕС – квартали бідноти в Уругваї.

КАНТОН – 1. Територіальна одиниця у Швейцарії. 2. Адміністративно-територіальна одиниця у Бельгії, Франції. У Франції – також виборчий округ.

КАНЦЛЕР – вищий сановник, хранитель королівської печатки, відповідав за видання державних документів. В епоху розвинутого феодалізму канцлер друга державна особа після короля. У Англії лорд-канцлер голова верхньої палати парламенту – Палати лордів.

КАНЦЛЕР КАЗНАЧЕЙСТВА – міністр фінансів у Великобританії.

КАПЕР – під час війни приватна особа, яка здійснює на власному кораблі напади на ворожі торгові кораблі або кораблі нейтральних країн, що перевозять вантаж для супротивника. Капери отримували дозвіл від уряду (каперське свідоцтво).

КАПЕРСТВО – офіційно дозволене піратство, розбій на морі – отримало широке розповсюдження впродовж XVI-XVIII ст.

КАПЕРСЬКІ ПОСВІДЧЕННЯ – письмові дозволи приватним власникам збройних суден нападати на ворожі торгові кораблі та на судна нейтральних держав. Каперство було заборонено в 1856 р. Паризькою декларацією про морську війну. У широкому сенсі – морський розбій.

КАПЕТИНГИ – третя за рахунком династія французьких королів, представники прямої лінії якої правили з 987 по 1328 рр.

КАПІТАЛІЗМ – суспільно-економічна формація, яка базується на соціально-економічній відчуженості основної маси працівників від засобів виробництва як об'єктів власності, від економічної влади, самого процесу праці й підпорядковує собі інші форми некапіталістичної власності, формуючи процес капіталістичного відтворення. Окремі елементи існували в містах Італії та Голландії впродовж XIV-XV ст. Остаточне встановлення відбулося під час буржуазних революцій у Нідерландах (кінець XVI ст.), в Англії (XVII ст.), Німеччині (XIX ст.), Росії (XX ст.).

КАПІТАН НАРОДУ – в італійських містах-державках XIII ст. – посадова особа, яка очолювала міське ополчення.

КАПІТАНІЯ – впродовж XVI – початку XIX ст. адміністративно-територіальна одиниця у Бразилії та інших колоніях Португалії – на островах Мадейра, Азорських, Кабо-Верде.

КАПТАСЬЙОН – подушний податок, впроваджений 18 січня 1695 р. під час війн з Аугсбурзькою лігою. Капітасьйон стягували згідно з 22 розрядами (визначеними не за становими відмінностями, а за різницею в прибутках) з усіх підданих корони, які жили у виборчих краях. Податок скасували після укладення Рівікського миру 1697 р., відновили 1701 р. під час війни за «іспанську спадщину».

КАПТОЛІЙ – будівля Конгресу США у Вашингтоні і законодавчих асамблей окремих штатів.

КАПТУЛ – у католицькій та англіканській церквах рада (з духовних осіб) при єпископі, яка бере участь в управлінні єпархією.

КАПТУЛЯРІЙ – закони і розпорядження франкських королів з династії Каролінгів; розділялися на невеликі параграфи. Поєднували норми державного і вотчинного права.

КАПТУЛЯЦІЇ – 1. Договори, які укладали впродовж XV-XVI ст. іспанські королі з мореплавцями та конкістадорами стосовно земель, що будуть відкриті або захоплені у Новому Світі. Перший договір був укладений 17 квітня 1492 р. з Христофором Колумбом. 2. Нерівноправні договори, які західні країни нав'язували впродовж XVIII-XIX ст. державам Сходу (Туреччині, Ірану, Японії, Китаю та ін.). Забезпечували представникам і громадянам західних країн особливі привілеї (неосудність місцевими судами, місцеве самоврядування, торгові пільги та ін.). Японія добилася скасування капітуляцій в 1899 р., інші держави – в першій половині XX ст.

КАПУЦИНИ – католицький чернечий чин, заснований 1525 р. в Італії Маттео да Башіо з суворим статутом францисканців. Назву дістали від пришитого до ряси гостроверхого каптура.

КАРБОНАРІЇ – члени таємної політичної організації, яка існувала на початку XIX ст. в Італії й боролася проти чужоземного гніту, за возз'єднання країни.

КАРДИНАЛ – у ієрархії католицької церкви другий після римського папи чин, член колегії, яка обирає папу з своїх рядів. Кардинали вважаються князями церкви.

КАРДИНАЛЬСЬКА КОЛЕГІЯ – дорадчий орган при папі римському. Впродовж століть кількість не перевищувала 70, більшість їх становили італійці. Іван XXIII порушив традицію, тепер кардиналів понад 140.

КАРИБСЬКА КРИЗА – надзвичайно напружене протистояння між СРСР і США. Виникло після розміщення на Кубі радянських балістичних ракет, що розглядалося радянським керівництвом як адекватна відповідь на розміщення американських ракет в Туреччині і Італії, а також на погрози вторгнення американських військ на Кубу. Фактично «Карибська криза» поставила світ на грань ядерної війни. Була ліквідована внаслідок тверезої позиції, зайнятої вищими керівниками СРСР (на чолі з М. Хрущовим) і США (на чолі з президентом Дж. Кеннеді), які усвідомили смертельну небезпеку можливого вживання ракетно-ядерної зброї. 28 жовтня почався демонтаж і вивіз з Куби радянського ракетно-ядерного боекомплекту. У свою чергу, уряд США заявив про скасування карантину і відмову від вторгнення на Кубу. У

конфіденційному порядку було заявлено також про вивезення американських ракет з території Туреччини і Італії.

КАРЛ МАРТЕЛЛ (близько 688-741 рр.) – фактичний правитель Франкської держави, при останніх Меровінгах. Конфіскувавши частину церковних земель та роздавши їх у бенефіції, сприяв укріпленню держави. В 732 р. при Пуатьє розбив арабів та зупинив їх просування в Західну Європу.

КАРЛ І ВЕЛИКИЙ – король франків 768-814 рр. Представник династії Каролінгів. На імператорський престол його коронував 25 грудня 800 р. папа Лев III. Прізвище «Великий» здобув ще за життя. Його вважають фактичним засновником двох держав – Німеччини та Франції.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698-1699 рр. – міжнародний з'їзд у м. Карловцях (тепер м. Карловаць, Хорватія) представників урядів держав «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московська держава) – переможців у війні з Османською імперією. Відсутність узгодженості у домовленостях призвела до підписання окремих угод членів «Священної ліги» з Османською імперією. Московська держава лише погодилася на перемир'я терміном на два роки, яке було замінено Константинопольським мирним договором (1700 р.). Під владу Польщі перейшла частина Правобережної України, до Австрії – велика територія Угорщини, Трансильванія, Хорватія і майже вся Славонія, до Венеції – Мореля, острови архіпелагу, фортеці в Далмації. За Московським царством підтверджувалося право на Азов.

КАРМАТИ – велика гілка релігійно-політичної секти ісламістів, які створили утопічну общину в Бахрейнї, в 899 р. Незабаром перенесли свій центр діяльності із Сирії в Персію.

КАРМЕЛІТИ – члени католицького чернечого чину, заснованого у другій половині XII ст. у Палестині (1156 р.).

КАРОЛІНА – збірка загальнонімецьких кримінальних законів. Складена в 1532 р. за правління Карла V (звідси назва). Відзначалася особливою жорстокістю заходів покарання. Діяла до кінця XVIII ст.

КАРОЛІНГИ – королівська та імператорська династія у Франкській державі, в 751 р. змінила династію Меровінгів. Припинила своє існування у X ст.

КАРОЛІНГСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ – період розвитку освіти, науки та мистецтв у середньовічній Європі наприкінці VIII – на початку IX ст., пов'язаний з правлінням Карла Великого та його спадкоємців.

КАРТЕЛЬНЕ ПРАВО – назва антимонопольного законодавства в країнах Європейського Союзу.

КАРТКОВА СИСТЕМА – система постачання населення товарами народного вжитку в умовах дефіциту. Зокрема, існувала в СРСР. Для купівлі товару слід було не лише заплатити за нього гроші, але й пред'явити одноразовий талон, що давав право на його придбання. Картки (талони) встановлювали певні норми вжитку товарів на людину в місяць, тому така система називалася також нормованим розподілом. У Російській імперії картки були вперше запроваджені в 1916 р. Починаючи з 1917 р. вони широко використовувалися в Радянській Росії. Відміна карткової системи

сталася в 1921 р. у зв'язку з переходом до політики НЕПу. Знов карткова система була запроваджена в СРСР в 1929 р. В 1935 р. вона була скасована. У зв'язку з подіями Великої Вітчизняної війни в СРСР картковий розподіл запроваджений з липня 1941 р., остаточно був скасований в грудні 1947 р. Нова, і остання хвиля нормованого розподілу в СРСР (талонна система) почалася в 1983 р. із запровадженням талонів, в першу чергу, на ковбасу. Зійшла нанівець з початку 1992 р., у зв'язку з «відпусткою» цін, що скоротила платоспроможний попит, і поширенням вільної торгівлі. На низку товарів в окремих регіонах талони зберігалися до 1993 р.

КАРТОПЛЯНІ БУНТИ – масові виступи удільних та державних селян Росії у 1834-1844 рр., викликані примусовим введенням садіння картоплі.

КАРТУЛЯРІЙ – збірник копій документів (грамот), якими оформлялися майнові та міжособисті відносини між церковними установами та світськими особами.

КАСТИ – в Індії замкнуті групи людей, які історично склалися, відокремилися внаслідок виконання специфічної соціальної функції, спадкового зайняття і професій (що було пов'язане з приналежністю до певної етнічної, а іноді і релігійної спільності). Касти утворювали ієрархію із жорсткими обмеженнями. Конституція Індії 1950 р. визнала рівноправ'я усіх каст.

КАТЛЬ – в ісламському праві вбивство людини, яке буває різних видів.

КАТОЛИЦИЗМ – один із напрямків християнства. Католики вважають джерелом християнського віровчення не лише Святе Письмо, а й Священні перекази, які на відміну від православ'я, містять постанови Вселенських соборів і судження пап. Папа римський вважається непогрішимим. Католицизму притаманні визнання догматів про «сходження Святого духу» не лише від Бога-отця, а й від Бога-сина, про непорочне зачаття Діви Марії та її тілесне вознесіння, а також – вшанування реліквій, культ мучеників, святих і блаженних, наявність у храмах скульптур, музичний супровід під час богослужінь. Впродовж століть богослужіння у католицизмі здійснювалося лише латинською мовою, тільки з середини 60-х років ХХ ст. було дозволено вести службу національними мовами.

КАУДІЛЬЙО – 1. Титул глави держави в Іспанії (1939-1975 рр.) у період правління Б.Ф. Франко, який в 1936 р. очолив військовий заколот проти Іспанської республіки. Каудильйо мав фактично необмежені повноваження найвищого державного, політичного та військового керівництва. 2. Титул глави держави в окремих державах Латинської Америки.

КАФФАРА – будь-яка спокутна дія, виконана замість здійсненого гріха відповідно до законів шаріату.

КАШТЕЛЯН – у Польській державі – посадова особа, яку призначав король або князь для управління «городом» (замком) та навколишньою місцевістю. Посада існувала до ХVІІІ ст.

КВЕСТОРИ – у Стародавньому Римі різновид посадовців (магістратів), які мали різноманітну компетенцію: одні відали деякими кримінальними справами, інші зберігали скарбницю, отримували платежі і виплачували гроші. Спочатку квесторів було два. До кінця республіканського періоду їх кількість

дійшла до 20. У імператорську епоху квестори відали утримання доріг, облаштуванням ігор, обнародуванням урядових указів і ін.

КВІРИТИ – давня назва римських громадян (*cives*), що вживалася на народних зібраннях і була об'єднана однією формулою із загальною назвою «римський народ» (*populus romanus*). Первинне значення слова «квірит» не з'ясоване. Крім того, словом квірит позначалися цивільні особи на протиправу військовим.

КВІРИТСЬКЕ ПРАВО – найдавніша система переважно звичаєвого права, яка регулювала правовідносини між корінними римськими громадянами – квіритами.

КВО ВАРРАНТО – в країнах англо-американської правової системи судовий наказ, пов'язаний з перевіркою законності тієї або іншої дії адміністративного органу. Одно з процесуальних засобів судового захисту прав і свобод людини, що має конституційне значення.

КЕМАЛІЗМ – турецький національний рух, що виник в 1919 р. названий за ім'ям його лідера Мустафи Кемалю Ататюрка. Його перемога привела до проголошення в 1923 р. Туреччини республікою.

КЕНБЕТИ – спеціальні судові колегії у Стародавньому Єгипті, які поділялися на центральну (30 членів), окружні та міські.

КЕРЛИ – рядові вільні общинники в Англії періоду раннього середньовіччя. Впродовж IX-XI ст. більша частина керлів перетворилася на залежних від феодала селян.

КИСАС – в мусульманському праві категорія злочинів, за які шариат встановлює точну санкцію, – «кисас», що означає, за загальноприйнятими визначеннями, «відплата», тобто покарання, «рівне» за тяжкістю здійсненому протиправному діянню. Основними злочинами цієї категорії вважаються вбивство і тілесні ушкодження безповоротного характеру.

КИШЕНЬКОВЕ ВЕТО – в конституційній практиці США особливий прийом, до якого може удатися президент, щоб не допустити вступу в силу «неугодного» йому законопроекту. Згідно Конституції США президент повинен схвалити або відхилити представлений Конгресом законопроект впродовж 10 робочих днів. Якщо законопроект був наданий президенту менш ніж за 10 днів до закінчення поточної сесії Конгресу, президент може протримати у себе законопроект до закриття сесії (не виносячи жодної ухвали), після чого він вважатиметься відхиленим.

КИЯС – судження за аналогією, одне з джерел мусульманського права. Кияс дозволяє вирішити питання за аналогією з ситуацією, яка представлена в Корані та Суні.

КЛАСИ – назва великих груп людей, які розрізняються за місцем в історично певній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в громадській організації праці, за засобом отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають в своєму розпорядженні.

КЛАУЗУЛА – стаття, пункт, застереження, умова, в міжнародному праві викладена окремою статтею закону певна умова, окреме (особливе) положення

іншого нормативного акта (статуту, інструкції), окрема умова договору (угоди), заповіту тощо, якими обумовлюються певні обставини, пов'язані із застосуванням нормативно-правового акта або виконанням приписів іншого документа, що має юридичне значення; спеціальна постанова або застереження, що додаються до договору.

КЛЕЙТОНА ЗАКОН – антитрестовий закон, прийнятий в США в 1914 р. Передбачав обмеження діяльності трестів і створення Федеральної торгової комісії з контролю над ними. Звільняв робочі і фермерські організації від переслідувань, яким вони піддавалися за антитрестовим законом Шермана 1890 р. Названий по імені автора законопроекту конгресмена Г. Клейтона.

КЛЕР – буквально, «жереб». Ділянка землі, яку за часів ранньої Греції мешканець сільського дему отримував за жеребом для річної обробки до наступного переділу. Тому цим же терміном називалася і сама земельна ділянка селянина.

КЛЕРИКАЛІЗМ – суспільно-політична течія, яка домагається провідної ролі релігії та церкви в політичному й духовному житті суспільства. Крайніми прагненнями клерикалізму є утворення теократичної держави. В Середні віки католицький клерикалізм постав передусім у боротьбі за папську теократію, в Новий час був спрямований проти буржуазних революцій, а з виникненням соціалістичного революційного руху – проти нього.

КЛЕРИКАЛЬНА ДЕРЖАВА – форма організації державної влади, при якій церковна ієрархія через законодавчо встановлені інститути визначальним чином впливає на політику держави в усіх сферах громадського життя.

КЛІСФЕН – видатний законотворець і державний діяч Аттики наприкінці VI ст. до н.е. Провів низку реформ, які завершили демократичні перетворення суспільства шляхом ліквідації залишків родових відносин.

КНЕСЕТ – назва однопалатного парламенту Ізраїлю.

КНИГА ЗАКОНІВ ЦАРСТВА ВЕЙ – один з перших зводів законів Стародавнього Китаю, який датується V-IV ст. до н.е. і складався з 6-ти розділів: закони про злодіїв, про розбійників, про ув'язнення, про піймання злочинців, про знаряддя страти і тортур.

КНИГА СТРАШНОГО СУДУ, «КНИГА СУДНОГО ДНЯ» – звід матеріалів першого в середньовічній Європі загального поземельного перепису, що був проведений в Англії впродовж 1085-1086 рр. за наказом Вільгельма Завойовника. Матеріали перепису є безпрецедентним джерелом даних про соціальний, економічний та демографічний розвиток Англії XI ст. Назва книги посиляється на біблійський Судний день, коли всім людям має бути пред'явлений повний перелік їх діянь.

КНЯЗІВСТВО – державне утворення або територія на чолі з князем.

КНЯЗЬ – глава держави-князівства або окремого політичного об'єднання у слов'янських народів.

КОАЛІЦІЯ – об'єднання, союз, згода держав, політичних партій, профспілкових або інших організацій для досягнення спільних політичних, військових, економічних завдань.

КОГНАТИ – у Стародавньому Римі кровні родичі по матері або по жіночій лінії.

КОДЕКС БУСТАМАНТЕ – одна з найбільш значних регіональних (для Латинської Америки) кодифікацій міжнародного приватного права, підготовлена під керівництвом Санчеса де Бустаманте-і-Сірвена (*Sanchez de Bustamante y Sirven*) Антоніо (1865-1951), кубинського юриста-міжнародника та дипломата.

КОДЕКС МУ – збірка кримінального права Стародавнього Китаю. Складена приблизно у X ст. до н.е.

КОДЕКС НАПОЛЕОНА – збірник французького цивільного права. Офіційно запроваджений в 1804 р. як Французький цивільний кодекс. Одержав назву на честь імператора Наполеона I в 1807 р. містить п'ять підрозділів законів, що стосуються цивільного, кримінального і комерційного права, впроваджений у 1804-1811 рр. У ньому поєдналися ліберальні ідеї революції (такі як свобода особистості, релігійна толерантність) і консервативні (захист власності, право спадковості, родинне право тощо). Кодекс Наполеона перегукувався з «Інституціями Гая» – частиною кодифікації візантійського імператора Юстиніана. Перевагою цього цивільного кодексу є виняткова простота і чіткість формулювань. Із часів наполеонівських воєн цей кодекс використовують у деяких європейських країнах, зокрема Бельгії. Кодекс став моделлю формування кодексів цивільного права Нідерландів, Італії, Іспанії, окремих південноамериканських країн, канадської провінції Квебек, штату Луїзіана в США.

КОДЕКС ФЕОДОСІЯ – офіційна збірка постанов римських імператорів IV-V ст. Складена за вказівкою імператора Феодосія II. Опублікована в 438 р.

КОДЕКС ЮСТИНІАНА – одна із складових частин Збірки Юстиніана. Включає 4652 уривки з імператорських розпоряджень (конституцій), виданих починаючи з імператора Адріана (II ст. н.е.) і закінчуючи самим Юстиніаном. Складається з дванадцяти книг, що стосуються: церковного права і обов'язків державних службовців (книга 1); приватного права – майнові та інші відносини (книги 2-8); кримінального права (книга 9); адміністративного та фінансового права (книги 10-12).

КОЛАБОРАЦІОНІСТИ – особи з місцевого населення, які співпрацювали із загарбниками під час окупації якої-небудь країни.

КОЛГОСП – кооперативне об'єднання селян в СРСР, головним чином створене в період колективізації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. XX ст. Вели господарство на державній землі, закріпленій за певним колгоспом у так зване вічне користування. Найвищий орган управління – загальні збори колгоспників, які обирали правління, на чолі якого був голова, переважно ставленик партійних органів на місцях, райкомів і обкомів партії. В 1986 р. нараховувалося 26,7 тис. колгоспів. Більшість з них на той час були перетворені в державні радгоспи.

КОЛЕГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ – у XVIII – на початку XIX ст. центральні установи, що відали окремими галузями державного управління. Засновані Петром I впродовж 1717-1721 рр. замість приказів. Скасовані з

утворенням міністерств. Перші колегії: Закордонних справ. Військова, Адміралтейств-колегія, Камер-колегія, Штатс-контор колегія, Ревізіон-колегія, Юстиц-колегія, Берг-колегія, Мануфактур-колегія, Комерц-колегія, Вотчинна колегія, Головний магістрат. Пізніше були утворені колегія Економії, Малоруська колегія, Юстиц-колегія ліфляндських, естляндських та фінляндських справ, Медична колегія.

КОЛЕГІЇ у СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ – корпорації осіб, пов'язаних загальною професією або відправленням культу, на чолі з магістром (жрецькі колегії, ветеранські колегії, колегії ремісників тощо).

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ – перетворення дрібних, одноосібних селянських господарств у великі суспільні господарства – колгоспи – шляхом кооперації. У роки СРСР розглядалася як програмна установка аграрної політики КПРС (ВКП (б)) на селі. Матеріальна база для процесу була створена в роки індустріалізації. Здійснювалася в роки першої п'ятирічки (1928/29 – 1932/33 рр.). До кінця 1932 р. була в основному завершена. До 1936 р. повністю склалися колгоспне господарство.

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА – співробітництво різних держав для підтримки миру та припинення актів агресії з боку будь-якої країни. Термін з'явився в 1922 р. під час роботи Ліги Націй.

КОЛОН – у галло-римську добу та за правління династій Меровінгів і Каролінгів селянин, особисто залежний від посесора, користувач земля, яка входила до складу вілли. Колонами ставали колишні раби, яких власники вілли більше не трактували як «одушевлене майно».

КОЛОНАТ – форма виробничих відносин між великим землевласником і безпосереднім виробником – колоном, що отримала широке поширення в Римській імперії. При системі колонат велика земельна власність дробилася на парцели – невеликі земельні ділянки, що здавалися в оренду колонам, які поступово прикріплялися до землі. Поширення колонату було викликано кризою рабовласницького господарства.

КОЛОНІАЛІЗМ – політичне, економічне та духовне підкорення країн, як правило, менш розвинутих в соціально-економічному плані.

КОЛОНІЗАЦІЯ – тривалий процес цілеспрямованого і усвідомленого переселення впродовж VIII-VI ст. частини населення Балкан на нові території для подолання «аграрного голоду» та інших проблем епохи.

КОЛОНІЇ – країни та території, які перебувають під владою іноземної держави, позбавлені політичної й економічної самостійності.

КОМБАТАНТИ – учасники Руху Опору, громадянських і національно-визвольних воєн.

КОМБІДИ (КОМІТЕТИ БІДНОТИ) – селянські організації в Росії (1918 р.), створені більшовиками для зміцнення влади на селі.

КОМЕНДА – у період раннього середньовіччя – передання вільного церковного бенефіція на тимчасове користування духовній або світській особі.

КОМЕНДАЦІЯ – правнича процедура особистого підпорядкування у франків: комендована особа просила про заступництво впливову людину, натомість ставала особисто залежною від цієї особи.

КОМІЗА – правнича процедура повернення ф'єфу васала до домену сюзерена: сюзерен розривав скріплену присягою угоду з васалом, якщо вважав, що останній погано виконував її умови.

КОМІНТЕРН – міжнародне об'єднання комуністичних партій різних країн. Був створений за ініціативою В. Леніна, діяв з 1919 по 1943 р. (центр – Москва). По суті став знаряддям здійснення ідеї світової революції. Найвищі органи: Конгрес (у 1935 р. відбувся останній сьомий конгрес), Виконком (орган, який постійно діяв). Комінтерн був історичним наступником I-го Інтернаціоналу (1864-1876 рр.) та II-го Інтернаціоналу (1889-1914 рр.). З кінця 1920-х рр. більшовики стали відмовлятися від ідеї здійснення світової революції. 15 травня 1943 р. І. Сталін розпустив цю організацію, яка, як він пояснив, «виконала свою місію». В 1951 р. був утворений Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтерн), який об'єднав 76 партій і організацій соціал-демократичного напрямку.

КОМІСАР – державний чиновник з особливими повноваженнями або в деяких країнах тимчасовий виконавець обов'язків за дорученням уряду замість виборного органу.

КОМІСАР РЕСПУБЛІКИ – у Франції представник уряду Республіки, який здійснював нагляд за діяльністю місцевих органів влади в регіонах і департаментах. Мав право оскаржити рішення відповідних місцевих органів влади в місцеві адміністративні трибунали або місцеву рахункову палату.

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ (КДБ) – назва органу державної безпеки в СРСР впродовж 1954-1991 рр. і в сучасній Білорусі. КДБ СРСР діяв при Раді Міністрів СРСР.

КОМІТЕТ МІНІСТРІВ – впродовж 1802-1906 рр. найвищий законодавчий орган в Російській імперії. Нарада царя з вищими чиновниками з усіх питань управління державою. Скасований в квітні 1906 р., а його справи були розподілені між Радою міністрів і Державною радою.

КОМІЦІЇ – у Стародавньому Римі народне зібрання. Обирало посадовців, ухвалювало закони, вирішувало питання війни і миру. Були три види коміцій: *куріатні* – збори по куріях, *центуріатні* – по центуріях, *трибутні* – збори усіх громадян по територіальних округах – трибам. До кінця I ст. втратили значення.

КОМНІНИ – династія візантійських імператорів впродовж 1057-1059 рр. та 1081-1185 рр.

КОМПАЊЬОНАЖІ – переважно таємні союзи підмайстрів у Франції. Виникнувши у XII-XIII ст., в середині XIX ст. поступилися місцем профспілкам.

КОМУНА – 1. Право міського самоуправління та місто, яке мало таке право. Міста-комуни завойовували свої свободи та вольності у боротьбі з сеньйорами, на землях яких вони знаходились. Найчастіше мешканці міст отримували право обирати міську раду та бургомистра (мера), який контролював податкові, судові, торгові та військові питання. 2. У період Великої Французької революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування в Парижі та ін. містах.

КОМУНАЛЬНИЙ РУХ – в Західній Європі впродовж X-XII ст. визвольний рух городян проти сеньйорального режиму, перший етап класової боротьби в середньовічному місті.

КОМУНЕРОС – 1. Повстання самоврядних міст Кастилії у XVI ст. проти королівського абсолютизму на захист міських вольностей. 2. Ліва течія в іспанській революції 1820-1823 рр.

КОМУНІЗМ – у теорії – суспільно-економічний і політичний лад з колективною власністю як на знаряддя праці, так і на предмети споживання, з безкласовим і бездержавним устроєм.

КОМУТАЦІЯ – заміна панщинних повинностей і натуральних оброків залежних від феодала селян грошовою рентою.

КОН'ЮНКТУРА – сукупність умов, становище, що склалися в конкретний момент у певній галузі (політична, економічна, міжнародна кон'юнктура).

КОНВЕНТ – представницькі збори у Франції впродовж 1792-1795 рр., найвищий законодавчий орган періоду Великої Французької революції.

КОНВОКАЦІЙНИЙ СЕЙМ – у Речі Посполитій у XVI-XVIII ст. сейм, який збирався після смерті короля.

КОНГРЕГАЦІЯ – у католицькій церкві: 1. Комітет колегії кардиналів, департамент папської курії. 2. Комітет єпископів під час роботи церковного собору. 3. Відгалуження релігійного ордену, об'єднання всередині нього. 4. Затверджена папою або єпископом релігійна асоціація, члени якої давали не урочисті, а звичайні обітниці. 5. Генеральними конгрегаціями називали з'їзди ордену єзуїтів. 6. У протестантизмі конгрегація – громада віруючих.

КОНГРЕС – назва двопалатного парламенту в США, Парагваї і деяких інших державах.

КОНГРЕС ДЕПУТАТИВ – назва нижньої палати парламенту Іспанії.

КОНГРЕС МІЖНАРОДНИЙ – термін, вживаний в дипломатичній практиці для позначення з'їздів глав держав, міністрів закордонних справ і дипломатичних представників. Найбільш часті міжнародні конгреси у XIX ст., напр. Віденський конгрес (1815 р.), Паризький конгрес (1856 р.), Берлінський конгрес (1878 р.). З кінця XIX – на початку XX ст. цей термін став поступово витіснятися поняттям «конференція» (мирні конференції в Гаазі в 1899 і 1907 рр., Лозаннська конференція 1922-1923 рр. та ін.).

КОНДОМА – в Італії у VII-X ст. велика патріархальна родина, якій належали земля, худоба, пасовиська, будівлі.

КОНЕТАБЛЬ – у Франкській державі періоду Меровінгів та Каролінгів особа, яка входила до найближчого оточення короля. У XI ст. конетабль був одним з п'яти найвищих посадових осіб держави. Був командувачем лицарської кінноти, мав судові повноваження. У XIII-XIV ст. конетабль – головнокомандуючий армією. Посада була скасована у Франції в 1627 р. та поновлена у XIX ст. за Наполеона I. В Англії конетаблі – констеблі, командувачі королівським військом. У XIV ст. лорд-констебль – почесна придворна посада. Констеблями називали посадових осіб на місцях, які були наділені військовими

повноваженнями, а також судовими та поліцейськими (допомога шерифам, придушення повстань).

КОНКІСТА – термін, який використовується для визначення завоювань іспанцями та португальцями Мексики, Центральної та Південної Америки наприкінці XV-XVI ст.

КОНКІСТАДОРИ, КОНКВІСТАДОРИ – іспанські шукачі пригод, які після відкриття Америки вирушили туди для завоювання нових земель.

КОНКЛАВ – у католицькій церкві зібрання кардиналів з метою обрання римського папи. Конклав збирається через вісімнадцять днів після смерті попереднього папи у Сікстинській капелі Ватиканського палацу, двері якої замуруються та відчиняються лише тоді, коли кардинали дають знак про те, що папа обраний (білий дим означає, що новий папа обраний, чорний – ні). Відповідна процедура була затверджена за папи Григорія X. У конклаві беруть участь кардинали, вік яких не перевищує 80 років. Кількість учасників не повинна перевищувати 120 чоловік.

КОНКОРДАТ – угода між римським папою та світськими правителями стосовно положення католицької церкви в країні.

КОНКУБІНАТ – в римському праві фактичне співжиття чоловіка та жінки (на відміну від повноцінного шлюбу) з наміром встановити шлюбні стосунки. Широко застосовувався після суворих законів Августа про шлюб (18 р. до н.е.). Незважаючи на поширеність, конкубінат не тягнув правових наслідків: жінка (*concupina*) не розділяла громадського положення співмешканця, який разом з конкубінатом міг перебувати в шлюбі, тоді як конкубінат дружини був зрадою (*адюльтер*). За доби принципату правове поняття конкубінату було поширене на усі випадки, коли був неможливий шлюб (напр., через соціальну нерівність). Лише християнські імператори сформулювали конкубінат як правовий інститут, як деякий шлюб «другого сорту», але проте суворо моногамний; покращилося і правове становище дітей, народжених в конкубінаті. У Візантії конкубінат був скасований у IX ст., на заході припинився у XII ст. Впродовж XIX-XX ст. конкубінат був злочином, відомим низці західних кримінальних кодексів.

КОНСЕРВАТИЗМ – сукупність різних ідейно-політичних та культурних течій, які спираються на ідею традиції та спадковості в соціальному і культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих і усталених соціальних систем та норм, неприйняття революцій та радикальних реформ, відстоювання еволюційного органічного розвитку.

КОНСЕРТАХЕ – назва системи напівфеодальної оренди в Колумбії, за якою селянин (консертадо) за отриману ділянку землі мав відпрацювати певну кількість днів на землі поміщика.

КОНСІСТОРИЯ – 1. У католицькій церкві з XI ст. нарада колегії кардиналів на чолі з римським папою. До XVI ст. – була головним центром керування церквою. 2. В англіканській церкві – адміністративно-судова установа при єпископі. 3. У церкві кальвіністів – церковна нарада або нарада старійшин. 4. В Російській православної церкві до 1917 р. – орган управління й суду в єпархії при архієреї.

КОНСОЛІДАЦІЯ – зміцнення, згуртування, об'єднання.

КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ – політична система, де влада глави держави – монарха – обмежена основним законом країни, тобто конституцією.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ – відображені в Конституції головні ідеї, покладені в основу змісту й умов реалізації прав та обов'язків людини в державі.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, який визначає державний та суспільний устрій, принципи й порядок утворення представницьких органів влади, виборчої системи, основних прав та обов'язків громадян. Конституція є основою всього законодавства.

КОНСУЛАТ – колективна форма правління у південних містах Франції.

КОНСУЛИ – 1. У Стародавньому Римі два вищі посадовці, які обиралися на один рік. Мали вищу цивільну і військову владу. У епоху імперії втратили реальне значення. Звання консула перетворилося на почесний титул (кількість консулів збільшилася). 2. У Франції в період після перевороту 18 брюмера 8 року Республіки (9 листопада 1799 р.) до встановлення імперії (1804 р.) – титул трьох осіб, які мали необмежену виконавчу владу. 3. У сучасному міжнародному праві посадова особа держави, яка захищає її правові, економічні та ін. інтереси, а також інтереси її юридичних осіб та громадян у будь-якому місці іншої держави, що називається консульським округом.

КОНСУЛЬСТВО – 1. Звання і посада консула. 2. Те ж, що і консульське представництво. 3. Період правління консулів у Стародавньому Римі. 4. Період історії Франції від державного перевороту 9 листопада 1799 р. (18 брюмера) до проголошення Наполеона Бонапарта 18 травня 1804 р. імператором. Номінально влада належала трьом консулам, обраним на 10 років (з серпня 1802 р. – довічно), фактично належала одному консулові – Бонапарту.

КОНТАДО – в Італії міська округа, яка включала головним чином сільську територію та юридично і економічно підкорялася місту.

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ПАКТ ТРЬОХ ДЕРЖАВ 1856 р. – договір про союз та спільну оборону кордонів, підписаний в 1856 р. представниками Чилі, Перу та Еквадору. Згодом до договору приєдналися Болівія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Колумбія, Коста-Ріка, Мексика, Нікарагуа, Сальвадор.

КОНТРЕВОЛЮЦІЯ – боротьба реакційних сил проти революції чи проти створеного в її результаті суспільного та державного ладу. Метою контрреволюції є реставрація поваленого революцією колишнього суспільно-політичного порядку.

КОНТРОЛЬНІ ПАЛАТИ – органи державного контролю, які наглядали за витратами державних коштів у губерніях дореволюційної Росії. Існували з 1864 до 1917 рр.

КОНТРЕФОРМАЦІЯ – церковно-політичний рух у Західній Європі XVI-XVII ст., організований папством і спрямований проти Реформації, за збереження та зміцнення феодалізму й панівного становища католицької церкви.

КОНТРЕФОРМИ 1880-х рр. – назва заходів уряду Олександра III впродовж 1880-х рр. стосовно перегляду положень реформ 1860-х рр.:

відновлення попередньої цензури (1882 р.), запровадження станових принципів в початковій і середній школі, скасування автономії університетів (1884 р.), запровадження інституту земських начальників (1889 р.), встановлення бюрократичної опіки над земським (1890 р.) і міським (1892 р.) самоврядуванням.

КОНУНГ – у скандинавських народів за періоду середньовіччя – спочатку військовий вождь племені, а з утворенням держав у Швеції, Данії та Норвегії – король.

КОНФЕДЕРАТИ – учасники військово-політичних союзів польської шляхти у XVI-XVIII ст.

КОНФЕДЕРАТСЬКІ СУДИ – тимчасові суди, які утворювали шляхетські конфедерації у XVI-XVIII ст. замість усіх інших судів для шляхти.

КОНФЕДЕРАЦІЯ – союз держав, що зберігають свою незалежність і роздільне існування, створений з певною метою, переважно – зовнішньополітичною та військовою.

КОНФІСКАЦІЯ – примусове вилучення, без компенсації державою майна приватної особи. В Росії в результаті Жовтневої революції 1917 р. були конфісковані землі поміщиків, приватні підприємства, інші форми власності.

КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР – табори для насильницької ізоляції людей, яких визнали ворогами правлячого режиму. Перші концтабори були створені під час англо-бурської війни у 1899-1902 рр. У Радянській Росії концтабори були створені у 1918 р. У нацистській Німеччині концентраційні табори отримали широке розповсюдження. Найбільш відомі з них Освенцім (Аушвіц), Берген-Бельзен, Равенсбрюк, Майданек, Бухенвальд, Дахау, Треблінка, Заксенхаузен.

КОНЦЕСІЯ – договір про передання в експлуатацію на певний термін природних ресурсів, підприємств і інших господарських об'єктів, які належать державі; договір на здачу іноземним фірмам підприємств або ділянок землі з правом виробничої діяльності, саме підприємство, організоване на підставі такого договору.

КОНЮШИЙ – найвища придворна посада у Московській державі XV-XVII ст., голова боярської думи.

КООПЕРАЦІЯ – форма організації праці, при якій значна кількість людей спільно бере участь в одному або різних, але пов'язаних між собою процесах праці, а також сукупність організаційно оформлених добровільних об'єднань взаємодопомоги осіб або організацій для досягнення загальних цілей в різних галузях економіки. Заснована на пайовій участі.

КОПІГОЛДЕРИ – спадкові утримувачі землі на умовах договору з земельним лордом (нащадки вілланів після звільнення останніх у XV ст.).

КОПІГОЛЬД – основна форма залежного від феодала селянського землеволодіння в Англії XV-XVII ст. (частіше за все довічна). Право на копігольд підтверджувалося копією-випискою з протоколу суду манора. Селяни-копігольдери не мали права захисту в судах, розпорядження наділом, несли значні повинності на користь лорда. В 1925 р. був юридично скасований.

КОРАБЕЛЬНІ ГРОШІ – в Англії англосаксонського та ранньонорманського періодів королівський податок, який стягувався у військовий час з населення приморських міст для будівництва флоту та берегових укріплень.

КОРАН – головна священна книга мусульман, зібрання проповідей, обрядових і юридичних настанов, молитов, повчальних оповідань і притч, вимовлених Мухаммадом в Мецці та Медині. Самі ранні зі списків, які збереглися, датуються VII-VIII ст. Нині в окремих арабських країнах (напр., Саудівська Аравія) Коран офіційно вважається конституцією держави. У низці мусульманських держав, що стоять на принципах ісламського фундаменталізму (Іран, Судан, Афганістан та ін.), Коран розглядається як найважливіший нормативно-правовий акт, що має силу закону.

КОРЕНІЗАЦІЯ – політика, яка проводилася в СРСР у 1920-ті рр., була спрямована на утвердження радянської влади, комуністичної ідеології в національних республіках і районах країни силами підготовлених національних кадрів і в доступних для місцевого населення формах.

КОРОЛІВСЬКА ПРОКЛАМАЦІЯ – в Англії XVI ст. – королівський указ, який за рішенням парламенту 1539 р., прирівнювався до статусу, тобто отримував силу закону.

КОРОЛІВСЬКА РАДА – головний орган центрального управління в країнах Західної Європи у XIII-XVIII ст.

КОРОЛЬ – правитель монархічної держави. За доби феодалізму формально вважався верховним земельним власником, верховний сюзерен королівства. Влада короля зазвичай була спадковою, передавалась або лише по чоловічій лінії (Франція), або і по чоловічій, і по жіночій (Англія). Не спадковий характер мала королівська влада у Німеччині, де король (імператор) обирався колегією князів. В окремих випадках король міг бути васалом імператора або римського папи.

КОРОННИЙ КРАЙ – адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії) у XVIII – на початку XX ст.

КОРОТКИЙ ПАРЛАМЕНТ – прийнята в історичній літературі назва англійського парламенту, який засідав з 13 квітня до 5 травня 1640 р. напередодні Англійської революції XVII ст.

КОРПОРАТИВНА ДЕРЖАВА – термін, використовуваний для позначення однієї з державних форм авторитаризму, при якій основні колегіальні органи формуються з представників професійних корпорацій, відібраних урядом. Класична корпоративна держава існувала у фашистській Італії впродовж 1926-1943 рр. В 1926 р. вільні профспілки були замінені синдикатами (контрольованими урядом), які об'єднувалися в корпорації і визнавалися державними органами з правом видавати обов'язкові для синдикатів постанови в галузі регулювання трудових відносин та виробництва. В 1939 р. парламент Італії був замінений «палатою фашій і корпорацій», що складалася з членів центральної корпоративної ради, керівництва фашистської партії і міністрів. Деякі елементи корпоративної держави існували також в

нацистській Німеччині, де були утворені «трудовий фронт», «культурні палати» і інші організації, які охоплювали усіх зайнятих в певній сфері економіки.

КОРПОРАЦІЇ – суспільні групи, які складаються з людей, об'єднаних спільними інтересами та спільною працею. Мають за мету захист прав їх членів. Середньовічне суспільство корпоративне, людина змушена була бути членом тієї чи іншої спільноти, що визначало її соціальний та правовий статус.

КОРПУС ЮРІС КАНОНИЦІ – збірник церковних правових норм в католицтві. Був повністю опублікований за розпорядженням Папи Григорія XIII в 1582 р. У збірнику розташовані в історичному порядку джерела церковного права з часу його виникнення на заході і закінчуючи 1582 р. В пізніший час до нього додавалися нові папські декреталії та інші церковно-правові акти.

КОРПУС ЮРІС ЦИВІЛІС – назва Кодексу Юстиніана.

КОРСАР – морський розбійник, пірат.

КОРТЕСИ – 1. Перші у Західній Європі станово-представницькі збори. Виникли у Кастилії в 1137 р. 2. Парламент в Іспанії і до 1911 р. в Португалії.

КОСЕКІ – офіційні книги родинного реєстру в Японії, створені з метою контролю влади за динамікою населення країни.

КОСМОПОЛІТИЗМ – ідеологія світового громадянства, заперечення національного патріотизму. Відмова від національних, культурних традицій, державного і національного суверенітету на користь так званих «загальнолюдських цінностей». Кампанія боротьби з космополітами розвернулася в СРСР в післявоєнні роки. Їх звинувачували в аполітичності і безідейності, «підлабузництві перед Заходом». Кампанія вилилася в розгул націоналізму, в гоніння і репресії проти національних меншин.

КОТЕРИ – прошарок залежного від феодала селянства в Англії в Середні віки і на початку Нового часу, утримувачі найдрібніших земельних наділів, які вважалися володарями одних лише хатин і клаптиків присадибної землі.

КОТСЕТЛА – в англосаксонській Англії малоземельний селянин, який мав наділ близько 5 акрів.

КРАЇНИ «ТРЕТЬОГО СВІТУ» – колишні колонії та напівколонії, які здобули політичну незалежність і займають особливе місце у світовій політиці й світовому господарстві.

КРАМОЛА і ПОДИМ – державні злочини, згідно Судебника 1497 р.

КРИВАВЕ ЗАКОНОДАВСТВО – закони проти бродяг та жебраків, що видавалися в Англії наприкінці XV-XVI ст. Тюдорами. Цими законами вводилися жорстокі покарання для осіб, звинувачених у жебракуванні і у збиранні милостині без дозволу влади. Їх били батогами, таврували, віддавали в рабство (на певний час, а у разі втечі – довічно, при третьому упійманні страчували). Головними жертвами цих репресій були селяни, зігнані із землі.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО – галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть бути застосовані до осіб, які їх вчинили.

КРІПАК – особисто залежний від поміщика, прикріплений до земельного наділу селянин.

КРІПОСНЕ ПРАВО, КРІПАЦТВО – система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

КРОВНА ПОМСТА – звичай, що склався при родовому устрої як універсальний засіб захисту честі, гідності і майна роду. Полягав в обов'язку родичів убитого помститися вбивці або його рідним.

КРОКАНИ – зневажливе прізвисько селян у Лімузені й Перігорі, від якого походить назва повстань у цих провінціях 1624, 1635-1637 та 1643 рр.

КРОНПРИНЦ – титул спадкоємця престолу у Німеччині та Австро-Угорщині за часів монархічного правління (до 1918 р.).

КРУГЛОГОЛОВІ – назва прихильників парламенту у часи Англійської революції 1640-1653 рр. Прізвисько пов'язане з характерною формою стрижки.

КРУГОВА ПОРУКА – відповідальність усіх членів общини (іншого колективу) за дії або виконання обов'язків кожним з її членів.

КУАДРЕРО – назва залежного селянина в Еквадорі.

КУЛАЧНЕ ПРАВО – право сильного. Впродовж XI-XIII ст. найбільш поширена (особливо в Німеччині) форма судового поєдинку – рішення суперечок силою зброї.

КУЛЬТ ОСОБИ – політика, що звеличує одну людину, характерна, в основному, для тоталітарного режиму. Політика пропагує винятковість правителя, його всемогутність і необмеженість влади, приписує йому ще за життя визначний вплив на хід історичного розвитку, ліквідує демократію.

КУЛЬТАРМІЙЦІ – учасники руху за ліквідацію неписьменності й малописьменності в СРСР у 20-30-х рр.

КУПЕЦТВО – законодавчо оформлений (1775 р.) в Російській імперії міський торгово-промисловий стан. Користувалися особистими і господарськими привілеями, платили податки в скарбницю. Гільдійське купецтво до 1898 р. мало переважне право на підприємництво. Скасовано 10(23) листопада 1917 р.

КУПЧА ЗЕМЛЯ – в Російській імперії XIX – на початку XX ст. земельні ділянки, придбані селянами понад надільну землю і що були їх власністю без яких-небудь обмежень.

КУРАТОР – опікун, призначений для загального нагляду над певною ділянкою діяльності.

КУРІАЛИ – члени міських рад італійських і провінційних міст Римської імперії, що складали вищу верству міського населення. Відповідали за міське господарство і мали стежити за правильним збором державних податків, сплачуючи недоїмки зі своїх прибутків.

КУРІАЛЬНІ КОМІЦІ – збори у Стародавньому Римі, в яких брали участь 30 патриціїв.

КУРІЯ – 1. В епоху середньовіччя – рада при сеньйорі, яка складалася з його васалів, участь у засіданнях якої входила в обов'язки лицарів-васалів. 2. Папська курія – сукупність центральних установ для управління католицькою церквою.

КУРКУЛІ – запроваджений радянською ідеологією термін для визначення заможних селян, так званої сільської буржуазії.

КУРЛЯНДСЬКЕ ГЕРЦОГСТВО – держава, заснована після розпаду Лівонського ордену в 1561 р. на південь від р. Даугави (Західної Двіни). У 1795 р. було приєднане до Російської імперії.

КУРУЛТАЙ – у монгольських і тюркських народів збори, конференція, з'їзд, а також свято.

КУРУЛЬНІ ЕДИЛИ – нижчі магістрати Римської республіки. Володіли, зокрема, судовими повноваженнями.

КУРУЦИ – в Угорщині XVI ст. – селяни, які брали участь в антифеодальних повстаннях. У XVII – на початку XVIII ст. – учасники антигабсбурзьких визвольних рухів.

КУРФЮРСТИ – у Священній Римській імперії сім імперських князів, які мало право обирати імператора. Колегія курфюрстів існувала з XIII ст. Остаточно їх права були закріплені Золотою Буллою Карла IV Люксембурзького 1356 р. У рейхстагу вони складали вищу курію. Колегія курфюрстів існувала до 1806 р., коли була ліквідована разом з імперією.

КУТЮМИ – у феодальній Франції правові звичаї окремих провінційних округів, міст. Були поширені на півдні Франції в усній формі, а на півночі у письмовій. Остаточно кутюми втратили силу як джерело права з прийняттям Французького цивільного кодексу 1804 р.

КУТЮМИ БОВЕЗІ – збірник легіста Ф. Бомануара (1247-1295 рр.) – за цим збірником злочин («замах на королівський мир») підлягає обов'язковому покаранню навіть без позову. Разом з тим сам король визнається непідсудним.

КУФУ – принцип рівності по віросповіданню, походженню, професії і свободі, керуватися яким бажано при укладенні шлюбу.

КШАТРІ – одна з двох вищих варн у Стародавній Індії, з якої походили раджі та вищі посадові особи, а також військовики.

Л

ЛАЇЦИЗАЦІЯ – 1. Відокремлений від релігійної сфери духовного життя суспільства спосіб буття мирян. 2. Спосіб думок, не пов'язаний з релігійними уявленнями та обрядовістю, світська сфера життєдіяльності.

ЛАКИТ – в ісламському праві, кинуте новонароджене дитя. Часто цей злочин здійснюється з метою приховання факту перелюбу. Той хто зробив це діяння є грішником. А той, хто прийняв і прихистив кинуту дитину, здійснює богоугодну і благу справу (саваб).

ЛАКОНСЬКІ ПЛОТИ – державні раби, саме вони інколи отримували свободу (а з часів Пелопоннеської війни також і неповне громадянство).

ЛАНДГРАФ – у Німеччині, починаючи з XII ст., аристократичний титул, носії якого, великі землевласники, прирівнювалися до імперських князів. Першим ландграфством була Тюрінгія (з 1130 р.). Ландграф по рангу були нижче герцога, маркграфа та пфальцграфа.

ЛАНДМІЛЦІЙСЬКІ ПОЛКИ, ЛАНДМІЛЦІЯ – поселенське військо у Російській державі у XVIII ст., створене для оборони державних кордонів.

ЛАНДРАТ – 1. У Німеччині – виборна особа, яка очолює районний орган місцевого самоуправління. 2. В Російській імперії впродовж 1713-1719 рр. – член дворянської ради при губернаторі, виконавець окремих його доручень.

ЛАНДРІХТЕРИ – в Російській імперії початку XVIII ст. чиновники, які призначалися Сенатом по одному або два на губернію. Відали судовими справами (із земельних питань), розшуковою, іноді фінансовою справою. В окремих випадках могли замінювати губернатора.

ЛАНДАГ – 1. У Середні віки органи станового представництва в німецьких князівствах державах. 2. Місцеві органи влади в окремих німецьких князівствах XVI-XVII ст. 3. Представницький орган Північнонімецького союзу (існував до утворення в 1871 р. Німецької імперії) 4. У низці сучасних країн (напр., в Австрії) – місцеві представницькі органи.

ЛАТЕРАНСЬКІ УГОДИ – угоди між Італійською державою і Ватиканом, підписані 11 лютого 1929 р. (діють в редакції 1984 р.). Складаються з договору, фінансової конвенції, конкордату. Поклали край «Римському питанню». Договір визнав утворення на території м. Рим суверенної держави Ватикан. Фінансова конвенція врегулювала фінансові взаємини сторін. Конкордат визначив права і привілеї католицької церкви в Італії.

ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ – держава із столицею у Константинополі, яку заснували хрестоносці під час захоплення частини Візантії в 1204 р. Існувала до 1261 р.

ЛАТИФУНДІЯ – так у Середні віки та у Новий час позначалися великі приватновласницькі земельні володіння, маєтки, з натуральним характером господарства, в яких застосовувалися напівфеодальні форми праці залежного населення.

ЛАЦАРОНІ – 1. Учасники повстань у деяких містах Південної Італії проти іспанського панування (XVII ст.). 2. У XVIII-XIX ст. назва декласованих елементів в Італії.

ЛЕ ШАПЕЛЬЄ ЗАКОН – закон, прийнятий у Франції (в період Великої Французької революції) Установчими зборами 14 червня 1791 р. за пропозицією депутата І. Р. ле Шапельє. Забороняв об'єднання робітників в профспілки та інші асоціації, а також страйки під страхом покарання (позбавлення політичних прав на один рік і штраф в 500 франків). Заборона на страйки була скасована лише в 1864 р. Ще пізніше була відновлена свобода діяльності профспілок (1884 р.).

ЛЕВЕЛЕРИ – радикальне демократичне угруповання в Англії під час буржуазної революції XVII ст., яке виступало за встановлення республіки, проведення деяких соціальних реформ, спрямованих на поліпшення становища народних мас.

ЛЕГАТ ПАПСЬКИЙ – посланець папи римського. Виконував церковну або дипломатичну місію.

ЛЕГІСТИ – середньовічні юристи, які сприяли поширенню римського права в Західній Європі. Виступали за сильну королівську владу і обмеження

компетенції сеньйоральних і церковних судів. Легісти зіграли значну роль в процесі рецепції римського права у Франції і деяких інших країнах.

ЛЕДАЧІ КОРОЛІ – останні франкські королі династії Меровінгів. Вперше прізвисько зустрічається у біографі Карла Великого Ейнгарда.

ЛЕЙБОРИСТИ – члени лейбористських (робітничих) партій у Великобританії, Ірландії та інших країнах.

ЛЕН – у середньовічній Німеччині земельне володіння (чи інше джерело прибутку), що було пожалуване верховним правителем (сюзереном) певній особі (васалові) за умови виконання військової або адміністративної служби. Спочатку лен надавався на певний термін. З XII ст. став, як правило, спадковим пожалуваням феодалом. В ході таких ленних пожалувань остаточно склалася ієрархічна система феодалного землеволодіння в Німеччині. Нерідко терміном «лен» називають також аналогічні форми феодалного землеволодіння в інших країнах.

ЛЕНД-ЛІЗ – система передачі у позику або в оренду озброєння, боєприпасів, продовольства, медикаментів тощо, здійснена США в роки Другої світової війни. Витрати США на проведення операцій по ленд-лізу з 11 березня 1941 р. по 1 серпня 1945 р. дорівнювали 46 млрд. доларів. Обсяг поставок Британській імперії склав понад 30 млрд. доларів (відсоток кредиту склав 472 млн.), СРСР 10 млрд. доларів (відсоток кредиту склав 1,3 млрд. дол.).

ЛЕНДЛОРД – великий землевласник у Великобританії, людина, яка отримує капіталістичну земельну ренту. Лендлорди здавали земельні ділянки в оренду фермерам-підприємцям.

ЛЕННЕ ПРАВО – право, що визначало взаємини між васалом і сюзереном. У німецькій середньовічній правовій системі ленне право представляло відособлений комплекс правових норм, що стосувалися вищого феодалного стану (існувало разом із земським, міським і канонічним правом).

ЛЕННИК – особа, яка перебуває у ленній залежності, утримувач лену.

ЛЕРД – землевласник у Шотландії.

ЛЕТИ – напіввільні в англосаксонських племенах.

ЛЕТРАДОС – в Іспанії – королівські чиновники, які входили до місцевої адміністрації та центральних органів влади (королівська курія).

ЛИСЕНКІВЩИНА – найменування політичної кампанії, що вилася в переслідування і шельмування генетиків, заперечення генетики і тимчасову заборону генетичних досліджень в СРСР. Відноситься до подій, що відбувалися в наукових біологічних колах, приблизно з середини 1930-х до першої половини 1960-х рр. Події відбувалися при прямій участі політиків, біологів, філософів, у тому числі керівництва держави, І. Сталіна, Т. Лисенко (став з часом «символом» кампанії) і багато інших осіб.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – кодекси феодалного права Великого князівства Литовського, затверджені в 1529, 1566 і 1588 рр., що включали державне, земельне, кримінальне, процесуальне, спадкове право. Закріпили привілеї феодалів, посилили кріпацтво, дещо обмежили свавілля магнатів.

Литовський статут 1588 р. діяв на території сучасної Литви і Білорусії до ХІХ ст. (остаточно скасований в 1840 р.).

ЛИХА СПРАВА – злочин (за термінологією Судебника 1497 р.).

ЛИХВАРСТВО – надання позики грошима або товаром при умові повернення її із сплатою відповідного відсотка понад суму позики, тобто лихви.

ЛИЦАР – людина, яка пройшла учнівський строк у якості пажа та зброєносця та згодом була посвячена у почесний військовий сан спеціальною церемонією. Кінний воїн, держатель феоду, представник найнижчої ступені феодальної ієрархії. Лицарство як соціальна верства склалося у Х-ХІ ст.

ЛБЕЛА – в Італії селянське утримування за договором, головна умова якого – натуральна рента, іноді мала місце відробіткова рента.

ЛІБЕРАЛІЗМ – ідеологічна та суспільно-політична течія, яка об'єднала прихильників парламентського устрою, свободи приватного підприємництва й демократизації суспільного життя. Ліберали стоять за активне реформаторство, зміни за допомогою легальних, законних засобів і виступають проти революційних перетворень суспільства.

ЛІБЕРУМ ВЕТО – право депутата своїм протестом (вето) ліквідувати постанови сейму. Рішення вимагали одноголосності, діяло у середньовічній Польщі. Вперше застосоване в 1652 р. Скасоване в 1791 р.

ЛІБЄЛЛЯРІЇ – утримувачі в середньовічній Італії, які одержали від вотчинника на підставі письмового договору будинок з ділянкою, орні землі, виноградники, необроблені землі.

ЛІВАТА – одностатеві сексуальні стосунки, гомосексуалізм.

ЛІГА НАЦІЙ – впродовж 1920-1946 рр. універсальна міжнародна організація, прообраз сучасної Організації Об'єднаних Націй. Створена після Першої світової війни для розвитку співпраці між народами, сприяння відвертанню військових конфліктів і зміцненню загального миру і безпеки. Діяльність Ліги націй здійснювалася Радою і Зборами, на які покладалися багато в чому тотожні функції і при яких був утворений постійний секретаріат. Місцеперебуванням Ліги націй була Женева (Швейцарія). СРСР був членом Ліги націй впродовж 1934-1939 рр. Організація була ліквідована у зв'язку з утворенням ООН.

ЛІЗГОЛЬД – форма земельної оренди в середньовічній Англії. Великий лізгольд розвинувся у фермерську оренду, дрібний (селянський) – став одним з перших об'єктів в процесі обгороджування.

ЛІЗГОЛЬДЕРИ – в Англії ХV-ХVІ ст. – орендарі. Лизгольд отримав розповсюдження внаслідок ліквідації доменіального господарства ХІV-ХV ст.

ЛІКБЕЗ – ліквідація неписьменності, те саме, що і ліквідація неписьменності. Масова кампанія по навчанню основам письменності дорослого населення впродовж 1920-1930-их рр. В результаті кампанії до кінця 30-х рр. рівень письменності в СРСР досяг 90 %.

ЛІНЬЯЖ – 1. Земельне надання (ф'єф), яке, попри формальну процедуру омажу, що її мусив скласти його власникові користувач землі, переходило від покоління до покоління і залишалося в родині користувача. 2. Шляхетський рід,

добробут якого ґрунтувався на спільному користуванні ф'єфом, що переходив до нащадків по чоловічій лінії.

ЛІСОВІ НЕГРИ – нащадки негрів-втікачів, а також негри, які уходили в ліси в ХІХ ст. після скасування рабства.

ЛІТИ – верства напіввільного населення у германських племен франків і саксів (у лангобардів їм відповідали альдії, у англосаксів – лети). Займали проміжне положення між вільними общинниками і рабами. В процесі формування феодальних відносин поступово вливалися у виникаючий клас феодальнозалежного селянства.

ЛІТУРГІЯ – оплачування розваг народу, спорядження кораблів та фінансування інших громадських заходів заможними афініями за правом Стародавньої Греції.

ЛОБІЗМ – тиск на парламентаря шляхом особистого або письмового звернення або іншим способом з боку певних груп або приватних осіб з метою добитися прийняття або відхилення законопроекту. Виник в США (де був прийнятий в 1946 р. спеціальний закон про лобізм). Нині існує в усіх демократичних країнах. Нерідко лобісти мають свої контори при законодавчих органах.

ЛОГОГРАФИ – укладачі судових виступів в Афінах(з кінця V ст. до н.е.) від імені клієнтів відповідно їх характеру, вченості і тому подібне для особистих виступів сторін на суді.

ЛОГОФЕТ – чиновник у візантійському державному апараті. З VII ст. – керівник державного відомства (скарбниці, пошти тощо).

ЛОКАРНСЬКІ УГОДИ 1925 р. – низка угод про гарантування західних кордонів Німеччини і арбітражі. Франція зобов'язувалася надати Польщі і Чехословаччині допомогу у разі нападу на них Німеччини, якщо Ліга Націй не визнає за необхідне прийняти певні колективні заходи. Ці договори послабили позиції Франції у Європі, завдали удару по системі встановлених союзів, яку французька дипломатія створювала, починаючи з 1920-х рр.

ЛОЛАРДИ – в Англії, Нідерландах, Німеччині – учасники антикатолицького руху (ХІV-ХV ст.), що передував Реформації. Відкидали привілеї католицької церкви і вимагали секуляризації її майна. Вимагали скасування десятини та податків, зрівняння всіх станів, мотивуючи вимоги тим, що Бог створив людей рівними.

ЛОНДОНСЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1948 р. – зібрання представників США, Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу у Лондоні з німецького питання. На конференції було досягнуто домовленості щодо майбутнього статусу окупаційних зон західних держав у Німеччині. На Лондонській конференції було вирішено скликати у вересні 1948 р. Установчі збори (Парламентську раду) з 55 членів, яка мала отримувати директиви від органів військової адміністрації союзників. Для контролю над промисловістю Руру було створено контрольний орган – міжнародне управління Руром (входили представники США, Великобританії, Франції, країн Бенілюксу та Німеччини). Головнокомандувачам трьох країн було доручено створити Військове бюро безпеки, яке мало спостерігати за проведенням

демілітаризації Німеччини.

ЛОРД – у середньовічній Англії – феодалний землевласник. Згодом титул лорд став збірним стосовно всього вищого англійського дворянства.

ЛОРД-КАНЦЛЕР – у Великобританії одна з найвищих службових осіб, член кабінету міністрів, міністр юстиції, голова верховного суду, президент палати лордів.

ЛОРД-МЕР – міський голова у Лондоні та низці інших великих міст Великобританії.

ЛУДДИТИ – група англійських робітників, які протестували на початку 1800-х рр. проти змін, які сприяли промислому перевороту. Вони вважали, що їх робочим місцям загрожує небезпека. Часто протести виражалися у знищенні машин та обладнання. Назва від імені ремісника Н. Лудда, який зруйнував свій станок на знак протесту проти свавілля хазяїна.

ЛУКАТА – в ісламському праві загублена річ, куплена іншою людиною. Якщо будь-хто виявив такий товар, то в міру своїх можливостей повинен узяти або купити його і повернути господареві. Якщо той хто узяв або купив таку річ має намір не повертати його господареві, той здійснює гріховний і заборонений вчинок (харам). У випадку якщо господар загубленої речі не буде знайдений, то луката передається судді для передання до державної скарбниці.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. – угода про об'єднання Королівства Польща та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту.

ЛЮДОВІК ІХ «СВЯТИЙ» (1226-1270 рр.) – король, який відіграв особливу роль у створенні централізованої держави у Франції. Він стверджував: «У Франції є лише один король». У 1260 р. ним було запроваджено низку реформ: *Судова*. Була запроваджена верховна судова палата – «парламент». З'являються перші професійні світські юристи – легісти. *Військова*. З метою заборони феодалних внутрішніх воєн запроваджувалося правило, за яким королю надавалося 40 днів для розв'язання конфлікту. Була передбачена можливість відкупку лицарів від обов'язкової військової служби. Це дозволило збільшити прибутки скарбниці і формувати найману, більш слухняну та професійну армію. *Монетарна*. До цього часу у кожній сеньйорії була своя вагова і грошова система. Але вартість таких монет в інших феодалних володіннях визнавалась не за номіналом, а за вмістом цінного металу. Це значно заважало утворенню єдиного внутрішнього ринку. Запровадження королівської золотої монети надавало не лише прибуток від карбування, а й створювало економічну єдність країни – як основу королівської влади.

ЛЮКСЕМБУРГИ – династія, яка правила у Священній Римській імперії у 1308-1313, 1346-1400, 1410-1437 рр.; Чехії у 1310-1437; Угорщині у 1387-1437 рр.; графи та герцоги Люксембургу.

ЛЮМПЕН – спільна назва декласованих верств суспільства. Формується з різних верств населення, як правило, не здібні до організованої політичної боротьби, однак у деяких випадках активно використовуються політиками як дестабілізуюча сила.

ЛЮСТРАЦІЇ – 1. Періодичні описи державних маєтків з метою визначення їхньої прибутковості. 2. У низці східноєвропейських держав (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія, Польща) особлива процедура перевірки осіб, які займають відповідальні державні посади, а також кандидатів на ці посади на предмет їх приналежності (у минулому) до керівництва комуністичних партій, служб державної безпеки або співпраці з цими службами. Люстрація проводиться на підставі спеціальних законів (прийняті впродовж 1990-1993 рр.), як правило, особливими органами (напр., в Угорщині це комітети, що обираються парламентом у складі трьох суддів). Якщо в ході люстрації встановлюються факти співпраці з тоталітарним режимом, особі надається вибір між добровільним виходом у відставку (зі збереженням таємниці виявлених фактів) і примусовою відставкою (з публічним оголошенням компрометуючої інформації).

ЛЮТЕРАНСТВО – один з напрямків у протестантизмі. Засновником був М. Лютер. Головною особливістю віровчення стало положення про спасіння вірою. Єдиним джерелом віри М. Лютер вважав Священне писання. Лютеранство утвердилося впродовж XVI-XVII ст. у низці німецьких князівств.

ЛЮФТВАФФЕ – назва військово-повітряних сил Німеччини періоду Третього рейху.

М

МААСТРИХТСЬКИЙ ДОГОВІР – («Договір про Європейський Союз») – договір, що був що підписаний 7 лютого 1992 р. в місті Маастрихт (Нідерланди). Поклав початок створення Європейському союзу. Договір набрав чинності 1 листопада 1993 р.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – міське право, яке склалося у XIII ст. у місті Магдебург. Розповсюдилося на інші міста Східної Німеччини, а потім на Східну Пруссію, Чехію, Угорщину, Польщу, Литву, Білорусію, Україну.

МАГІСТР – у Стародавньому Римі посадовець (магістр вершників та ін.). Пізніше в Європі глава деяких світських і церковних організацій (напр. Великий магістр або гросмейстер, – глава духовно-лицарського ордену).

МАГІСТРАТ – 1. Міське управління в деяких країнах (Норвегії, Швеції, Данії та ін.). Може бути складений з чиновників, призначених урядом, або виборних осіб. 2. Чиновник судової влади (суддя, слідчий, прокурор) в Італії, Франції і деяких інших зарубіжних країнах. 3. В Російській імперії з 1720 р. орган міського станового управління (впродовж 1727-1743 рр. називався ратушею). Спочатку мав адміністративно-судові, з 1775 р. – переважно судові функції. Скасований судовою реформою 1864 р.

МАГІСТРАТИ – у Стародавньому Римі періоду республіки виборні посадовці, в руках яких зосереджувалася адміністративна та військова влада.

МАГІСТРАТСЬКІ СЕЛЯНИ – категорія селянства, яка перебувала у феодалній залежності від магістратів у XIV-XVIII ст.

МАГІСТРАТУРА – 1. У Стародавньому Римі сукупність державних посад. 2. В сучасному праві корпорація чиновників, які безпосередньо здійснюють функції суду і прокурорського нагляду (напр., у Франції). 3. Сукупність усіх державних чиновників (США).

МАГНАТ – в низці країн, зокрема в Речі Посполитій, Угорщині у Середні віки – великий землевласник, представник аристократичної верхівки суспільства.

МАДЖАЛЛА – найбільша кодифікація норм мусульманського права. Прийнята в Туреччині (Османській імперії) у 1869-1877 рр. в межах курсу на модернізацію країни. Дія кодифікації поширювалася на більшість арабських країн, що входили до складу Османської імперії (за винятком Єгипту). Маджалла регулювала питання правоздатності, але не зачіпала сімейних стосунків, які відповідно до принципу свободи віри і «персонального права» послідовників численних сект і толку продовжували регулюватися різними традиційними школами мусульманського права. Кодифікація діяла в Туреччині до 1926 р., в Лівані – до 1931 р., в Сирії – до 1949 р., в Ірані – до 1953 р., в Йорданії – до 1976 р. Нині її дія частково зберігається в Ізраїлі, Кувейті і на Кіпрі.

МАСТОК (МАЄТНІСТЬ) – земельний наділ у Московському царстві кінця XV – початку XVIII ст., що надався державою боярам і дворянам у тимчасове володіння за військову та державну службу.

МАЗХАБ – шлях, яким має йти мусульманин, богословсько-правова школа.

МАЙНО – сукупність речей та інших цінностей, які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів.

МАЙНОВИЙ ЦЕНЗ – один із різновидів виборчих цензів, за яким для набуття активного чи пасивного виборчого права необхідно мати майно певної вартості або сплачувати податки не нижче від певної суми.

МАЙОРАТ – спадкоємство нерухомості за принципом первородства в родині або роді.

МАЙОРДОМ (МАЖОРДОМ) – вищий посадовець у Франкській державі за правління династії Меровінгів (кінець V – середина VIII ст.). З середини VII ст. зосередили у своїх руках значну владу. Майордом Піпін Короткий в 751 р. започаткував династію Каролінгів.

МАКЕДОНСЬКА ДИНАСТІЯ – династія візантійських імператорів впродовж 867-1056 рр.

МАКІАВЕЛЛІЗМ – політика, що здійснюється підступними методами, не гребучи нічим заради досягнення мети. Назву отримала за ім'ям політичного діяча Н. Макіавеллі.

МАККАРТИЗМ – течія у політичному житті США на початку 50-х рр. XX ст., пов'язана з діяльністю сенатора Дж. Маккарті. Зміст полягав у протидії і боротьбі з комуністичним проникненням та шпигунством на користь СРСР в

апараті влади та серед інтелектуальної еліти, що проявилось у переслідуванні осіб з ліберальними поглядами. Прояв атмосфери «холодної війни».

МАКРУХ – небажана річ або дія.

МАКСИМУМ – система примусової таксації – обліку цін та заробітної плати – у революційній Франції у 1793-1794 рр. Був ліквідований після термідоріанського перевороту, як такий, що не відповідав реаліям розвитку суспільства. Офіційно декрет про максимум був скасований 24 грудня 1794 р.

МАЛ – рухоме і нерухоме майно, гроші, багатство. У множині – амвал. Спочатку цей термін використовувався стосовно золота і срібла, проте згодом його стали розуміти ширше.

МАЛА АНТАНТА – альянс Чехословаччини, Румунії та Югославії, створений в 1920-1921 рр. Головною метою союзу було створення противаги Угорщині та Австрії.

МАЛІКИТСЬКИЙ МАЗХАБ – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ («ПРИКАЗ МАЛЫЯ РОССИИ») – державна установа Московської держави, заснована наприкінці 1662 р., яка відала відносинами уряду з Україною. Малоросійський приказ був ліквідований в 1722 р.

МАМЛЮКИ – 1. Білошкірі воїни-раби, які залучалися для відбування військової служби в Єгипті правлячою династією Аййубідів (564/1171-648/1250). 2. Раби, люди, які були чиеюсь власністю.

МАНАТ – мешканець сільської місцевості у середньовічній Франції, селянин, «тутешній чоловік».

МАНДАМУС – в країнах англосаксонської системи права судовий наказ, що приписує тій або іншій особі (зазвичай посадовцю) вчинити дію, до якої його зобов'язує закон. Один з конституційних засобів судового захисту прав і свобод людини.

МАНДАТНІ ТЕРИТОРІЇ – колишні колонії Німеччини та Туреччини, що були передані Лігою Націй після Першої світової війни в управління державам-переможницям на основі така званого мандата.

МАНДУБ – в ісламському праві дія, здійснення якої є богоугодною справою, а невиконання її не є гріховним.

МАНІФЕСТ ПРО ВОЛЬНОСТІ ДВОРЯНСТВА – («Про дарування вольності і свободи усьому російському дворянству») – закон, що розширив станові права і привілеї російських дворян. Виданий 18 лютого 1762 р. імператором Петром III. Усі дворяни звільнялися від обов'язкової громадянської і військової служби. Ті з дворян, хто перебували на державній службі могли виходити у відставку. Вони отримали право безперешкодно виїжджати за кордон, але на вимогу уряду повертатися в Росію. Під час воєн повинні були служити в армії.

МАНОР – феодалне спадкове землеволодіння у середньовічній Англії. Складалося з двох частин: землі, на якій велось господарство лорда, та наділів залежних і вільних – фригольдерів. До манора належали також общинні

володіння – випаси, луки, які вважалися власністю лорда. Керували манором так звані стюарди – управителі.

МАНСИПАЦІЯ – в римському праві спосіб продажу, при якому річ, що продається, бралася в руки у присутності п'яти свідків і вимовлялися чіткі певні формули. Носила характер обряду, дотримання якого було неодмінною умовою придбання квіритського(цивільного) права на річ.

МАНСИПУВАТИ – в римському праві продавати, передавати річ з дотриманням певної форми, а також приймати особу під владу глави сім'ї.

МАНУКАПІЙ – в римському праві звільнення під заставу.

МАНУФАКТУРА – рання форма капіталістичного виробництва, для якої характерний поділ виробничого процесу на низку операцій, кожна з яких виконує окрема група найманих працівників. Мануфактура заснована на ручній праці та традиційній техніці. Мануфактури зустрічаються у різних регіонах Західної Європи (Флоренції, Фландрії, Брабанті) з XIV-XV ст. Більш широко поширені у XVI-XVII ст. в Англії, Франції, Німеччині.

МАНУФАКТУР-КОЛЕГІЯ – орган управління промисловістю в Російській імперії у XVIII ст.

МАРКА – 1. У Франкській державі VII-IX ст., пізніше у Священній Римській імперії – укріплена прикордонна територія, адміністративний округ на чолі з королівським представником – маркграфом. 2. З VII ст. – германська сусідська община. 3. Вживається для визначення домінуючої у Західній Європі форми селянської общини, витоки якої простежуються в ранніх германських суддебниках VI ст.

МАРКГРАФ – в імперії Карла Великого посадова особа – граф, який стояв на чолі марки. У Німеччині деякі марки стали спадковими маркграфствами, а маркграфи – великими землевласниками, носіями феодалного титулу, імперськими князями. Від маркграфа виник титул маркіз.

МАРКІЗ – з X ст. феодалний титул у низці країн Західної Європи. Генетично маркіз пов'язаний з маркграфом. По рангу маркіз знаходився нижче герцога, але вище графа.

МАРКСИЗМ – філософське, економічне, соціальне та політичне вчення К. Маркса й Ф. Енгельса, що дає діалектично-матеріалістичне пояснення історії людства як наслідку економічного розвитку та боротьби класів.

МАРСОВІ ПОЛЯ – у Франкській державі періоду правління Меровінгів щорічні зібрання всіх вільних франків-воїнів, які проводилися королями у березні.

МАРШАЛ – у Франкській державі королівський слуга, який доглядав коней. З XI-XII ст. – королівський сановник, який відповідав за охоронців, кінну варту, королівські стайні. За Філіпа II Августа – військова посада маршал Франції. У XVI ст. – найвище військове звання.

МАФІЯ – специфічна форма організованої злочинності, що виникла на о. Сицилія (Італія). Характеризується тим, що за допомогою насильства, шантажу, підкупу та інших методів примусу використовує можливості політичних, економічних, соціальних структур суспільства у власних злочинних інтересах. Має особливу внутрішню організацію, засновану на спеціальних

нормах поведінки, що забезпечує їй надзвичайну здатність пристосовуватись до існуючих у суспільстві умов («живучість»). Завдяки цьому вона стала найпоказовішою формою організованої злочинності, з якою часто ототожнюють організовану злочинність взагалі. Треба розрізняти термін «мафія» – як синонім організованої злочинності взагалі. Мафія має значний вплив на злочинність у всьому світі. Форми і методи її діяльності набули поширення серед злочинців багатьох країн.

МАФКУФ – в ісламському праві операція, в якій присутні права іншої людини. Наприклад, якщо людина збирається продати певний товар, який був придбаний хоч би частково зусиллями або засобами іншої людини, то ця операція не може бути виконана без згоди тієї людини. Або ж якщо хтось придбав будинок, в якому живе людина, яка раніше орендувала його у старого господаря, то необхідно дочекатися закінчення терміну оренди.

МАХР – в ісламському праві посаг, матеріальна винагорода, що виплачується нареченим нареченій з приводу одруження. Це може бути певна кількість грошей, коштовних каменів або металів, або ж коштовне майно.

МАХРАМ – заборонена річ по шаріату. В ісламському праві так називають жінок, з якими заборонено одружуватися.

МЕДЖЛІС – назва вищого законодавчого органу в деяких ісламських країнах.

МЕЗАЛЬЯНС – шлюб між представниками різних суспільних станів чи прошарків. Впродовж XVII-XVIII ст. – у Франції був одним із способів анобілітації заможних осіб не шляхетського походження (через одруження з шляхтичами) та збагачення бідних шляхтичів (через одруження з доньками майновитих представників третього стану).

МЕМОРАНДУМ – дипломатичний документ, у якому докладно висвітлені погляди уряду з будь-яких питань. Здебільшого додається до ноти, доповнюючи й обґрунтовуючи її положення або передається особисто представникові іншої держави.

МЕНМОРТ – «право мертвої руки», різновид серважу: щоб вступити у користування мансом після смерті батька, севр мусив сплатити відсоток від вартості земельної ділянки власникові сеньйорії.

МЕНМОРТАБЛІ – категорія залежних від феодала селян у Франції XIV-XVIII ст., головним чином в східних районах країни. Будучи різновидом сервів, менмортаблі відрізнялися найбільшою мірою особистої несвободи (обмеження власницьких прав, свободи шлюбу, права виступати в суді тощо). За відсутності спадкоємців чоловічої статі земельне утримання менмортабля і частина іншого майна після його смерті переходили до сеньйора. Відмовившись від утримання, менмортаблі набували свободи.

МЕНШОВИЗМ – одна з течій у російському соціал-демократичному русі, яка оформилася на Другому з'їзді РСДРП (1903 р.). Представники виступили проти суворого централізму в роботі партії і наділення ЦК великими повноваженнями. Надавали перевагу мирним методам діяльності. Вважали, що Росія ще не дозріла до соціалізму, тому не підтримали більшовиків.

МЕР – 1. У Франкській державі Меровінгів – палатний мер (мажордом).
2. У середньовічних містах – голова муніципальної ради.

МЕРКАНТИЛІЗМ – економічна політика періоду раннього капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними пограбуваннями й торговельними війнами.

МЕРОВІНГИ – перша королівська династія у Франкській державі. Була при владі до 751 р.

МЕРТВА РУКА – 1. В римському праві невідчужуване право власності на нерухомість, що належить корпорації. 2. У Західній Європі норма права, обмежуюча передання землі у спадок або інші форми передачі майна.

МЕССЕНСЬКІ ІЛОТИ – державні раби, які на відміну від інших рабів мали свою общину, що пізніше після отримання незалежності Мессенії, послужило підставою для визнання їх вільними еллінами.

МЕТЕКИ – у Стародавній Греції чужоземці (які переселилися в той або інший поліс), а також раби, відпущені на волю. Афінські метеки, будучи особисто вільними, не мали політичних прав, не могли одружуватися з афінськими громадянами і, як правило, володіти нерухомістю. Кожен метек мав в якості опікуна афінського громадянина, платив державі особливий податок – метойкіон і повинен був зареєструватися за місцем проживання. Метеки несли військову службу.

МЕТРИЧНІ КНИГИ – в Російській імперії до 1917 р. реєстри, в яких реєструвалися акти цивільного стану.

МЕТРОПОЛІЯ – держава, що володіє колоніями.

МЕЧЕТЬ – культова споруда у мусульман.

МЕЧОНОСЦІ – члени німецького католицького духовно-лицарського ордену, заснованого в 1202 р. для завоювання Східної Прибалтики. В 1237 р., після розгрому литовцями, рештки мечоносців злилися з Тевтонським орденом, утворивши Лівонський.

МИРОВА УГОДА – домовленість між боржником та кредитором стосовно відстрочки та (або) розстрочки, а також списання кредиторами боргів боржника, яка оформляється угодою сторін.

МИРОВИЙ СУД – у низці держав нижча ланка судової системи. Мировий суд як суд першої інстанції розглядає в спрощеному порядку дрібні кримінальні і цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Уперше був створений в Англії (XIV ст.), потім в Північній Америці (у XVII ст.), у Франції (наприкінці XVIII ст., в 1959 р. – ліквідований), в Російській імперії (1864-1889 і 1912-1917 рр.).

МИРОВИЙ СУДДЯ – представник місцевої адміністрації в Англії XVI-XVII ст.

МИРОВІ ПОСЕРЕДНИКИ – адміністративно-судові чиновники у Російській імперії після реформи 1861 р., призначувані з місцевих дворян для залагоджування суперечок між поміщиками й звільненими з кріпацтва селянами та нагляду над сільським управлінням.

МИТ – у Давній Русі державне мито з торгівлі, що стягувалося при

провезенні товарів через застави. Скасована Торговим статутом 1653 р. (у Москві і Нижньому Новгороді – лише в 1753 р.).

МИТНИЙ ДВІР – державна установа в Москві і Нижньому Новгороді у XVII – першій половині XVIII ст. по збору митного збору з торгівлі лісом, сіном, худобою, продовольством (окрім хліба) та ін.

МИТРОПОЛИТ – у християнській церкві – старший єпископ. Другий після патріарху сан.

МІЖНАРОДНЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – державна практика, визнана суб'єктом міжнародного права юридично зобов'язальною. Процес створення міжнародного звичаєвого права містить два визначальні елементи: загальну практику держав і визнання державами цієї загальної практики як права.

МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО – система норм і принципів, які закріплюють основи співробітництва держав у боротьбі зі злочинами, суспільна небезпечність яких визнана міжнародним правом. Боротьба зі злочинністю – одне із найважливіших завдань не лише внутрішнього, а й міжнародного права, оскільки розкриття окремих видів злочинів потребує об'єднаних зусиль багатьох держав (особливо у боротьбі з міжнародними злочинними синдикатами, які діють на території різних країн). *Основним джерелом Міжнародного кримінального права є договір.* Договори, спрямовані на боротьбу зі злочинністю містять положення: про визнання певних дій злочинними; про юрисдикцію договірних держав стосовно злочинних дій; про видачу злочинців. Деякі договори передбачають, що за скоєння особливо небезпечних злочинів до кримінальної відповідальності притягуються не лише приватні, а й офіційні особи. У договірному порядку визнані злочинними: геноцид, апартеїд, рабство і работоргівля, торгівля жінками та дітьми, незаконний збут наркотиків, піратство, захоплення повітряних суден та інші злочини проти цивільної авіації, підробка грошових знаків, посягання на життя дипломатів та деякі інші.

МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО – частина міжнародного права, що містить принципи, і норми які встановлюють режим морських просторів і регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у зв'язку з діяльністю, що здійснюється у Світовому океані. Міжнародне морське право складається із звичаєвого міжнародного права та конвенційного міжнародного права. Основу останнього становлять: *Конвенція про територіальне море і прилеглу зону (1958 р.); Конвенція про відкрите море (1958 р.); Конвенція з морського права (1982 р.).* Міжнародне морське право регламентує правовий режим внутрішніх морських вод, територіального моря, прилеглої зони, відкритого моря, регулювання промислів, економічної зони, проток, що використовуються для міжнародного судноплавства, вод держав-архіпелагів, міжнародних каналів, континентального шельфу, морського дна за межами континентального шельфу.

МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ ПРАВО – галузь міжнародного права, яка регулює відносини між суб'єктами міжнародного права щодо використання повітряного простору з метою здійснення міжнародних повітряних сполучень і забезпечення їх безпеки. Основними принципами міжнародного повітряного

права є: поважання повного і виключного суверенітету держав у повітряному просторі і в межах їх території, свобода відкритого повітряного простору (що знаходиться за межами дії державного суверенітету); забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації Джерела Міжнародного повітряного права – двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО – сукупність юридичних принципів і норм, які регулюють відносини між державами, а також між іншими учасниками міжнародних відносин у політичній, економічній, культурній та інших галузях. Основні принципи Міжнародного права закріплені в статуті ООН та у багатьох міжнародно-правових актах.

МІЖНАРОДНИЙ ВОЄННИЙ ТРИБУНАЛ – міжнародний судовий орган з переслідування і покарання головних воєнних злочинців. Міжнародний воєнний трибунал для покарання головних воєнних злочинців європейських країн, що боролися на боці нацистської Німеччини, був утворений 8.08.1945 р. за Лондонською угодою між урядами СРСР, США, Великої Британії і Франції. Міжнародний воєнний трибунал для Далекого Сходу був утворений 19.01.1946 р. в результаті переговорів між союзними урядами.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ та ПОЛІТИЧНІ ПРАВА – прийнятий генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1968 р. Один з основних документів міжнародного співтовариства щодо проблем забезпечення й захисту громадянських та політичних прав і свобод людини. Складається з шести частин і 63-х статей, які деталізують поняття громадянських і політичних прав і визначають способи їх міжнародного гарантування. Має доповнення у вигляді факультативного протоколу, який визначає порядок забезпечення виконання цього пакту. Набув чинності 23 березня 1976 р. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язали гарантувати наступні права: 1. Право народів на самовизначення; 2. Право народів вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами; 3. Будь-якій особі, права та свободи якої порушено ефективний засіб правового захисту; 4. Рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими та політичними правами; 5. Під час надзвичайного стану в державі вживати заходів, що відступають від зобов'язань лише на стільки, наскільки цього вимагає гострота становища; 6. Заборону займатися діяльністю або чинити дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, передбачених у цьому Пакті, або на обмеження їх більшою мірою, ніж це передбачається в ньому; 7. Право на життя; 8. Кожному, кого засуджено до смертної кари, право просити про помилування чи про пом'якшення вироку; 9. Нікого не піддавати катуванню чи жорсткому, нелюдському або принижуючому його гідність, поведженню чи покаранню; 10. Нікого не утримувати в рабстві, в підневільному стані, приневолювати до примусової чи обов'язкової праці; 11. Право на свободу та особисту недоторканість; 12. Особам, позбавленим волі, право на гуманне поведження і поважання гідності; 13. Не позбавляти волі на тій лише підставі, що особа не в змозі виконати якийсь договірне зобов'язання; 14. Право на вільне пересування і свободу вибору проживання; 15. Рівність перед судами і трибуналами; 16. Неможливість бути визнаним винним у вчиненні будь-якого кримінального

злочину, якщо діяння особи згідно з чинним на момент його вчинення внутрішньодержавним законодавством або міжнародним правом не були кримінальним злочином; 17. Право на визнання правосуб'єктивності; 18. Кожному не зазнавати свавільного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних втручань на недоторканість житла або таємницю кореспонденції чи незаконних посягань на честь і репутацію; 19. Право на свободу думки, совісті і релігії; 20. Право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів; 21. Заборону законом пропаганду війни, національної, расової та релігійної ненависті; 22. Право на мирні збори; 23. Право на свободу асоціації; 24. Право сім'ї на захист з боку суспільства та держави; 25. Право кожної дитини на такі засоби захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої з боку її сім'ї, суспільства і держави; 26. Право і можливість громадянина: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні й забезпечують свободу волевиявлення виборців; в) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби; 27. Всіх людей без будь-якої дискримінації на рівний захист законом; 28. Право етнічних, релігійних та мовних меншин користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію в відправляти обряди, а також користуватися рідною мовою. Для захисту цих прав і свобод створено Комітет з прав людини. Він складається з вісімнадцяти членів і виконує передбачені Пактом функції. До складу Комітету входять особи, які є громадянами держав-учасниць Пакту і мають високі моральні якості та визнану компетентність у галузі прав людини, причому береться до уваги корисність участі кількох осіб, що мають юридичний досвід. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк. Вони мають право бути переобраними при повторному висуненні кандидатур.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ І КУЛЬТУРНІ ПРАВА – прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в 1966 р. Знаходиться в єдиному пакеті із Загальною декларацією прав людини і Міжнародним пактом про громадянські і політичні права. Складається із п'яти частин та 31-ї статті, якими зазначені обов'язки, покладені на кожную державу, щодо додержання і забезпечення гарантій реалізації основних прав людини в економічній, соціальній та культурній сферах. Передбачає комплекс норм, які проголошують та забезпечують захист прав і свобод людини. Це, зокрема: право народу на самовизначення, вільного розпорядження своїми природними багатствами та ресурсами, обов'язок держави заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право; обов'язок держави гарантувати, що права, проголошені в ньому, будуть здійснюватися без будь-якої б то не було дискримінації; обов'язок держави забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними та культурними правами; право на працю, що включає право кожної людини на одержання можливості заробляти собі на життя працею; право кожного на справедливі й сприятливі умови праці; право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх

економічних, соціальних і культурних інтересів професійні союзи і вступати в них за своїм вибором; право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування; визнання того, що сім'я, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися, по можливості якнайширше, охорона і допомога; право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї; право кожної людини на найвищий рівень фізичного і психічного здоров'я; право кожної людини на освіту. Сюди ж належать права кожного на: участь у культурному житті; користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми творами, автором яких він є.

МІЖНАРОДНИЙ СУД – один із головних органів ООН, діяльність якого визначено Статутом цієї міжнародної організації та власним Статутом. Складається з 15-ти суддів, кожен з яких є громадянином однієї з 15-ти держав. Обираються члени Міжнародного Суду строком на дев'ять років, але впродовж трьох років їх склад поновлюється на третину, при недопущенні повторного обрання. Головне завдання Міжнародного Суду – вирішення спорів між державами на основі положень міжнародного права. Проте розгляд справ допускається лише за згоди на це конфліктуючих держав.

МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ – норми міжнародно-правових актів, які передбачають охорону прав будь-якої держави або групи держав, забезпечення певного стану міжнародних відносин або виконання договірних зобов'язань. Основною формою міжнародних гарантій є міжнародні договори. Наприклад, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (чинний з 1970 р.) містить заборону ядерним державам будь-кому передавати ядерну зброю або контроль над нею.

МІЖЦАРЮВАННЯ – проміжок часу між припиненням правління монарха та сходженням на престол його наступника, прямого наслідника або представника іншої королівської династії.

МІКАДО – імператор.

МІЛІТАРИЗМ – система суспільних відносин у державі, якій притаманне підпорядкування ідеології, економіки, науки інтересам підготовки агресії.

МІНАРЕТ – висока вежа при мечеті, з якої глашатай скликає мусульман на молитву.

МІНІСТЕРІАЛИ – в середньовічній Західній Європі служили люди короля і великих феодалів. Виконували придворну, господарсько-адміністративну та військову службу, за що отримували земельні володіння (лени).

МІНОРАТ – 1. Переважне (а іноді виняткове) спадкоємство майна молодшим родичем сім'ї. Принцип мінорату був закріплений середньовічним європейським правом. На відміну від майорату мінорат отримав поширення, головним чином, в селянському середовищі. У російському дореволюційному звичаєвому праві молодший син, якщо він залишався при батькові, отримував в спадок двір, а іноді й інше майно. 2. Безпосередньо спадкове майно, що переходило молодшому в роді.

МІРАНДИ ПРАВИЛО – в правовій системі США демократична норма кримінального процесу, прийнята Верховним судом в 1966 р. В рішенні у справі Міранди було вказано, що перед допитом обвинувачений має бути попереджений про те, що він має право мовчати, а також право свідчити лише у присутності адвоката. Обвинувачений може зажадати виключити будь-які визнання, отримані, наприклад, шляхом незаконного стеження. Це право не поширюється на підозрюваних, якщо під час допиту вони не перебувають під арештом або якщо вони добровільно надають поліції викривальні свідчення замість того, щоб давати їх у вигляді відповідей при допиті.

МІСДИМІНОР – в кримінальному праві США і Великобританії категорія найменш небезпечних злочинів, які межують з адміністративними правопорушеннями.

МІСНИЦТВО – система розподілення посадових місць у Московській державі впродовж XIV-XVII ст., з урахуванням походження, посадового становища предків, особистих заслуг. Відмінено в 1682 р.

МІСЯЧИНА – плата натурою у вигляді місячного продовольчого пайка та одягу, що видавалася поміщиками кріпакам, позбавленим земельних наділів, передусім дворовим людям.

МІСЬКА ДУМА – 1. Орган міського самоврядування в Російській імперії впродовж 1785-1917 рр. Займалася питаннями міського благоустрою, охороною здоров'я та ін. господарськими справами. Очолювалася міським головою, виконавчий орган – Шестиголосна дума. З 1846 р. в Санкт-Петербурзі, з 1862 р. в Москві – Розпорядча дума, з початку 1870-х рр. – міська управа. 2. У Російській Федерації з 1993 р. – виборні представницькі органи низки міст.

МІСЬКА РЕФОРМА 1870 р. – одна з ліберальних буржуазних реформ в Російській імперії. Змінювала колишні станові думи на загальностанові міські установи місцевого самоврядування. Розпорядчими органами стали міські думи, а виконавчими – обрані думами міські управи. Членів міських дум обирали на чотири роки і називалися «гласними».

МІСЬКА УПРАВА – в Російській імперії впродовж 1870-1917 рр. виконавчий орган міського самоврядування. Міська управа обиралася міською думою та очолювалася міським головою.

МІСЬКИЙ ГОЛОВА – в дореволюційній Росії представник міської думи та міської управи. Посада міського голови вперше була запроваджена в 1785 р. Згідно міської реформи 1870 р. міський голова обирався на чотири роки міською думою і затверджувався на цій посаді або міністром внутрішніх справ, або губернатором, у Москві та Петербурзі – царем. З 1892 р. міський голова став вважатися державним службовцем.

МІСЬКІ МАГІСТРАТИ – станові виборні органи міського управління і суду в Російській імперії впродовж 1721-1728 та 1743-1864 рр., до складу яких входили бургомістри і ратмани (радники), які обиралися на посадських зборах із заможних городян. Члени міського магістрату затверджувалися Головним магістратом. З 1775 р. вони виконували лише судові функції.

МІХНА – випробування, яке з 833 р. до 849 р. використовували стосовно ісламських богословів. Ці випробування були поширені за правління

аббасидських халіфів (аль-Мамун, аль-Мутасим та аль-Васик), з метою встановлення їх лояльності або нелояльності існуючому режиму.

МІЩАНИ – стан людей, які проживали в містах. Вони засновували цехи, які об'єднували ремісників за фахом. За соціальною структурою поділялися на три групи: патриціат – міські багатії (патриції), середнє міщанство (бюргери) та незаможне (плебс).

МОККАН – дерев'яна дощечка, яка служила в Японії засобом зв'язку між чиновниками.

МОНАРХ – одноосібний глава держави, що здійснює владу по власному праву, а не в порядку делегування. За рідкісним винятком влада монарха є довічною і передається в порядку престолонаслідування. В усіх монархічних країнах монарх – недоторканна особа і ніякій відповідальності не підлягає. Монарх має різні назви: король – у Великобританії, Іспанії, Данії, Швеції, Бельгії, султан – в Малайзії, Брунеї, Омані, емір – в Кувейті, ОАЕ, великий герцог – в Люксембурзі, князь – в Ліхтенштейні.

МОНАРХІЯ – форма управління державою, за якою найвища влада цілковито або частково зосереджена в руках єдиної особи і є здебільшого спадковою. Розрізняють монархії абсолютні та конституційні.

МОНАСТИРСЬКИЙ ПРИКАЗ – центральна державна установа в Московській державі та Російській імперії впродовж 1650-1725 рр. Віддав адміністративно-фінансовими і судовими питаннями церковного управління.

МОНАСТИРСЬКІ СЕЛЯНИ – категорія залежних від феодала селян в Московській державі та Російській імперії з XI ст. до середини XVIII ст. Налігали монастирям. Піддавалися тим же формам експлуатації, що і кріпаки у світських володіннях. Після секуляризації в 1764 р. утворили категорію економічних селян.

МОНОНОРМИ – обов'язкові приписи у первісному суспільстві, які мали неподільний (синкретичний), системний та сакралізований характер. В них не виділялися моральний, правовий чи релігійний аспекти.

МОНОПОЛІЯ – виключне право однієї або групи осіб, держави на будь-що, наприклад на землю, виробництво товару, торгівлю певною категорією товарів, зовнішню торгівлю.

МОНОПОЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ – дії (бездіяльність) підприємця за умови монопольного становища на ринку одного підприємця у виробництві та реалізації товарів, а також дії (бездіяльність) органів влади і управління, спрямовані на недопущення, істотне обмеження та усунення конкуренції.

МОНОПОЛЬНА ЦІНА – ціна, яка встановлюється підприємцем, що займає монопольне становище на ринку, і призводить до обмеження конкуренції і порушення прав споживача.

МОНОПОЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ – домінуюче становище підприємця, яке дає йому можливість самостійно або разом з іншими підприємцями обмежувати конкуренцію певного товару на ринку. Монопольним визнається становище підприємця, частка якого на ринку певного товару становить 35 %.

МОНОПОЛЬНЕ УТВОРЕННЯ – підприємство, об'єднання чи господарське товариство та інше утворення, що займає монопольне становище

на ринку.

МОНТАНЬЯРИ – у період Великої Французької революції революційно-демократичне крило Конвенту, яке здебільшого складалося з якобінців. На засіданнях законодавчого органу займали верхні лави.

МОРАЛЬ – система загальних правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності і жорстокості.

МОРАЛЬНА ШКОДА – втрати немайнового характеру в наслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних факторів, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

МОРАТОРІЙ – об'ява про відстрочення виконання внутрішніх або зовнішніх зобов'язань.

МОРИСКИ – іспанські мусульмани, котрі після завершення Реконквісти були насильно християнізовані.

МОСАРАБИ – термін, що використовували араби, які завоювали у VIII ст. Піренейський півострів для позначення тієї частини християнського населення, яка, хоч і не прийняла іслам, але сприйняла арабську мову, культуру, форми побуту.

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА, МОСКОВІЯ – в іноземних джерелах та історичній літературі XVI-XX ст. назва Російської держави у XV-XVII ст.

МОФАКИ – буквально, «вискочки» – діти не гомеїв, які отримали повне спартанське виховання і тому в них з'явився певний шанс на здобуття повного громадянства.

МУАМАЛА – термін, що має в ісламському праві широке значення. Цим терміном позначають різні правові, економічні, владні, родинні, торгівельні, суспільні, етичні та ін. відносини людини з іншими людьми, і суспільством в цілому. У ісламському праві суспільні відносини, які відносяться до муамале, можна умовно розділити на декілька розділів: *1. Родинні відносини.* Сюди відносяться проблеми пов'язані зі шлюбом, розлученням, спадком тощо. *2. Культурні відносини.* Включають проблеми взаємин між людьми з питань торгівлі, товарного обміну, застави, оренди, спільної діяльності. *3. Забезпечення захисту громадян.* Сюди відносяться проблеми боротьби з кримінальними злочинами і розбоєм. *4. Правові відносини.* Вирішуються проблеми пов'язані з вирішенням різних конфліктів, ходом судових процесів і виконання вироків суду. *5. Відносини між керівництвом і народом.* До цього розділу відносяться проблеми соціальної справедливості, захищеності, допомоги. *6. Міждержавні відносини.* В ісламському праві цьому розділу надається велике значення. Обмовляються принципи відносин, як з мусульманськими державами, так і з немусульманськими. Розглядаються економічні, політичні і військові питання. *7. Економічні та фінансові відносини.* Ісламське право регулює питання, пов'язані із отриманням прибутку, розподілом його в суспільстві. Тут розглядаються питання, пов'язані з матеріальним забезпеченням незаможних верств населення та захистом майна і прибутків заможних верста населення.

МУБАХ – дозволені дії, здійснення яких не передбачено, але і не заборонено шаріатом. Якщо мубах здійснений доброзичливо, то він стає

богоугодним вчинком, а якщо із злими намірами, то гріховним. Прикладом мубаха є їжа, пиття, сон тощо.

МУДЕХАРИ – мусульмани у християнських країнах Піренейського півострова у XI-XV ст.

МУДЖТАХІДИ – учені та судді, які досягли найвищої міри знання мусульманського права і отримали від держави і мусульманської церкви право самостійно формулювати нові норми на основі Корану і суні за допомогою раціональних логічних прийомів.

МУЕДЗИН – мусульманин, який голосно сповіщає про настання часу чергового обов'язкового намазу.

МУЗАРАА – наймання селян для проведення землеробських робіт на фруктових плантаціях за певну частину зібраного врожаю.

МУНІЦИПАЛІТЕТ – 1. У низці країн виборний орган місцевого, міського самоврядування. 2. Будинок, у якому міститься орган місцевого самоврядування.

МУНІЦИПІ – 1. В римській державі італійські, а з III ст. до н.е. – і провінційні міста, вільне населення яких отримувало в повному або обмеженому обсязі права римського громадянства і самоврядування. 2. Назва адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких діють органи місцевого самоврядування, – муніципальна рада, мер, в деяких державах Латинської Америки (напр., на Кубі, Мексиці) і в Румунії.

МУРЗА, МІРЗА – назва великий і середніх феодалів у тюркських кочових народів Росії з XIII ст. до 1917 р. (татар, ногайців).

МУСТАМІН – людина, що просить пощади і притулки.

МУСУЛЬМАНИ (МАГОМЕТАНИ) – послідовники ісламу, однієї з трьох світових релігій. Загальна назва віруючих, що закріпилася за членами спільноти Мухаммада ще до хіджри.

МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРАВО – одна з основних правових систем (правових сімей) сучасності. Комплекс соціальних норм, фундаментом і головною складовою частиною яких є релігійні постанови і приписи ісламу, а також органічно пов'язані з ними, пройняті релігійним духом, моральні і юридичні норми. Як і інші системи релігійного права, мусульманське право є не територіальним, а персональним, тобто поширюється лише на членів мусульманської общини. Джерела мусульманського права – Коран, Суна, іджма, кияс. Мусульманське право виникло у VII ст. і зберігає свої колишні позиції лише в окремих країнах (Саудівська Аравія, Оман, ОАЕ). У більшості мусульманських країн мусульманське право нині складає лише частину правової системи, регулюючи головним чином питання «особистого статусу» (правосуб'єктність, шлюб, спадкоємство, заповіт). Інші галузі охоплює законодавство, запозичене з романо-германської правової системи або системи загального права. Проте у низці країн (Афганістан, Іран, Судан, Пакистан, Лівія) мусульманське право впродовж 1980-1990 рр. знову розширило сферу своєї дії; зокрема, сталася ісламізація кримінального права. Іноді поняття мусульманського права (як сукупність норм і принципів) ототожнюється з поняттям «шаріат» (у його значенні як системи нормативних правових

приписів).

МУТ'А – тимчасовий шлюб. Цей шлюб створюється на певний строк без свідків.

МУФТІЙ – той, хто дає фетви. Так називають людей, обізнаних у настановах шариату з різних аспектів віровчення і права, які можуть на цій основі видавати правові розпорядження – фетви. Проте муфтії не має права самостійно виносити ухвали на підставі аятів Корану і хадисів пророка, а повинен лише посилатися на роботи муджтахідів, які цим правом володіють. *Муджтахиди* ж одночасно є і муфтіями. Якщо муфтії з певної проблеми стикається з різними висновками муджтахідів, то він має виносити правове рішення згідно вимог існуючих реальних умов і часу. Муфтієм має бути лише набожний грамотний мусульманин.

МУХАММАД (близько 570-632 рр.) – пророк і засновник ісламу.

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 р. – угода, підписана 30 вересня 1938 р. на конференції глав урядів Німеччини, Великобританії, Франції та Італії у Мюнхені. Вона передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу нацистській Німеччині Судетської області разом з усіма заводами, запасами сировини, шахтами тощо. Учасники угоди гарантували нові чехословацькі кордони проти неспровокованої агресії. В результаті цієї угоди Чехословаччина втратила 30 % своєї території, де проживало близько 5 млн осіб і розміщувалася майже половина потужностей важкої промисловості. Ця угода стала кульмінаційним моментом у політиці «умиротворення» нацистської Німеччини, яку проводили Франція та Великобританія. Саме ця угода фактично прискорила розв'язання Другої світової війни. Офіційно угода була визнана недійсною внаслідок підписання в 1973 р. Договору про нормалізацію відносин між Чехословаччиною та ФРН.

МЮНХЕНСЬКИЙ ПУТЧ, («ПІВНИЙ ПУТЧ») 1923 р. – спроба державного перевороту, вчинена 8-9 листопад 1923 р. у Мюнхені А. Гітлером, генералом Е. Людендорфом та групою їх прихильників. Головні керівники путчу були звинувачені у державній зраді і під час Мюнхенського процесу (24 лютого – 1 квітня 1924 р.) засудженні до незначних термінів ув'язнення.

Н

НАВАРХ – одна з вищих військових посад Спарти. Наварх командував спартанським флотом і мав надзвичайно широкі повноваження, що інколи навіть виходили за межі суто військових (Аристотель називав владу наварха «майже другою царською владою»).

НАДВІРНИЙ СУД – в Російській імперії впродовж 1719-1866 рр. (з перервами) судова установа в Санкт-Петербурзі і Москві для вирішення кримінальних і цивільних справ іногородніх і різночинців, які не мали нерухомості в столичних губерніях. Склад призначався імператором.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і

організацій, який на визначений термін допускає обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також юридичних осіб і покладає на них додаткові обов'язки.

НАДІЛ – земельна ділянка, що надавалася в користування селянину поміщиком або державою за різні повинності (надільне землекористування). У Російській імперії після селянської реформи 1861 р. перетворився на громадську або подвірну селянську власність (надільне землеволодіння).

НАКАЗ – правовий акт, що видається на підставі й на виконання чинних законів, указів, урядових постанов і розпоряджень, наказів, положень та інструкцій вищестоящих органів. Наказ є актом внутрішнього управління, чинність якого не виходить за рамки певної галузі конкретного підприємства, об'єднання, установи.

НАКІБ – старійшина, голова, уповноважений. Так називали чиновників, які займалися справами нащадків пророка Мухаммада.

НАМАЗ – мусульманська молитва.

НАМІСНИК – глава місцевого управління в Російській імперії наприкінці XVIII ст., що отримав надзвичайні повноваження від царя.

НАМІСНИЦТВО – 1. Адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління в Росії наприкінці XVIII ст. 2. Орган місцевого управління, запроваджений 1849 р. у дев'яти австрійських коронних краях.

НАПОЛЕОНА КОДЕКС – назва Французького цивільного кодексу 1804 р., яка вживається в літературі

НАПРАВНИКИ – у Чехії XIV-XV ст. – особисто вільні утримувачі земельного наділу (направи) спочатку на умовах відбування військової служби, пізніше – виплати грошових повинностей.

НАРАДА З БЕЗПЕКИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА У ЄВРОПІ (НБСЄ) – конференція з питань безпеки і співробітництва у Європі, за початкова як консультативний процес, спрямований на підтримку миру та безпеки, дотримання прав людини і розвитку співробітництва між народами. На нараді 1995 р. прийнято рішення про перейменування НБСЄ на Організацію з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ).

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ (НАРКОМАТ) – в Радянській державі впродовж 1917-1946 рр. центральний орган державного управління певною сферою діяльності або галуззю народного господарства. Очолювався народним комісаром (наркомом). Уперше були створені в жовтні 1917 р. Другим з'їздом Рад. В 1946 р. перетворені на міністерства.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ (НКВС) – одне з виконавчо-адміністративних відомств уряду СРСР, що діяло з 7 листопада 1917 до 19 березня 1946 рр.

НАРОДНИЦТВО – ідеологія й громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинну інтелігенцію Російської імперії у 60-80-ті рр. XIX ст. Народництво поєднувало ідеї утопічного соціалізму з вимогами селянства, зацікавленого у знищенні поміщицьких латифундій. Виступало як проти кріпосництва, так і проти капіталістичного розвитку суспільства.

НАТУРАЛЬНІ ПОДАТКИ – обов’язкові податки на користь держави, феодала або церкви, які селяни сплачували натурою (зерном, хутром та ін.).

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – перетворення приватної власності на державну.

НАЦІОНАЛІЗМ – психологія, ідеологія й політика у національному питанні, основою яких є визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку.

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИ, НАЦИСТИ, НАЦІ – члени націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (1919-1945 рр.). Для ідеології націонал-соціалістів характерні антикомунізм, шовінізм, расизм, реваншизм.

НАЦІОНАЛЬНА АСАМБЛЕЯ – назва парламенту у В’єтнамі, в Габоні, Замбії, на Кубі, в Лаосі, на Маврикії, в Республіці Корея, Словенії та деяких інших країнах.

НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ – 1. Озброєне ополчення, створене у Парижі після взяття Бастилії 14 липня 1789 р. та в ін. містах Франції. 2. Територіальні військові формування в США та в низці інших країн, є резервом регулярних збройних сил.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА – характеристика конституційно-правового статусу держави, що означає, що вона є формою самовизначення конкретної нації (у етнокультурному значенні слова), виражає передусім волю саме цієї нації. Положення про національний характер держави міститься, наприклад, в ст. 1 Конституції Румунії.

НАЦІОНАЛЬНА РАДА – назва однопалатного парламенту Словаччини і верхньої палати парламенту Швейцарії.

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНВЕНТ – найвищий законодавчий орган державної влади періоду Великої Французької революції кінця XVIII ст.

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС – назва двопалатних парламентів у Бразилії, Домініканській Республіці, Чилі.

НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ – 1. Установчі збори у Франції в 1789, 1848 та 1871 рр., в Німеччині в 1848 і 1919 рр. та в деяких інших державах. 2. У Франції в період Третьої республіки (1870-1940 рр.) – об’єднані збори членів обох палат парламенту, що обирали президента республіки. 3. У низці країн (у Франції, в Йорданії, Тунісі та ін.) назва парламенту або однієї з його палат.

НЕГАЙНИЙ (НАГЛИЙ) СУД – цивільні суди, які мали риси військових трибуналів, у 1931-1934 рр. в Польщі. Судочинство здійснювалося без попереднього дізнання. Слідство велося в обмежений термін. Винним негайний суд виносив смертну кару або 10-15 років ув’язнення.

НЕГОЦІАНТ – підприємець, комерсант, торговець.

НЕЙЇСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 р. – договір, укладений у передмісті Парижа, між державами Антанти та Болгарією, яка зазнала поразки у Першій світовій війні. Болгарія за умовами договору втрачала понад 11 тис. км². Країна скорочувала свої збройні сили до 20 тис. осіб, їй заборонялося мати авіацію та військово-морський флот. Болгарія зобов’язувалася сплачувати впродовж 37 років військові репарації у розмірі 2,25 млрд. золотих франків, здійснювати поставки вугілля Югославії, худоби – Греції, Югославії, Румунії. Договір втратив силу з початком Другої світової війни.

НЕЙСТРИЯ – західна частина франкської держави Меровінгів. У VI-VII ст. відокремилася у самостійне королівство.

НЕЙТРАЛІТЕТ – у міжнародному праві – становище держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини із сторонами, що воюють і не надає жодній із них воєнної допомоги. В мирні часи нейтралітет – відмова від участі у воєнних блоках.

НЕКСУМ – у давньому римському праві (згідно законам Дванадцяти таблиць) боргове зобов'язання під заставу особистої свободи. Після закінчення законного прострочення платежу кредитор мав право заарештувати боржника і запровадити його у свою будинкову (боргову) в'язницю. Три рази впродовж місяця, у базарні дні, кредитор зобов'язувався виводити боржника на ринок в надії, що хто-небудь (рідні, близькі або сторонні) викупить його з неволі, сплативши борг. Нексум був скасований в 326 р. до н.е.

НЕОДАМОДИ – буквально, «нові громадяни» – колишні ілоти (з числа лаконських), які отримали неповне громадянство (стан з'явився під час Пелопоннеської війни).

НИЖНЯ РОЗПРАВА – нижча ланка станового суду монархічної Росії для державних селян.

НИКЯХ – шлюбний договір, який укладається між чоловіком і жінкою відповідно до правил шариату.

НІГІЛІЗМ – 1. Соціально-моральне явище, яке виражається у запереченні загальноприйнятих моральних цінностей. 2. Течія громадської думки в Росії 60-х рр. XIX ст., що поширилася у середовищі різночинців і була спрямована проти традицій і засад дворянської культури.

НІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ – об'єднання німецьких держав під гегемонією австрійських Габсбургів, створене (у складі 39 держав) 8 червня 1815 р. на Віденському конгресі. Ліквідований після розгрому Австрії у війні 1866 р. з Пруссією (до 1866 р. у нього входило 32 держави).

НІСАБ – оподатковуваний мінімум майна, з якого виплачують закят.

НОБІЛІ – вищий стан давньоримських громадян, який включав до свого складу великих землевласників. Оформився з другої половини республіканського періоду. За загальним правилом з них вибиралися магістрати і комплектувався сенат. Тому нобілітет називався іноді «сенаторським станом».

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА – нова економічна політика – політика, спрямована на подолання політичної і економічної кризи, що склалася до 1920 р. в радянській республіці. Найвищою точкою незадоволення політикою «військового комунізму» став кронштадтський заколот. На X-му з'їзді РКП(б) в березні 1921 р. за пропозицією В. Леніна продрозверстка була замінена меншим за розмірами натуральним податком. Основні елементи НЕП: прибутковий прогресивний податок з селянства (1921-1922 рр. продподаток), свобода торгівлі, концесії, дозвіл оренди і відкриття невеликих приватних підприємств, найм робочої сили, відміна карткової системи і нормованого постачання продуктів, оплата всіх послуг,

переведення промисловості на повний госпрозрахунок і самоокупність. Наприкінці 1920-х рр. нова економічна політика була згорнута.

НОВГОРОДСЬКА СУДНА ГРАМОТА – пам'ятка права Новгородської республіки XV ст. (список редакції 1471 р.). Від грамоти зберігся лише окремих фрагмент, що дає уявлення про судоустрій і судочинство. Встановлювала компетенцію суду архієпископа, посадника, тисяцького та ін. При Новгородській судній грамоті були використані «Руська правда», місцеве новгородське право та ін.

НОВЕ ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ – нова філософсько-політична концепція, висунута М. Горбачовим, основні положення якої передбачали: відмова від висновку про розкол світу на дві протилежні суспільно-політичні системи; визнання світу цілісним і невідимим; проголошення неможливості вирішення міжнародних проблем силовими методами; оголошення як універсального способу вирішення міжнародних питань не балансом сил двох систем, а балансом їх інтересів; відмова від принципу пролетарського інтернаціоналізму і визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, ідеологічними та ін. Концепція привела до закінчення періоду «холодної війни».

НОВЕЛИ – спочатку в римській юриспруденції нові конституції (постанови) імператорів, що з'являлися після видання кодексу Феодосія II 438 р. Пізніше назва четвертої частини Кодексу Юстиніана, в яку вносилися нові закони, що видавалися після 534 р., тобто з часу видання Кодексу. Більшість новел найближчих наступників Юстиніана торкалися в основному церковного права і, окрім шлюбу, майже не зачіпали інститутів цивільного права.

НОВИЙ КУРС – назва економічної політики адміністрації Ф. Рузвельта, яка проводилася, починаючи з 1933 р. з метою виходу з масштабної економічної кризи (Велика депресія), що охопила США впродовж 1929-1933 рр. Назва «Новий курс» походить від назви політики президента США у 1901-1909 рр. Т. Рузвельта «чесний курс». «Новий курс» Ф. Рузвельта продовжував політику низки президентів ери прогресивізму (Т. Рузвельта, Г. Тафта, В. Вільсона), які послідовно підсилювали участь держави в економічній діяльності країни.

НОВОПОРЯДЧИКИ (НОВОПРИХІДЦІ) – селяни, що перейшли до іншого феодала. Новопорядчики звільнялися від державного тягла, інколи – від феодалських повинностей, отримуючи від нового пана «підмогу».

НОВОТОРГОВИЙ СТАТУТ 1667 р. – закон про внутрішню і зовнішню торгівлю Московської держави. Уніфікував торгові мита, обмежував торгові права іноземців. Розвивав норми торгового статуту 1653 р.

НОЙОН – світський феодал в середньовічній Монголії. При маньчжурському пануванні (XVII – початок XX ст.) нойони – правителі різних рангів, фактично були позбавлені політичної самостійності, яку відновили впродовж 1911-1919 рр. Усунені від влади в 1921 р. прорадянським режимом Сухе-Батора і згодом фізично знищені.

НОМАРХ – правитель ному – царський намісник в Стародавньому Єгипті (очолював адміністративний апарат, суд і військо ному, відав іригаційною системою, контролював збір податків).

НОМЕНКЛАТУРА – посадові особи, що призначаються владою, правлячий стан, пануючий в бюрократичній системі управління. Радянська номенклатура радянська – перелік найбільш важливих посад в державному апараті і громадських організаціях.

НОРМАТИВНИЙ АКТ – офіційний письмовий документ компетентного органу держави, який встановлює чи відмовляє норму господарського права.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ – це акти державної (публічної) влади, якими встановлюються (санкціонуються), запроваджуються в дію, змінюються чи скасовуються правила поведінки суб'єктів правовідносин у суспільстві.

НОТА – у дипломатичній практиці офіційне звернення одної держави до іншої.

НОТАБЛІ – 1. Назва аристократичного прошарку шляхти й духовенства. У Франції нотаблі мали власні асамблеї, рішення яких могли служити підставою для разового оподаткування привілейованих станів. 2. Особи не шляхетського походження. Належність до шляхетського стану у Франції позначали також терміном «жантільом».

НУНЦІЙ – постійний вищий дипломатичний представник папи римського при уряді іншої держави, відповідає рангу надзвичайного та повноважного посла.

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС – міжнародній судовій процес над колишніми керівниками нацистської Німеччині. Проходив в м. Нюрнберг з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. в Міжнародному військовому трибуналі. Міжнародній військовій трибунал засудив: 1. До смертної кари через повішення: Геринга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Зейсс-Інкварта, Бормана (заочно), Йодля; 2. До довічного ув'язнення: Гесса, Функа, Редера; 3. До 20 років тюремного ув'язнення: Шираха, Шпеєра; 4. До 15 років тюремного ув'язнення: Нейрата; 4. До 10 років тюремного ув'язнення: Дьоніца. Були виправдані: Фріче, Папен, Шахт. Йодля було посмертно повністю виправдано.

О

ОБЕЗЗЕМЕЛЮВАННЯ СЕЛЯН – позбавлення селян землі як головного знаряддя їхнього виробництва, основної умови праці.

ОБЕРО – шляхетський титул у середньовічній Франції, який з часом зник внаслідок зубожіння дрібної шляхти та фактичного її зрівняння із селянством. Титул скасували у XVII ст.

ОБЕР-ПРОКУРОР – в Російській імперії: а) сановник, світська особа, яка очолювала Синод; б) начальник департаменту Сенату.

ОБ'ЄКТИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ – це те, з приводу чого складаються і існують відповідні правовідносини.

ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ – є матеріальні та не матеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини. За критерієм їх

оборотоздатності об'єкти цивільних прав можна поділити на три види: об'єкти які обертаються вільно, об'єкти які обмежені в обігу, об'єкти вилучені з обігу.

ОБЖА – одиниця поземельного оподаткування в новгородських землях впродовж XV-XVII ст.

ОБИВАТЕЛІ – у Російській імперії до 1917 р. офіційна назва громадянських станів – почесні громадяни, купецтво, міщани, ремісники.

ОБЛІГАДО – безземельний сільськогосподарський працівник в Чилі, наймався у поміщицьке господарство для відпрацювання боргу.

ОБРАЗА – злочин.

ОБРОГАЦІЯ – внесення часткових змін до старого закону.

ОБРОК – щорічний збір грошей і продуктів з кріпосних селян. Продуктовий оброк був скасований в 1861 р., грошовий зберігся (для тимчасовозобов'язальних селян) до 1883 р. Слово «оброк» вживалося також в значенні податку. У Московській державі XVI-XVII ст., коли замінювали декілька різноманітних державних повинностей, що лежали на тягловому населенні цієї території, одним податком, він дістав назву «оброк».

ОБЩИНА – об'єднання людей, характерне для багатьох епох. Особливістю общини є спільна власність на знаряддя праці, інше майно, а також повне або часткове самоуправління.

ОБЩИННЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ – одна з прадавніх форм земельних відносин, приналежність певної земельної ділянки селянській (сусідській) общині. Виникло в європейських і азійських країнах в епоху розпаду родових відносин. У Російській імперії в результаті селянської реформи 1861 р. оформилося як надільне землекористування. В ході Столипінської аграрної реформи замінювалося індивідуальним землеволодінням (хутір, відруб).

ОГЛЯД ЗАКОНІВ – одна з найдавніших пам'яток права Стародавнього Китаю, що датується 536 р. до н.е.

ОГОРОДЖУВАННЯ – в Англії – захоплення лендлордами общинних та надільних селянських земель. Головна причина – розширення пасовищ для розведення овець.

ОДАЛЬ – у Норвегії в період раннього середньовіччя – спадкове земельне володіння великої родини.

ОДІЖО – назва селянських повстанців, які впродовж 1664-1665 рр. виступали у краях Шалосс, Лабур, Перігор і Віваре проти податкового гніту французької корони. Виступи повторилися в 1676 р.

ОДНОДВІРЦІ – група державних селян до 1866 р. у Російській імперії, що вийшла з дрібних «служилих людей», які у XVI-XVII ст. охороняли південні та північно-східні кордони Московської держави. До 1840 р. мали право володіти кріпаками.

ОДНООСІБНИК – селянин, який під час колективізації не вступив до колгоспу й зберіг на якийсь час своє приватне господарство.

ОКРУЖНІ СУДИ – в Російській імперії впродовж 1864-1917 рр. одна з основних ланок системи загальних судів. Утворювалися зазвичай на території декількох повітів з урахуванням чисельності населення і обсягу роботи. Голови і члени окружних судів призначалися імператором за поданням міністра

юстиції. У складі окружних судів утворювалася (залежно від кількості суддів) присутність. До основних їх повноважень належав розгляд кримінальних і цивільних справ першої інстанції. Іноді ці суди виступали в ролі другої інстанції стосовно з'їздів мирових суддів.

ОКТРУА – в Середні віки збори (внутрішні податки), що стягувалися при ввезенні товарів на феодалні та міські території. Октруа називалися також і привілеї монопольних торгових компаній XVI-XVIII ст. У XIX ст. скасовані у більшості країн в результаті створення єдиного внутрішнього ринку.

ОКТЯБРИСТИ, «СОЮЗ 17 ОКТЯБРЯ» – політична партія у дореволюційній Росії. Існувала у 1905-1917 рр. Названі на честь маніфесту 17 жовтня 1905 р., що знаменував, на думку октябристів, вступ Росії на шлях конституційної монархії. Виступали з вимогами народного представництва, демократичних свобод, громадянської рівності.

ОКУПАНТЕ – землевласник, який зайняв ділянку землі держави або приватних земель та почав обробку землі без оформлення права власності.

ОЛДЕРМЕН – в англосаксонській Англії титул, який надавався ерлам, королівським правителям та іншим високим особам.

ОЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ (356-323 рр. до н.е.) – цар Македонії з 336 р. Син царя Філіппа II, виховувався Аристотелем. Після перемоги над персами біля Граніки (334 р.), Ісси (333 р.), Гавгамел (331 р.) підкорив царство Ахеменідів, вторгся до Середньої Азії (329 р.), завоював землі до р. Інд, створив найбільшу світову монархію давнини.

ОЛІГАРХІЯ – режим, за якого політична, економічна влада належить невеликому колу найвпливовіших і найбагатших осіб.

ОЛІЙ МАЖЛІС – назва однопалатного парламенту (законодавчого органу) Узбекистану.

ОЛЬСТРЕСЬКЕ ПИТАННЯ – політичний конфлікт, пов'язаний із прагненням частини населення (переважно католиків) до виходу цієї адміністративно-політичної одиниці зі складу Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії та приєднання її до Ірландської республіки. Внаслідок національно-визвольної боротьби ірландського народу 1919-1924 рр. був укладений компромісний Англо-ірландський договір 1921 р., за яким більша частина Ірландії отримала статус домініону (Ірландська вільна держава), а шість найрозвинутіших північно-ірландських графств (Ольстер) були залишені у складі Великобританії. Північній Ірландії було надано статус автономної одиниці, яка мала власний парламент – Стормонт і місцевий уряд. Із цією угодою ніколи не погоджувалася ультрарадикальна Ірландська республіканська армія (ІРА), а всі ірландські політичні партії розглядали Ольстер як невід'ємну частину Ірландії. У наступні роки територія Ольстеру стала місцем гострих політичних конфліктів (між прихильниками приєднання до Північної Ірландії і прибічниками збереження союзу з Англією) та релігійних (між католиками та протестантами), які особливо загострилися впродовж 1960-1970-х рр. спробу розв'язати ольстерську проблему зробив уряд М. Тетчер, який в 1985 р. підписав угоду про засади політичного врегулювання в Ольстері. На початку 1990-х рр. за ініціативою Дж. Мейджора й ірландської партії Шин Фейн було

досягнуто домовленостей про взаємне припинення збройних акцій. В 1998 р. було підписано Компромісний пакт – так звану «Угоду на Великодню п'ятницю», який передбачав роззброєння ІРА до травня 2000 р., виведення із Ольстера британського військового контингенту (17 тис. осіб) і формування уряду Північної Ірландії із залученням д нього представників шин Фей. Однак на початок 2000 р. ІРА заявила, що не має наміру відмовлятися від зброї без попередньої домовленості про паралельне роззброєння пробританських формувань в Ольстері. 11 лютого 2000 р. британський уряд Т. Блера увів у північній Ірландії пряме правління (управління Ольстером перейшло до Міністерства у справах Північної Ірландії), що означало фактичну втрату Ольстером автономії.

ОМАЗ – присяга на вірність, яку складав васал своєму сюзеренові за ф'єф. Існували два види омажу – «звичайний» (*homage plane*) і «тісний» (*homage lige*). Омаж супроводжувався клятвою вірності (фуа, інвеститура).

ОМБУДСМАН – спеціально обраний (призначений) посадовець для контролю за дотриманням прав людини різного роду адміністративними органами, а в деяких країнах – також приватними особами і об'єднаннями. На відміну від прокуратури здійснює контроль і веде розслідування з позицій не лише законності, але й ефективності, доцільності, сумлінності, справедливості. Посадовці цього роду мають різні назви: власне *омбудсман* – в скандинавських країнах; *народний захисник* – в Іспанії і Колумбії; *посередник* – у Франції, *адвокат народу* – в Румунії. Омбудсман може обиратися або призначатися. В Іспанії він обирається на п'ять років парламентом, в Намібії – призначається президентом, у Франції – Радою міністрів. У переважній більшості країн будь-який громадянин має право звернутися до омбудсмана безпосередньо. Виявивши упущення або зловживання, омбудсман вказує на це відповідному органу або посадовцю і пропонує їх усунути. У випадку відмови він може звернутися в органи правосуддя або до парламенту. Омбудсман діє не лише в разі скарги громадян, а й з власної ініціативи.

ОМЕЙЯДИ – династія арабських халіфів, заснована Муавієм I в 661 р.

ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» – захід польського комуністичного режиму проти українського населення на окупованих Польщею українських етнічних землях 1947 р. Полягав у примусовій депортації українців Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на території у західних та північних частинах Польської держави, що до 1945 р. належали Німеччині. Депортаційні заходи проходили у три етапи: 1-ий з 28.04 до 15.06.1947 р.; 2-ий до 30.06.1947 р.; 3-ій до кінця жовтня 1947 р.

ОПКА – у випадку наслідування феоду неповнолітнім, сеньйор отримував право опіки над ним, а також над іншими дітьми та вдовою васала. Опіка передбачала захист від посягань інших родичів на спадок. Опікун мав право розпоряджатися прибутками від земельних володінь, що часто призводило до розорення спадкоємців.

ОПОЗИЦІЯ – організована група, що протистоїть в оцінках, програмі, політиці правлячої еліти. Основними видами опозиції є парламентська і внутрішньопартійна.

ОПРИЧНИНА – особлива політика Івана Грізного впродовж 1565-1572 рр., направлена на зміцнення самодержавної влади. Її проведення почалося після того, як Іван IV віддалився в Олександрівську слободу внаслідок «гніву» на духівництво, бояр, дітей боярських і приказних людей. Боярська дума духівництво погодилися на надання цареві надзвичайних повноважень з метою «викорінення крамоли». Були створені спеціальний апарат управління і довірене військо, які використалися для масових репресій.

ОРАНЖИСТИ – організація протестантів Північної Ірландії, заснована у 1795 р. Названа по імені Вільгельма III Оранського. У ХХ ст. Орден оранжистів виступав проти самоуправління Північної Ірландії та виступав за те, щоб Ольстер залишився частиною Великобританії.

ОРАНСЬКА ДИНАСТІЯ – князівська, а по лінії Оранських-Нассау і королівська династія, яка отримала свою назву від князівства Оранж (Південна Франція).

ОРГАН ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ – це носій державної виконавчої влади, що реалізує свою компетенцію в закріпленій сфері державного управління і має юридичний (нормативно зафіксований) статус органу державної виконавчої влади.

ОРГАНІЗАЦІЯ «БОЙОВІ ХРЕСТИ» – воєнізована фашистська організація у Франції в період між двома світовими війнами. Виникла наприкінці 1927 р. як асоціація колишніх фронтовиків, нагороджених бойовими орденами.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ (ОВД) – військово-політичний союз, створений на основі Варшавського договору 1955 р. у складі Албанії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини та Чехословаччини. Був заснований як противага військам НАТО у Європі. В 1968 р. війська усіх країн-учасниць ОВД (крім Румунії) взяли участь у інтервенції у Чехословаччині. В грудні 1981 р. під загрозою інтервенції ОВД В. Ярузельський запровадив військовий стан у Польщі і заборонив діяльність «Солідарності».

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – міжнародна організація, створена для підтримки і зміцнення міжнародного миру і безпеки, розвитку співпраці між державами. Статут ООН був затверджений на конференції у Сан-Франциско, яка проходила з квітня по червень 1945 р. Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. представниками 51 держави.

ОРДАЛІЯ – 1. Усі судові процеси, які охоплювало поняття «Божого суду» (випробування водою, вогнем, залізом). 2. Розв'язання суперечки між лицарями через збройний поєдинок, різновид «Божого суду» (судова дуель).

ОРДЕН ПІДВ'ЯЗКИ – англійський лицарський орден, заснований королем Едуардом III у середині XIV ст. Чисельність ордену була обмеженою. Його членами були король, спадкоємець престолу – принц Уельський та 24 найдостойніші лицарі.

ОРДЕН СВЯТОГО МИХАЙЛА – лицарський орден, заснований в 1469 р. французьким королем Людовіком XI.

ОРДОНАНС – у Франції з XII ст., Англії з другої половини XIII ст. королівський указ, який мав силу закону.

ОРЛЕАНСЬКА ДИНАСТІЯ – молодша гілка королівських династій Валуа та Бурбонів.

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ – політика низки європейських абсолютистських держав у другій половині XVIII ст., зумовлена ідеологією Просвітництва. Маючи зовні видимість схвалення і підтримки ідей просвітництва, була спрямована на зміцнення панування дворянства в умовах формування буржуазних відносин.

ОСМАНИ – династія турецьких султанів 1299/1300-1922 рр.

ОСМАНІЗМ, ОТТОМАНІЗМ – ідеологія й політична доктрина турецької буржуазії та поміщиків, яка сформувалася наприкінці XIX ст. й мала на меті обґрунтувати політику перетворення всіх національностей Османської імперії в єдину «османську націю». Османізм був засобом збереження цілісності імперії.

ОСМАНСЬКА (ОТТОМАНСЬКА) ІМПЕРІЯ – назва султанської Туреччини, що склалася у XV-XVI ст. в результаті турецьких завоювань в Азії, Європі, Африці. Розпалася після поразки у Першій світовій війні.

ОСНОВНІ ДЕРЖАВНІ ЗАКОНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – зведення законоположень, що торкалися загальних основ державного устрою Російської імперії. Уперше були кодифіковані під керівництвом М.М. Сперанського в 1832 р. Переглянуті в 1906 р. у зв'язку з публікацією Маніфесту 17 жовтня 1905 р., після чого стали, по суті, першою конституцією Росії.

ОСОБИСТА УНІЯ – в праві Середніх віків і Нового часу союз держав, очолюваних однією особою. Особиста унія була пов'язана з монархічною формою правління. Один монарх міг одночасно бути главою двох або більше держав, які продовжували залишатися самостійними суб'єктами міжнародного права.

ОСОБИСТЕ ДВОРЯНСТВО – в дореволюційній Росії дворянське звання, яким особа користувалася довічно, не передаючи його своїм нащадкам. Інститут особистого дворянства був створений Петром I з метою ослабити замкнутість дворянського стану і дати можливість вступу до нього представникам нижчих класів.

ОСОБИСТІ ПРАВА – права, надані для охорони інтересів, що належать до особистості. Ці права опосередковані стосуються вимог авторів або виконавців щодо використання їх творів або виконань.

ОСОБИСТІ ПРАВА І СВОБОДИ – це права, які пов'язані з виконанням громадянами дій, спрямованих на задоволення особистих потреб.

ОСОБЛИВА ПРИСУТНІСТЬ ПРАВЛЯЧОГО СЕНАТУ – в Російській імперії впродовж 1872-1917 рр. спеціальний орган з розгляду «державних злочинів» (політичних справ).

ОСТАРБАЙТЕР – німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями з східних окупованих територій під час Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

ОСТРАКІЗМ – у Стародавніх Афінах процедура, яка проводилася на народному зібранні, щоб вигнати неугодного народу політика. Назва походить від слова «острака» – шматок глиняного черепка, на якому писали ім'я того,

кого хотіли вигнати. Ввів остракізм знаменитий реформатор Клісфен наприкінці VI ст. до н.е.

ОСЬ «БЕРЛІН – РИМ – ТОКІО» – військово-політичний союз нацистської Німеччини та фашистської Італії, оформлений Берлінською угодою 25 жовтня 1936 р. 25 листопада 1936 р. до нього приєдналася Японія. Союзниками «держав осі» у період Другій світовій війні були Угорщина, Чехословаччина, Румунія та Болгарія.

ОТТОНОВІ ПРИВІЛЕЇ – сукупність привілеїв, пожалуваних германським королем Оттоном I єпископам та абатам.

ОФЕРТА – це пропозиція однієї сторони до другої укласти договір.

ОФІЦІАЛ – в Римській імперії військові чиновники при імператорі (звідси згодом назва «офіцер»). В Середні віки – помічник графа, його письменник, а також посадовець, який здійснював судочинство у справах, підвідомчим юрисдикції єпископа.

ОХЛОКРАТІЯ – влада натовпу, неконтрольована жодними державними, суспільними чи культурними структурами, не підпорядкована державно-правовим нормам.

ОХОРОННИЙ ДОКУМЕНТ – документ, що забезпечує правову охорону об'єктів інтелектуальної власності.

ОХОРОННІ ВІДДІЛЕННЯ, ОХРАНКА – місцеві органи політичного розшуку у царській Росії. Існували з 1866 до 1917 рр. Головним завданням був політичний розшук революційних організацій і революціонерів.

ОХОРОННІ ВІДНОСИНИ – це цивільно-правова форма усунення наслідків правопорушень, поновлення нормального правового й економічного або особистого становища.

ОХОТНЕ ВІЙСЬКО – добровольці.

П

ПАКТ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА 1939 р. – назва секретного додаткового протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаного 23 серпня 1939 р. у Москві наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Й. фон Ріббентропом. Цим протоколом визначались сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі.

ПАЛАДИН – сподвижник Карла Великого. Пізніше паладином називали лицаря, відданого своєму володареві.

ПАЛАТА – в конституційному праві назва представницьких органів державної влади або окремих їх складових частин.

ПАЛАТА ГРОМАД – назва нижніх палат парламенту у Великобританії і Канаді.

ПАЛАТА ДЕПУТАТІВ – назва однопалатного парламенту Греції і нижніх палат парламентів Болівії, Бразилії, Венесуели, Домініканської Республіки, Італії, Колумбії, Мексики, Нікарагуа, Румунії, Чехії, Чилі.

ПАЛАТА ЛОРДІВ – назва верхньої палати парламенту Великобританії, до складу якої входять світські і духовні лорди (пери).

ПАЛАТА ПРЕДСТАВНИКІВ – назва нижніх палат парламентів Австралії, Бельгії, Колумбії, США, Філіппін, Ямайки, Японії і деяких інших країн. На Мальті, в Новій Зеландії і Парагваї – назва однопалатного парламенту.

ПАЛАТА РАДНИКІВ – назва верхньої палати парламенту в Японії.

ПАЛАЦОВА СОХА – одиниця оподаткування палацових і державних земель в Московській державі XVI-XVII ст.

ПАЛАЦОВІ ЗЕМЛІ – землі, що належали в Московській державі XV-XVIII ст. особисто великому князеві (царю). Забезпечували продовольством царський палац і палацове господарство. З 1797 р. – удільні землі.

ПАЛАЦОВІ СЕЛЯНИ – феодално-залежні селяни в Росії, які належали особам царської родини. Землі, населені такими селянами, називалися палацовими. Палацове землеволодіння склалося в період феодалної роздробленості, коли князі були не лише носіями верховної влади, але і власниками своїх, особисто належних їм земель (доменів), якими вони володіли згідно права приватної феодалної власності. До 1700 р. в Росії було 100 тис. дворів палацових селян.

ПАЛЕОЛОГИ – остання династія візантійських імператорів 1261-1453 рр.

ПАНАМСЬКИЙ КОНГРЕС 1826 р. – конгрес, який відбувся 22 червня – 15 липня 1826 р. в Панамі за ініціативою С. Болівара. Головною метою конгресу було створення конфедерації латиноамериканських республік.

ПАНГЕРМАНІЗМ – політична доктрина, яка відображала агресивні устремління буржуазії та юнкерства у Німеччині. Зародився на початку 80-х рр. XIX ст.

ПАНДЕКТИ – у Стародавньому Римі твори видатних юристів, побудовані у вигляді коротких витягань із законів і робіт попередніх авторів. Широку популярність здобули пандекти, які склали другу частину Кодифікації Юстиніана (найбільш поширена назва – дигести). Пандекти розглядалися як збірки діючого права і як підручники.

ПАНДЕКТНА СИСТЕМА – один із способів систематизації приватноправових норм, що склалися у світовій практиці (разом з інституціональним). Полягає в тому, що норми цивільного кодексу підрозділяються на загальну і особливу, або спеціальну, частини. У загальний розділ включаються норми, що регулюють відповідно загальні питання (об'єкти і суб'єкти права, правоздатність, дієздатність, підстави виникнення і припинення правовідносин). По пандектній системі побудоване, зокрема, Німецьке цивільне укладення 1896 р.

ПАНДЕКТНЕ ПРАВО – римське приватне право, що діяло в зміненому виді на території Німеччини XIV-XVI ст. Свою назву отримало по головній частині Зведення Юстиніана – пандект або дигест. Із запровадженням в 1900 р. Німецького цивільного укладення припинило існування, хоча багато його положень було сприйнято новим цивільним правом.

ПАНІСЛАМІЗМ – ідея єдності всього мусульманського світу й необхідності його об'єднання в одній державі.

ПАНСЛАВІЗМ – культурна й суспільно-політична течія серед слов'янських народів, в основі якої було уявлення про етнічну та мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання у федеративний чи конфедеративний союз під зверхністю Росії. Течія виникла наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

ПАНТЮРКІЗМ – теорія, що пропагує об'єднання всіх тюркомовних народів під зверхністю Туреччини. Теорія виникла на початку XX ст.

ПАНЧАЯТ – 1. В Індії рада, яка очолює касту, храмову організацію, сільський кооператив тощо. 2. Назва низки органів самоврядування в Непалі і деяких інших державах Південної Азії.

ПАНЩИНА – дармова примусова праця кріпосного селянина, який працював власним інвентарем в панському (поміщицькому) господарстві. Примус селянина до панщини вимагав найбільшого (в порівнянні з іншими формами феодальної ренти) обмеження його особистої свободи, тому її широкому вживанню зазвичай супроводили найбільш суворі форми феодальної залежності. У Західній Європі панщина поширилася з VIII-IX ст., з XII-XIII ст. почала витіснятися оброками і до XIV-XV ст. зійшла нанівець. Широко поширилася в Європейській Росії в другій половині XVI – першій половині XIX ст. Після скасування кріпосного права в 1861 р. зберігалася для тимчасовозобов'язаних селян як здольщина. Скасована в 1882 р.

ПАПА РИМСЬКИЙ – глава католицької церкви та держави Ватикан. Титул папа існує з IV ст., часів Західної Римської імперії. Папа римський вважається намісником апостола Павла, засновника римської церкви. Його постанови обов'язкові для всіх католиків. Папу римського обирають довічно кардинальським конклавом таємним голосуванням.

ПАПСТВО – керівництво католицької церкви, релігійний центр, очолюваний папою римським. Папство склалося на основі римського єпископату. У V ст. римські єпископи, які називали себе «папа», добилися від римського імператора едикту про підпорядкування їм інших єпископів. У VIII ст. створення Папської області започаткувало світську владу пап.

ПАПСЬКА ОБЛАСТЬ – церковна держава у Середній Італії, яку очолював папа римський, столиця – Рим. Існувала впродовж 756-1870 рр.

ПАРАЛЕЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ – інститут міжнародного кримінального права, згідно з яким національні і міжнародні суди мають право чинити кримінальне переслідування осіб, які скоїли злочини проти міжнародного гуманітарного права і військові злочини. У Статуті міжнародного трибуналу по Югославії 1993 р. і Статуті міжнародного кримінального трибуналу по Руанді 1995 р. встановлено, що юрисдикція Міжнародного військового трибуналу має пріоритет стосовно юрисдикції національних судів. На будь-якій стадії попереднього розслідування злочинів або судового процесу Міжнародний військовий трибунал має право офіційно просити ці суди передати йому впровадження у справі.

ПАРАНТЕЛА – в зарубіжному спадковому праві (напр., Німеччині, Швейцарії) група кровних родичів, об'єднана загальними предками. Перша парантела включає самого спадкодавця і його низхідних, друга – батьків спадкодавця і їх низхідних і так далі. Родичі закликаються до спадкоємства по парантелі. Спадкоємцями першої черги є, таким чином, низхідні спадкодавця; спадкоємцями другої черги – що входять в іншу парантелу і так далі.

ПАРИЗЬКА КОМУНА – орган паризького міського самоуправління у період Великої Французької революції 1789-1794 рр., а також перший революційний уряд, який існував з 18 березня до 28 травня 1871 р.

ПАРИКИ – категорія залежних від феодала селян у Візантії у IX-XV ст.

ПАРЛАМЕНТ – назва найвищого представницького і законодавчого органу влади у демократичних державах. Власне *парламентом* цей орган іменується у Великобританії, Франції, Італії, Канаді, Бельгії та ін. У США і більшості країн Латинської Америки він називається *Конгресом*, у Російській Федерації – *Федеральними Зборами*, в Литві і Латвії – *сеймом* і так далі. Розрізняються однопалатна і двопалатна структура парламенту.

ПАРЛАМЕНТАР – член парламенту.

ПАРЛАМЕНТЕР – представник однієї з воюючих сторін, направлений для переговорів з іншою стороною. Користується недоторканністю.

ПАРЛАМЕНТСЬКА МОНАРХІЯ – один з двох видів конституційної монархії (разом з дуалістичною монархією). Характеризується тим, що монарх виконує свої функції чисто номінально. Уряд при парламентській монархії формально і фактично відповідає перед парламентом, якому відповідно до конституції належить верховенство серед інших органів державної влади.

ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА – різновид республіканської форми правління, що характеризується тим, що, по-перше, парламент юридично є повновладним органом, формує відповідальний перед ним уряд і обирає (безпосередньо або у складі особливої колегії виборщиків) президента, що є лише главою держави, але не виконавчої влади. Президент здійснює свої повноваження, як правило, лише по пропозиціям уряду, очолюваного прем'єр-міністром. Парламент може відправити у відставку уряд, виразивши йому вотум недовіри. В цьому випадку президент має право (за пропозицією уряду) розпустити парламент і оголосити дострокові вибори. Класична модель парламентської республіки існує у ФРН і Італії.

ПАРФЕНІЇ – буквально, «дівою народжені» – нащадки дітей незаміжніх спартанок. Згідно з Аристотелем, вони були громадянами другого сорту, але входили до числа гомеїв, тобто аристократів. Цей стан з'явився під час 20-річної першої Мессенської війни, потім був виселений в Тарент.

ПАРЦЕЛА – невелика ділянка землі, на якій ведеться дрібне господарство.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ – дроблення селянських земельних наділів на невеликі ділянки.

ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право громадян бути обраними до складу виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

ПАСИНГ-ОФ – комерція під чужим ім'ям. Злочин, згідно англо-

американського права.

ПАСПОРТНИЙ РЕЖИМ – один із засобів для спостереження за підозрілими особами. Спостерігаючи за власними громадянами і за іноземцями, які приїжджають, влада може вимагати від них посвідчення особи, а також доказів того, що вони не є небезпечними для державного спокою. Офіційний документ, що засвідчував особу громадянина і основі відомості про нього (вік, стать, сімейний стан, місце проживання) був запроваджений 27 грудня 1932 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 квітня 1968 р. були введені нові правила прописки і виписки громадян в сільській місцевості.

ПАТЕРНАЛІЗМ – доктрина, призвана впровадити у свідомість народу ідеї «соціального партнерства». Діяльність з позиції «батьківської турботи» стосовно соціальних прошарків і груп, менш захищених в соціальному і економічному плані.

ПАТЕРФАМІЛІАС – у Стародавньому Римі батько сімейства, домовласник, голова родини, найстарший чоловічої статі, римський громадянин.

ПАТЕСІ-ЛУГАЛЬ – цар у Стародавньому Вавилоні, який мав необмежену владу.

ПАТРИЦІЇ – 1. У Стародавньому Римі пізня назва стану, який ще за родового ладу піднявся над рядовими його членами (плебеями) і присвоїв собі різні привілеї (політичні позиції і велику частину громадських земель). За однією з версій патриції спочатку були корінним населенням на території майбутнього міста. Після включення плебеїв до складу римського народу і зрівняння їх в правах з патриціями (на початок III ст. до н.е.) верхівка патриціїв або патриціату, і плебсу, злившись, утворили нобілітет. 2. Найвищий, найбільш заможний прошарок населення середньовічних міст, який закріпив за собою особливі права та привілеї. До складу патриціїв входили переважно представники торгової верхівки.

ПАТРІАРХ – 1. У середньовіччі – глава православної церкви, який підпорядковувався візантійському імператорові. 2. Вищий титул глави самостійної православної церкви.

ПАТРОН – у Стародавньому Римі особа, яка здійснювала патронат.

ПАТРОНАТ – відношення заступництва. Виникло в період розкладання родового ладу і утворення ранньокласового суспільства.

ПАУПЕР – людина без засобів до існування.

ПАУПЕРИЗАЦІЯ – масове зубожіння людей внаслідок деформації та негнучкості ринку праці, звуження сфери товарно-грошових відносин, нерационального перерозподілу та використання трудових ресурсів.

ПАША – титул вищих посадових осіб в Османській імперії.

ПАШАЛИК – в Османській імперії провінція або область, якою управляв паша.

ПЕКУЛІЙ – 1. У Стародавньому Римі частина майна пана (ділянка землі, сума грошей, корабель, торговий заклад), що надавалася рабу для господарювання. 2. Форма земельної власності в середньовічній Європі.

ПЕНСІОНАРІЙ – у Нідерландах XV-XVI ст. одна з головних посадових осіб у штатах провінцій. Був заступником штатгальтера та керував зовнішньою політикою держави. Обирався строком на п'ять років.

ПЕР – представник вищої аристократії у Франції та Англії. В Англії звання давало право бути членом палати лордів, у Франції служило гарантією для зайняття вищих державних посад. У Франції було ліквідоване в 1789 р., відновлене в 1814 р. Остаточно ліквідоване в 1848 р.

ПЕРЕБУДОВА – політика керівництва КПРС і СРСР, яка проводилася з 1985 р. по серпень 1991 р. Ініціатори перебудови (М.С. Горбачов, О.М. Яковлев та ін.) хотіли привести радянську економіку, політику, ідеологію і культуру у відповідність із загальнолюдськими ідеалами і цінностями. Перебудова здійснювалася вкрай непослідовно і, внаслідок суперечливих моментів, створила передумови для краху КПРС і розпаду СРСР в 1991 р.

ПЕРЕГРИН – у Стародавньому Римі вільна людина, яка не мала прав римського громадянина. Для перегриня діяло право народів (*ius gentium*), проте існували громади перегрини, які користувалися римським шлюбним правом (*ius conubii*) або правом торгівлі (*ius commercii*). З часів «Конституції Антоніна» (212 р.) категорія перегринів зникла.

ПЕРЕГРИННЕ ПРАВО – у Стародавньому Римі синонім «права народів».

ПЕРЕЛЮБ – порушення подружньої вірності, в кримінальному праві деяких країн злочин, що зазіхає на родину і громадську моральність. У російському праві кримінальне покарання за перелюб зберігалось до 1904 р. В кримінальному праві західних країн (окрім Англії) і Японії аж до середини ХХ ст. каралося ув'язненням або виправними роботами. В окремих західних країнах кримінальна відповідальність за перелюб збереглася і пізніше. У мусульманському праві перелюб (будь-які позашлюбні статеві стосунки) належить до найбільш небезпечних злочинів, караних аж до страти (якщо перелюб вчинили мусульманин або мусульманка, які перебувають у шлюбі).

ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ – люди, які під час і після Другої світової війни опинилися поза межами своїх країн – на території Німеччини, Австрії, Італії.

ПЕРИ ФРАНЦІЇ – у період феодальної монархії XIII-XV ст. почесні титули шести наймогутніших сеньйорів королівства: герцогів Бургундського, Нормандського, Гієнського, графів Фландрського, Шампанського, Тулузького. В епоху «Давнього порядку» почесний титул голів аристократичних родин – «принців крові» та герцогів.

ПЕРІЕКИ – вільні не громадяни (аналог афінських метеків).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ Л.Г. МОРГАНА – передбачає виокремлення таких періодів: 1. «Дикість» – «період первісного людського стада» – тривалість 3-2,5 млн. років – завершився за різними даними 40-30 або 70-50 тис. років тому. Для нього характерним є панування присвою чого господарства (мисливство, збиральництво, рибальство); 2. «Варварство» – «період родової організації первісного суспільства» або «період родової общини» – тривалість кілька десятків тисяч років. Господарство набуває виробничого характеру

(землеробство і скотарство); 3. «Цивілізація» – розпочинається з відмиранням родової організації суспільства і розгортанням сільської або територіальної общини, виникненням міст, розділенням фізичної та розумової праці. Є періодом утворення класів – тривалість кілька тисяч років.

ПЕРСОНА НОН ГРАТА – особа, чия кандидатура як дипломатичного представника викликає заперечення уряду держави перебування.

ПЕРША ІМПЕРІЯ – період правління у Франції Наполеона I (1804-1814), який змінив Консульство (1799-1804). Інколи у поняття Перша імперія включають також період повторного перебування при владі Наполеона I («Сто днів»). Після падіння Першої імперії відновлено монархію Бурбонів.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914-1918 рр. – військове протиборство між блоками найбільших світових держав початку ХХ ст. австро-німецьким (або Троїстий, Центральним, Почвірним) та Антантою (Великобританія, Франція, Росія). У війну поступово було втягнуто 38 держав із населенням 1,5 млрд. чол.

ПЕРШОРОДСТВО – термін означає перевагу, яку надавав феодалний звичай старшому сину в успадкуванні титулу та земельних володінь батька.

ПЕТИЦІЙНИЙ РЕФЕРЕНДУМ – народне голосування із законопроекту, який вимагає певної кількості громадян, які підписали петицію про ухвалення відповідного закону. Застосовується у більшості штатів США, в Італії – за ініціативою місцевих органів влади. Від петиційного референдуму слід відрізнити інститут народної ініціативи.

ПЕТИЦІЯ – колективне прохання або звернення, яке адресоване представникам влади.

ПЕТИЦІЯ О ПРАВАХ 1628 р. – акт, наданий королю Карлу I від імені обох палат англійського парламенту 28 травня 1628 р. («друга велика хартія»). Документ містив чотири основні пункти: король не мав права запроваджувати нові податки без згоди парламенту; особиста недоторканість англійських підданих (ув'язнення та будь-яке інше покарання лише з дозволу судових інстанцій); заборона встановлення надзвичайних військових судів; заборона карти тих, хто відмовився від сплати податків, не дозволених парламентом (наприклад, військові постої).

ПІВНІЧНО-НІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ – союзна держава, яка існувала впродовж 1867-1870 рр. і об'єднувала шерег німецьких держав, розташованих на північ від р. Майн. Після перемоги Пруссії в австро-пруській війні 1866 р. та ліквідації Німецького Союзу міністр-президент О. Бісмарк звернувся до німецьких держав з пропозицією створити федеративну державу, яку підтримали 18 держав та 3 вільні міста – Гамбург, Бремен та Любек. В грудні 1866 р. їх представники у Берліні обговорили й на початку 1867 р. прийняли конституцію Північно-німецького союзу. Інші чотири німецькі держави (Баварія, Вюртемберг, Баден, частина Гессен-Дармштарту) тимчасово зберігали самостійність, однак вступили з Пруссією у воєнний союз і були пов'язані з нею економічно.

ПІДЗАКОННИЙ АКТ – акт компетентного державного органу, що видається на підставі й на виконання законів.

ПІДСУСІДКИ – збірна назва різних категорій селян у Московській державі XVI-XVII ст., які не мали власного господарства й жили в чужих дворах, «у сусідах».

ПІКЕ – в Гаїті у XIX ст. назва селян-повстанців на півдні країни.

ПЛАКАТИ – у Нідерландах – державні закони. Їх зміст вивішували для загального ознайомлення.

ПЛАНТАГЕНЕТИ – англійська королівська династія 1154-1399 рр.

ПЛАТОН (близько 427-347 рр.) – видатний учений-ідеаліст античної Греції. Учень Сократа. У своїх трактатах «Держава» і «Закони» створив утопічний образ ідеальної держави, заснованої на принципах високої моральності. Керував в Афінах заснованою ним академією, серед учнів якої був Аристотель.

ПЛЕБІСЦИТ – 1. Загальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо певного значущого питання. 2. У міжнародних відносинах – визначення державної приналежності всієї або частини спірної території на основі волевиявлення населення шляхом всенародного голосування.

ПЛЕБІСЦИТАРНА ДЕМОКРАТІЯ – політико-правова теорія, розроблена на базі політичного досвіду V-ої Республіки Франції періоду голлізму. Згідно плебісцитарної демократії умови існування високорозвиненого індустріального суспільства вимагають концентрації усієї політичної і адміністративної влади в руках динамічного загальнонаціонального лідера («сильного» президента) і підлеглого йому високопрофесійного бюрократичного апарату. В інтересах забезпечення повної політичної стабільності президент повинен спиратися не на «деградуючі» парламентські установи, а безпосередньо на волевиявлення нації, що виражається через плебісцити (за допомогою яких обирається президент і проводяться запропоновані їм найважливіші рішення).

ПОВИННОСТІ – обов'язки, які мусили виконувати селяни на користь свого феодала: виплачувати оброк, працювати на панщині тощо.

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – перше видання (1830 р.) складене під керівництвом М.М. Сперанського, більше 30 тис. законодавчих актів з 1649 по 1825 рр., 45 томів. Друге видання – щорічно впродовж 1830- 1884 рр., більше 60 тис. законодавчих актів з 1825 до 1881 рр., 55 томів та вказівники. Третє видання – щорічно до 1916 р., більше 40 тис. законодавчих актів з 1 березня 1881 р. до кінця 1913 р., 33 томи.

ПОВСТАННЯ «БАЛАЯДУ» 1838-1841 рр. – народне повстання на північному сході Бразилії (провінції Мараньян та Піауї).

ПОВЧАННЯ ГЕРАКЛЕОПОЛЬСЬКОГО ЦАРЯ СВОЄМУ СИНУ МЕРІКАРА – пам'ятка права Стародавнього Єгипту, яка датується XXIII-XXII ст. до н.е. особливий акцент робиться на моральній основі державної влади.

ПОДАТІ – в Російській державі до середини XIX ст. – назва різних податків з феодалнозалежного населення.

ПОДАТКИ – обов’язкові платежі, які стягаються державою з фізичних і юридичних осіб. Податки поділяються на прямі – з прибутків і майна та непрямі, які стягуються шляхом збільшення ціни на товари.

ПОДАТНІ СТАНИ – в Російській імперії XVIII-XIX ст. – групи населення (селяни та міщани), які платили подушну подать, піддавалися тілесним покаранням, виконували рекрутську та інші натуральні повинності.

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ – система оподаткування населення прямими податками у Московській державі. Одиницею оподаткування був двір. Запроваджена в 1679 р. замість посошного оподаткування. Зберігалася до запровадження подушної податі (1724 р.).

ПОДЕСТА – 1. У багатьох італійських містах-комунах XII – початку XVI ст. глава виконавчої і судової влади. У XIV – на початку XVI ст. подести виконували лише судові функції. 2. З 1926 р. в містах фашистської Італії вища адміністративна посада, яку займали за призначенням уряду.

ПОДУШНЕ (ПОДУШНИЙ ПОДАТОК, ПОДУШНА ПОДАТЬ) – основний прямий податок у Російській імперії. Запроваджений в 1724 р. на заміну подвірного оподаткування. Цим податком обкладалися всі чоловіки податних станів незалежно від віку. Подушне було відмінене у 80-х рр. XIX ст.

ПОЖИЛЕ – в Московській державі грошова сплата селянином поміщикові в разі переходу до іншого пана.

ПОЛЕ – в Московській державі XIII-XVI ст. судовий поєдинок. Згадувався в суддебниках 1550 і 1589 рр. Зазвичай поєдинок передбачався як альтернатива присязі (хресному цілуванню), причому в якості протиборчих сторін могли виступити і свідки обох сторін. Ініціатива рішення справи належала учасникам процесу. Престарілі, малолітні і духовні особи мали право виставляти за себе іншу особу («наймита»). Програш поєдинку або відмова від нього означав програш справи.

ПОЛЕМАРХ – один із старших воєначальників, якому була доручена турбота про все, що стосувалося війни.

ПОЛЕТТА – юридично впроваджений в 1604 р. щорічний податок з осіб, які обіймали адміністративні та судові посади, обсягом 1/6 від загальної вартості цих посад. Була «офіційним» хабаром, що його давав посадовець королю за довічне збереження посади за собою.

ПОЛІС – місто-держава, форма соціально-економічної і політичної організації суспільства і держави в Стародавній Греції та Стародавній Італії. Поліс складали повноправні громадяни (члени общини), кожен з яких мав право на земельну власність і політичні права. Частина населення міста в поліс не входила і не мала прав громадян (метеки, вільновідпущеники, позбавлені будь-яких прав раби). Політичний устрій полісу відрізнявся різноманітністю, проте переважали республіки демократичного (Афіни) або олігархічного (Спарта) типу, де головним органом влади незмінно були збори громадян.

ПОЛІТИКА – державна діяльність: регулювання відносин між різними верствами суспільства, виконання суспільно необхідних завдань, таких як підтримка порядку, стабільності економічного розвитку країни, захист її безпеки. У широкому розумінні політика – це відносини між соціальними та

національними групами населення всередині країни та взаємовідносинами між окремими державами.

ПОЛІТИЧНА КОРЕКТНІСТЬ – практика прямої або опосередкованої заборони на вживання слів і виразів, що вважаються образливими для певних соціальних груп, що виділяються за ознакою раси, статі, віку, віросповідання, сексуальної орієнтації тощо.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ – це права на свободу думки, совісті, релігії, зібрань, мітингів, демонстрацій, об'єднання в політичні партії, право вносити пропозиції до державних органів і критикувати недоліки, оскаржувати в суді дії посадових осіб; право на судовий захист тощо.

ПОЛІЦЕЙСЬКЕ ПРАВО – в дореволюційній Російській імперії галузь законодавства і наукова дисципліна, що стали прообразом сучасного адміністративного права. Предметом науки було внутрішнє управління, проте зміст і метод до самої революції 1917 р. так і не були точно визначені.

ПОЛІЦІЯ – система особливих органів по охороні громадського порядку і боротьбі із злочинністю. Розслідує деякі види правопорушень. У Російській Федерації та низці інших країн поліцією називають міліцію, що не відповідає справжньому значенню останнього терміну.

ПОЛІЦІЯ ВІЙСЬКОВА – служба у збройних силах деяких держав (у США, Великобританії, Німеччині та ін.), контролююча рух на дорогах, вона затримує дезертирів, розслідує військові злочини та ін.

ПОЛКОВІ СУДИ – в пореформеній судовій системі Російської імперії (після 1864 р.) основна ланка системи військових судів. Вони розглядали справи про злочини, що не представляли великої небезпеки і були здійснені нижніми чинами. Голова і члени полкового суду призначалися (з числа офіцерів) командиром полку або військовим начальником, прирівняним до нього. справи в цих судах розбиралися в умовах обмеженої гласності, без змагальності сторін (не допускалися ні адвокати, ні представники прокуратури). Вироки не виконувалися без згоди командира полку. Він же вирішував питання, слід або не слід передавати конкретну справу із скаргою, що поступила, на вирок у вищі інстанцію – військово-окружний суд.

ПОЛОВНИКИ – категорія феодалнозалежних селян у володіннях Новгороді і Пскові (XIII-XV ст.) та в Російській державі (XV-XIX ст.), які за користування земельними наділами віддавали феодалам половину врожаю.

ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ (ПНК) – організація, заснована 15 серпня 1917 р. в Лозанні лідерами еміграційних польських партій. Головна мета створення Польської держави з включенням українських, білоруських та литовських територій (без надання права автономії). Керівником був Р. Дмовський. У вересні – листопаді 1917 р. уряди Франції, Англії, Італії та США визнали ПНК офіційним представництвом польського народу. В серпні 1919 р. ПНК був розпущений.

ПОМІСТЯ (МАЄТОК) – земельний наділ в Московській державі наприкінці XV – на початку XVIII ст., який надавався державою боярам у тимчасове володіння за військову та державну службу.

ПОМІЩИКИ – феодалні землевласники в Росії. Назва походить від найменування феодалного землеволодіння в Росії кінця XV – початку XVIII ст. – помістя.

ПОМІЩИЦЬКІ СЕЛЯНИ (КРІПАКИ) – в Російській імперії до реформи 1861 р. – селяни, які належали поміщикам.

ПОМОЧІ – взаємини між сеньйором та васалом, які передбачали низку зобов'язань з боку останнього.

ПОНТИФІКАТ – у католицькій церкві влада і час правління римського папи.

ПОНТИФІКИ – у Стародавньому Римі назва високопоставленої жрецької корпорації, якій спочатку належало право тлумачити закони, поки ця функція не перейшла до світських юристів.

ПОПОЛАНИ – впродовж XII-XIV ст. прошарок торгового-ремісничого населення міст Північної і Центральної Італії, об'єднані в цехи.

ПОПУЛІЗМ – синонім демагогії, намагання деякими політичними діячами, партіями завоювати політичний авторитет нездійсненими обіцянками, заграванням з народом.

ПОРТА – вживана в європейських дипломатичних документах та літературі офіційна назва уряду султанської Туреччини (Османської імперії).

ПОРТО-ФРАНКО – порт або частина приморської території, у межах якої дозволяється ввезення й вивезення іноземних товарів без сплати мита.

ПОСАГ – частина сімейного майна, яку належало виділити дочці, що виходила заміж. Починаючи з римського права інститут посагу детально регламентувався цивільно-правовими нормами. У російському праві до XVIII ст. посаг залишався в загальному розпорядженні подружжя. У XVIII-XIX ст. майно подружжя було роздільним і посаг визнавався власністю дружини. Після революції 1917 р. правова регламентація посагу СРСР зникає.

ПОСЕСІЙНЕ ПРАВО – в царській Росії XVIII ст. право, в силу якого власники фабрик і заводів недворянського стану придбавали (отримували від держави) в умовне володіння державних селян, а також землі, надра і ліси для промислового використання. Посесійне право було встановлено указами 1721 р. про купівлю людей до заводів і 1736 р. про прикріплення майстрових. Посесійне володіння землями зберігалось місцями до 1917 р.

ПОСЕСІЙНІ ПІДПРИЄМСТВА – мануфактурні промислові підприємства у XVIII – першій половині XIX ст., засновані на експлуатації прикріплених до них приписних казенних і посесійних селян, землі, надр.

ПОСЕСІЙНІ СЕЛЯНИ – в царській Росії з 1721 р. селяни, прикріплені для роботи до певної фабрики або заводу, фактично кріпосні робітники. Остаточо розряд посесійних селян був ліквідований незабаром після реформи 1861 р. (в 1863 р.).

ПОСЕСОР – 1. Власник вілли за галло-римських часів і правління династій Меровінгів та Каролінгів. 2. Власник або співвласник мануфактури у Російській імперії у XVIII – першій половині XIX ст.

ПОСИБІЛІЗМ – течія у соціалістичному русі Франції кінця XIX – початку XX ст., прихильники якої вели боротьбу проти марксизму, пропагували відмови від класової боротьби, прагнули обмежити вимоги робітників рамками «можливого».

ПОСОШНЕ – державний поземельний податок у Московській державі (XVI-XVII ст.), при стягуванні якого за одиницю оподаткування бралася соха. В 1679 р. посошне було замінене подвірним податком.

ПОСОШНІ ЛЮДИ – в Московській державі XVI-XVII ст. тимчасовослужилі люди, які набиралися в порядку повинності. Використовувалися як піхота в армії, а також на будівельних і ремонтних роботах.

ПОСПОЛИТЕ РУШЕННЯ – загальне шляхетське ополчення Польщі, Речі Посполитої у XIII-XVIII ст.

ПОСТАНОВИ ІМПЕРАТОРІВ – вид законів у Стародавньому Римі, які розподілялися на: імператорські *едикти* (*edicta principum*) – оголошення імператора про рішення з певного питання публічного права, що зберігало юридичну силу й після його смерті, доки не було відмінене новим спадкоємцем; *декрети* (*decreta principum*) – рішення імператорського суду на основі усного вирішення справи як у першій, так і в апеляційній інстанції, що в обох випадках вважалося остаточним; *мандати* (*mandata principum*) – інструкції імператора чиновникам в основному з адміністративних питань; *рескрипти* (*rescripta principum*) – письмовий висновок імператора з певного спірного питання, що подане в якості запиту чи скарги. Вони не мали характеру судового рішення і містили вказівки підлеглим особам.

ПОСТАНОВИ НАРОДНИХ ЗБОРІВ – вид законів, які були вираженням суверенітету римського народу і мали формально вищу юридичну силу.

ПОСТАНОВИ СЕНАТУ – вид законів у Стародавньому Римі, встановлення загальних юридичних правил у формі письмової поради, рекомендації сенату (зборів родових старійшин) або його офіційної відповіді на запит головуючого магістрату.

ПОСТІЙНА ПАЛАТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ – впродовж 1921-1940 рр. міжнародний судовий орган при Лізі Націй для вирішення міжнародних суперечок, переданих йому сторонами добровільно, а також за договорами і конвенціями. Знаходилася в Гаазі.

ПОСТІЙНА ПАЛАТА ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДУ – міжнародний постійний арбітражний орган, заснований в 1899 р. в Гаазі на основі Гаазької конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень.

ПОТСДАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ – конференція керівників трьох союзних держав-переможниць в Другій світовій війні – СРСР, США, Великобританії. Відбувалася з 17 липня до 2 серпня 1945 р. В роботі конференції брали участь: Голова Ради Народних Комісарів СРСР Й. Сталін, Президент США Г. Трумен, прем'єр-міністр Великобританії В. Черчилль (потім

– К. Етлі). На конференції були прийняті рішення про денацифікацію, демілітаризацію, демократизацію Німеччини та її поділ на чотири зони окупації, знищення німецьких монополій, репарації, про західній кордон Польщі, про вступ СРСР у війну проти Японії та розглянуті інші питання.

ПРАВО ВІЙНИ – сукупність міжнародних правових норм, які спрямовані на обмеження негативних наслідків збройних конфліктів та захист жертв війни, узгоджують воєнну необхідність з вимогами гуманності, регулюють правові відносини під час ведення воєнних дій.

ПРАВО ВЛАСНОСТІ – панування власника над належними йому речами та його повноваження по володінню, розпорядженню та користуванню майном. Це визнане законом право, яке закріплює абсолютну належність майна особі та визначає її права та обов'язки щодо цього майна. Власність – це економічна категорія. Право власності – це юридична категорія.

ПРАВО ВОЛОДІННЯ – це юридично забезпечена можливість власника мати майно у своєму віданні, у сфері свого фактичного господарського впливу.

ПРАВО КОРИСТУВАННЯ – це юридично закріплена можливість господарського використання майна та вилучення з нього корисних властивостей власником чи уповноваженою ним особою.

ПРАВО НАРОДІВ – у Стародавньому Римі правова система, що склалася при вирішенні суперечок між іноземцями (перегринами) і римлянами, але що так і залишилася частиною єдиного римського правового комплексу. Синонім – перегринне право.

ПРАВО ПЕРШОЇ НОЧІ – одна з середньовічних феодалських повинностей, яка полягала в тому, що сеньйор проводив з нареченою свого селянина першу шлюбну ніч. У міру зростання опору селян і заміни натуральних повинностей грошовими право першої ночі було замінено грошовим викупом.

ПРАВО РОЗПОРЯДЖЕННЯ – це юридично закріплена можливість власника самостійно вирішувати долю майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення.

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА – передбачена нормами права соціальне значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їхніми свідомістю і волею.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ – сукупність закріплених у законодавстві прав, свобод, обов'язків громадян і гарантій їх здійснення.

ПРАВОМІРНІ ДІЇ – це дії, що відповідають вимогам законів, інших правових актів та принципів права. Вони поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки.

ПРАВОПОРУШЕННЯ У ПЕРВІСНОМУ ПРАВІ – до них належали: зрада, яка каралася смертною карою або кривавою помстою, чаклунство – магичні дії, сповідування іншої релігії, отруєння, святотатство – порушення релігійних заборон (табу), інцест, перелюб.

ПРАВОСЛАВ'Я – активно формувалася після поділу Римської імперії як офіційна релігія Східної Римської імперії. Склалося в 1054 р. Велике значення надається святам, постам, обрядності.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА – одна з найбільших християнських громад світу. Як самостійна існує з 1054 р. На відміну від католицької, не має єдиного духовного центру та єдиного голови (патріархи та митрополити).

ПРАЙВЕСІ – особлива правова категорія в англо-американській правовій системі, що означає таємницю і недоторканість приватного життя, інтимну сферу людини.

ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ – соціально-правова категорія, що відбиває здатність людини до праці, яка визначається рівнем її фізичного та духовного розвитку, а також станом здоров'я, професійними знаннями, умінням і досвідом.

ПРЕВО – посадова особа у Франції впродовж XI-XVIII ст. З XI ст. так називали королівського чиновника, який мав судову, фіскальну та військову владу в межах адміністративно-судових округів, на які поділявся королівський домен. У XIII ст. прево були поставлені під контроль *бальї* (голови судово-адміністративного округу – *бальяжу*) на півночі Франції та *сенешалья* (голови судово-адміністративного округу – *сенешальства*) – на півдні. З XV ст. в прево залишилися лише функції судді першої інстанції. У XVIII ст. під час Великої Французької революції посада була скасована.

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН – загальне та особливе в розвитку держави і права країн світу в контексті певних правових культур.

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ – сукупність форм організації державної влади, за якої певні важливі рішення щодо управління справами суспільства й держави виносяться виборними установами (парламентами, муніципалітетами тощо).

ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА – різновид республіканської форми правління, що характеризується тим, що обраний (як правило, всенародно) президент юридично і фактично є главою держави і виконавчої влади. У світі існує декілька моделей президентської республіки. По класичній моделі (США) президент з відома верхньої палати парламенту (сенату) формує адміністрацію, члени якої несуть політичну відповідальність лише перед президентом. Він не може розпустити парламент, парламент може змістити президента лише в порядку імпичменту. Для латиноамериканських президентських республік характерна повна свобода президента у призначенні та зміщенні членів адміністрації, проте зустрічаються випадки парламентської відповідальності членів його кабінету (Коста-Ріка, Уругвай). Для президентських республік східної півкулі (Замбія, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан) характерне існування відособленого колегіального органу виконавчої влади – уряду, очолюваного президентом, а також наявність у більшості випадків посту «адміністративного» прем'єра.

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ – правовий принцип, за яким щодо особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, припускається невинуватість до того часу, поки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, який набрав законної сили. Юридичний зміст принципу «презумпції невинуватості» ґрунтується на таких

правилах: обов'язок доказування винуватості підозрюваного, обвинуваченого, підсудного лежить на особі, яка проводить дізнання, слідчому, прокуророві, а в справах приватного обвинувачення – на потерпілому або його представникові.

ПРЕКАРІЙ – в раннє середньовіччя в Західній Європі право користування землею, що надавалося власником на більш менш тривалий термін. Був формою залучення ще вільних селян у феодалну, залежність.

ПРЕКАРІСТА – назва селян на Кубі та в Еквадорі, які не мали юридичних прав на землю, яку вони обробляли.

ПРЕЛАТ – у католицькій церкві – назва духовних осіб високого рангу – кардиналів, єпископів, абатів, легатів, нунціїв. У англіканській церкві прелат – архієпископ та єпископ.

ПРЕЛІМІНАРНИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – формальна угода між воюючими державами відносно припинення військових дій і укладення повномасштабного мирного договору, причому в цій угоді встановлювалися умови припинення вогню, фіксувалися позиції воюючих сторін відповідно до принципу «uti possi detis» («як володієте») в загальній формі обкреслювалися передбачувані територіальні зміни, обмовлялася доля військовополонених, контрибуція і так далі. Характерні для дипломатичної практики XVIII і XIX ст. У сучасному міжнародному праві не застосовується.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР – назва посади голови уряду в Австралії, Білорусі, Великобританії, Італії, Канаді, Киргизстані, Латвії, Литві, Намібії, Португалії, Румунії, Словаччині, Словенії, Фінляндії, Франції, Естонії, Японії та низки інших держав.

ПРЕМІЙ СИСТЕМА (на виборах) – виборча система, при якій партія або блок партій, що вийшли на перше місце по числу зібраних ними голосів, отримують згідно із законом непропорційно більше і притому заздалегідь фіксовану кількість депутатських місць. Один із засобів прямої фальсифікації виборів. Уперше встановлена в Італії в 1923 р. після приходу фашистів до влади.

ПРЕСВІТЕР – в ранньохристиянській громаді особа, яка виконувала адміністративні функції. У протестантській церкві – керівник громади, який обирається з числа активних віруючих і затверджується вищими органами церкви.

ПРЕСВІТЕРІАНСТВО – 1. Одна з течій кальвінізму, що виникла в Англії у XVI ст. Послідовники пресвітеріанства визнають служителем культу лише пресвітера, дотримуються самоврядування церковної громади. 2. Релігійно-політичне помірковане угруповання пуритан під час Англійської буржуазної революції XVII ст.

ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ – один з основних елементів монархічної системи правління, означає перехід влади монарха від одного представника правлячої монархії до іншого у встановленому законом порядку. Нині існують три основні системи престолонаслідування. *Салічна система* зводиться до того, що жінки виключаються повністю з кола престолонаслідування (Швеція). *Кастильська система* не виключає жінок з черги престолонаслідування, але віддає перевагу чоловікам: молодший брат виключає старшу сестру

(Великобританія). *Австрійська система* дає чоловікам і чоловічим лініям перевагу в усіх лініях і в усіх мірах спорідненості. Жінки наслідують престол лише при повному припиненні чоловічого потомства. У низці арабських країн існує особлива форма престолонаслідування – «кланова», коли спадкоємця обирає правляча сім'я через сімейну раду (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар).

ПРЕТОР – 1. Один з вищих посадовців Стародавнього Риму. Спочатку (з 367 р. до н.е.) мав адміністративну, військову, а також судову владу у кримінальних і цивільних справах. З часом адміністративні функції з охорони порядку відійшли до спеціальних магістратів – едилів, і претор став, переважно, судовим магістратом. Розрізнялися претори міські (які відали справами римських громадян) і перегринські (які відали справами перегринів, тобто чужоземців). Користуючись правом видавати едикти, претори зробили величезний вплив на розвиток римського права. 2. В сучасній Італії назва суддів претури.

ПРЕТОРСЬКЕ ПРАВО – у Стародавньому Римі правова система, що склалася з рішень (едиктів) преторів. Оскільки претори не могли відмінити або змінювати законів, їх рішення завжди носили не матеріальний, а процесуальний характер, тобто торкалися позовів.

ПРЕТУРА – в Італії назва судів, що становлять нижчу (не рахуючи мирових суддів) ланку судової системи. Особливістю претури є те, що їй окрім судових, належать багато функцій слідства. Справи у претурі розглядає одноосібно претор.

ПРЕФЕКТ – в низці держав особливий інститут представника центрального або регіонального уряду на місцях. Інститут виник у Франції в 1802 р., де до ліквідації цього інституту в 1982 р. префект в якості представника уряду здійснював адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування і місцевого управління в департаментах. Нині префектами називають іноді комісарів республіки.

ПРЕФЕКТУРА – 1. Посада, звання і район управління префекта. 2. В Японії назва основної адміністративно-територіальної одиниці.

ПРИВІЛЕЙ – юридично визначене особливе становище осіб, суспільних груп чи місцевостей, яке надавало їм право на пільги економічного та політичного характеру.

ПРИКАЗИ – органи центрального управління в Російській державі XVI-XVIII ст., що відали окремими галузями правління.

ПРИМІСІЯ – феодална повинність членів індіанської громади в Еквадорі, при якій приходському священнослужителю віддавалися перші плоди врожаю.

ПРИНЦ – у середньовіччі термін часто використовувався для визначення короля, володаря. Формально принц – 1. Титул особи, яка є членом королівської родини. 2. Титул володаря фактично або номінально підлеглого сюзерену. 3. Носії високих феодалних титулів. 4. В Англії титул спадкоємця престолу – принц Уельській, в Іспанії – принц Астурійський.

ПРИНЦЕПС – за часів Римської республіки найменування сенаторів, які значилися першими в списку сенату і першими подавали голос, за часів імперії

– титул імператора. Назва «принцепс» має державно-правового значення. Влада імператора базувалася передусім на його трибунській владі, що давала йому повноваження і привілеї народного трибуна. Принцепс був проконсулом імперії, що робило його главою над усіма імператорськими провінціями і командувачем римською армією.

ПРИНЦИПАТ – у Стародавньому Римі в період ранньої імперії (27 р. до н.е. – 193 р. н.е.) специфічна форма монархії, при якій формально зберігалися деякі республіканські установи, але влада фактично належала одній людині – імператорові, який іменувався принцепсом.

ПРИПИСНІ СЕЛЯНИ – категорія залежного населення в Росії у XVII – середині XVIII ст., яке було зобов'язане замість сплати подушного та оброчного податку працювати на державних чи приватних заводах і фабриках.

ПРИРОДНЕ ПРАВО – фундаментальна концепція римського права. Природне право – це те, чому природа навчила всі живі істоти. Обґрунтування з точки зору цивільного права не може відмінити природного права.

ПРИСТАВ – 1. Посадова особа XV-XVII ст., яка направлялася для виклику будь-кого на великокняжий або царський суд. 2. З 1782 р. поліцейська посада.

ПРІОРАТ – орган міського управління деяких, середньовічних місткомун Середньої Італії (Флоренція та ін.), де влада знаходилася в руках пополанів (називався також синьйорією).

ПРОВІНЦІЙНІ ШТАТИ – органи станового представництва у низці провінцій середньовічної Франції, що мали для них приблизно те ж значення, яке мали Генеральні штати для усієї Франції.

ПРОВІНЦІЯ – в Аргентині, Канаді, Пакистані – назва суб'єктів федерації. У Нідерландах, Колумбії і низці інших унітарних держав – найбільш великі одиниці адміністративно-територіального поділу.

ПРОДЗАГІН – продовольчі загони – озброєні загони робітників і селян-бідняків впродовж 1918-1921 рр. Створювалися органами Наркомату продовольства (входили в Продармію), профспілками, фабзавкомами, місцевими Радами (заготівельні, прибирально-заготівельні, прибирально-реквізичійні загони; керівний орган – Воєнпродбюро). Проводили продрозкладку на селі. Діяли спільно з комнезамами, продкомами і місцевими Радами. Половину вилученого хліба отримувала організація, яка направила загін.

ПРОДПОДАТОК, (ПРОДОВОЛЬЧИЙ ПОДАТОК) – запроваджений декретами Раднаркому в березні 1921 р. замість продрозкладки. Фактично став першим елементом нової економічної політики. Брався з селянських господарств. Розмір встановлювався до весняної сівби з кожному виду сільськогосподарських продуктів (значно нижче ніж продрозкладка) з врахуванням місцевих умов і заможності селянських господарств. В 1923 р. замінений єдиним сільськогосподарським податком.

ПРОДРОЗКЛАДКА, (ПРОДРОЗВЕРСТКА) – система заготівель сільгосппродуктів в період «військового комунізму», встановлена після запровадження продовольчої диктатури (обов'язкова здача селянами державі за

твердими цінами всіх надлишків хліба і інших продуктів). Викликала масове незадоволення селян, вела до скорочення сільськогосподарського виробництва, була замінена в 1921 р. продподатком.

ПРОКОНСУЛ – у Стародавньому Римі колишній консул, призначений правителем (намісником) провінції.

ПРОКУРАТОР – у Стародавньому Римі керівник господарством; судовий повірений; чиновник по збору податків; керівник імператорськими землями від імені імператора.

ПРОЛЕТАРИАТ – соціальний клас найманих робітників у капіталістичному суспільстві, які позбавлені засобів виробництва і змушені продавати свою робочу силу підприємцям, внаслідок чого зазнають експлуатації в процесі виробництва.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – процес у розвитку виробничих сил суспільства, який полягає в переході від мануфактури до машинного виробництва. Початок відносять до 60-х рр. XVIII ст. в Англії і пов'язують з поступовим запровадженням у мануфактурне виробництво верстатів і машин.

ПРОМУЛЬГАЦІЯ – в конституційному праві низки зарубіжних держав публікація ухваленого і затвердженого закону в офіційному друкарському органі, здійснювана главою держави у встановлені конституцією або законом терміни. Тільки після промультгації закон, як правило, набуває обов'язкової сили.

ПРОНІЯ – у візантійському праві довічне пожалування державних податків, що стягувалися з певної території (відоме з X-XI ст.), а з XIII ст. – пожалування (у тому числі спадкове) земельних володінь. Пронія в окремих своїх рисах схожа із західноєвропейським бенефіцієм. Інститут пронії був запозичений в XIV ст. Сербією і деякими іншими південнослов'янськими землями.

ПРОСКРИПЦІЇ – у Стародавньому Римі списки осіб, оголошених поза законом. За видачу або вбивство включеного в списки призначалася нагорода, за приховування – страта. Майно проскрипція підлягало конфіскації, його нащадки втрачали почесні права і стан. Проскрипція з'явилася в період занепаду республіки (I ст. до н.е.) і широко застосовувалася диктаторами як засіб масового терору проти політичних супротивників і особистого збагачення.

ПРОСТАТ – формально нейтральне визначення, яке характеризувало владу людини, яка так чи інакше порушила офіційно прийняті норми (легітимність обрання або терміни повноважень).

ПРОТЕКТОР – в Англії за доби середньовіччя особа, яка очолювала державу у період малолітства законного монарха, регент.

ПРОТЕКТОРАТ – форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від певної особи, коли основні питання суспільно-політичного життя регулює на свій розсуд протектор. Одна з форм колоніалізму, за якої залежна держава зберігає лише певну самостійність у внутрішніх справах, а її зовнішня політика здійснюється метрополією.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ – політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

ПРОТЕСТАНТИЗМ – один з трьох найбільших напрямів християнства, який з'явився у період Реформації (XVI ст.) Виникнувши як антифеодальний і антикатолицький релігійний рух, протестантизм висловив намагання буржуазного суспільства до здешевлення і спрощення культу, до демократизації. Початкові форми – лютеранство, кальвінізм, англіканство.

ПРОХІРОН – кодифікація деяких основних інститутів візантійського цивільного, кримінального і частково судового і церковного права, складена в 879 р. за наказом імператора Василя I. Прохірон повинен був служити учбовим посібником, на кшталт Інституцій Юстиніана, містив найважливіші, на думку авторів, постанови із Кодексу Юстиніана, хоча вони витягалися не із справжніх текстів, а частіше з їх грецьких обробок. Була обов'язковою для суддів.

ПРУССЬКЕ ЗЕМСЬКЕ УКЛАДЕННЯ (ПРУССЬКЕ ЦИВІЛЬНЕ УКЛАДЕННЯ) – кодифікація місцевого права Королівства Пруссія, видана в 1794 р. Джерелами його служили римське право (Зведення Юстиніана), «Саксонське зеркало», Магдебурзьке право і переконання представників школи природного права (Вольфа і Гроція). Разом з буржуазними нормами приватного права закріплювало самодержавство короля, поліцейський режим, кріпосні відносини на селі і привілеї дворянства.

ПСЕФІЗМИ – закони, обов'язкові до виконання лише конкретними особами.

ПУБЛІЧНА СТРАТА – в Російській імперії XVIII-XIX ст. – вид покарання дворян. Засудженого прив'язували до «стовпа ганьби» й ламали шпагу над його головою на знак позбавлення всіх станових прав (чинів, привілеїв, власності, нагород).

ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕРЕС – це інтерес соціальної спільності, що визнаний, задоволений державою. Визнання публічності інтересу здійснюється шляхом його правового (юридичного) забезпечення (фіксації у нормах і встановленні механізму реалізації).

ПУРИТАНИ – послідовники кальвінізму в Англії й Шотландії у XVI-XVII ст., які виступали за поглиблення Реформації, що проводилася згори королівською владою. Пуритани вимагали «очищення» офіційної церкви від старих католицьких обрядів. У першій половині XVII ст. розділилися на поміркованих – *пресвітеріан* і радикалів – *індепендентів*.

ПУТЧ – державний переворот, здійснений групою змовників, спроба подібного перевороту. До цього терміну використовують події 19-20 серпня 1991 р. в Москві – спроба ГКЧП усунути від влади президента СРСР М. Горбачова, сприяла швидкому розпаду СРСР.

ПФАЛЬЦГРАФ – у Франкській державі – придворний, який очолював королівський суд. За династії Каролінгів суд придворного графа відмежувався від королівського. Відповідав за придворне господарство. Пізніше (919-1125) – представляв королівський суд у герцогствах.

ПЯСТИ – польська князівська династія кінця IX ст. – 1025 р. та королівська династія 1025-1079 рр. і 1295-1370 рр.

П'ЯТА КОЛОНА – в Іспанській республіці під час громадянської війни 1936-1939 рр. назва агентури генерала Б. Франко, яка діяла в тилу

республіканців, у той час як чотири колонії фашистських бунтівників наступали на Мадрид. Під час Другої світової війни – умовна назва фашистської агентури у різних країнах.

П'ЯТА РЕСПУБЛІКА – період французької історії з 1958 р. по теперішній час. Визначається прийнятою в 1958 р. новою конституцією Франції. В порівнянні з Четвертою республікою в ній значно посилені повноваження президента республіки, який має право розпуску парламенту і обирається всенародно на п'ять років (з 2000 р.), з 1962 по 2000 рр. – на сім років.

П'ЯТИРІЧКА – період, під час якого здійснювалося централізоване планування економіки в СРСР. П'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР або п'ятирічки були необхідні для швидкого економічного розвитку Радянського Союзу. Всього було 13-ть п'ятирічних планів. Перший був прийнятий в 1928 р., на п'ятирічний період з 1929 р. по 1933 р., і був виконаний на рік раніше. В 1959 р. на XXI-му з'їзді КПРС був прийнятий семирічний план розвитку народного господарства на 1959-1965 рр. Надалі знов приймалися п'ятирічні плани. Останній, тринадцятий п'ятирічний план був розрахований на період з 1991 по 1995 рр. і не був виконаний через розпад СРСР в 1991 р. і переходом до ринкової децентралізованої економіки.

Р

РАБСТВО – згідно Конвенції про рабство, підписаної в Женеві 25 вересня 1926 р., «положення або стан особи, відносно якої здійснюються окремі або усі дії, властиві праву власності». Рабство є однією з прадавніх форм експлуатації людини. Було широко поширеною аж до кінця XIX ст. (скасовано у США в 1863 р., в Іспанії – в 1886 р., в Ефіопії – в 1930 р., в Саудівській Аравії – в 1950 р.). Визнано явищем, ліквідація якого вимагає багатосторонньої міждержавної співпраці. В 1956 р. Женевська конференція представників 43 держав схвалила Додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі і інститутів і звичаїв, схожих з рабством. Нині заборонено законодавством усіх країн світу, проте на планеті досі знаходяться в незаконному рабстві або близькому до нього стані декілька мільйонів чоловік.

РАДА ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ (РЕВ) – міжнародна економічна організація соціалістичних країн, створена у Москві в січні 1949 р. Була заснована для координації економічної політики країн радянського блоку. Члени-засновники: Болгарія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина. РЕВ не виконала своїх завдань із розвитку господарської інтеграції, торговельного співробітництва, технічної модернізації економік її членів. 28 червня 1991 р. припинила свої існування.

РАДА У СПРАВАХ ІНДІЙ або **КОРОЛІВСЬКА РАДА ТА ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ У СПРАВАХ ІНДІЙ** – вищий законодавчий, виконавчий та судовий орган в Іспанії (Мадрид), який фактично здійснював впродовж XVI – на початку XIX ст. управління іспанськими колоніальними

володіннями. Був створений в 1511 р., припинив свою діяльність в 1847 р.

РАДЖА – князівський титул в Індії.

РАДЖМ – побиття каменями до смерті. У ісламському праві це міра покарання за перелюб, якщо провина обвинуваченого буде доведена на суді.

РАДЖПУТИ – військова каста-стан в середньовічній Індії. Група каст в сучасній Індії.

РАДИ – виникли під час революції 1905-1907 рр. як самостійні органи керівництва і координування боротьби робітників за свої права на місцях. У незрівнянно ширших масштабах Ради відродилися під час Лютневої (1917 р.) революції і аж до червня 1917 р. Фактично виступали як «друга» влада, що протистояла буржуазному Тимчасовому уряду.

РАДИКАЛІЗМ – течія, яка відстоює необхідність рішучих дій у політичному та соціально-економічному ладі.

РАДНАРГОСПИ – Ради народного господарства – територіальні ради народного господарства в СРСР впродовж 1957-1965 рр., створені замість галузевих міністерств.

РАДНАРКОМ – Рада народних комісарів (РНК) – найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади, уряд радянської держави. Вперше був обраний під час Жовтневої революції на II-му Всеросійському з'їзді Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Аж до смерті його очолював В. Ленін, з 1924 по 1930 рр. О. Риков, з 1930 по 1941 рр. В. Молотов, а потім І. Сталін (в 1946 р. перетворений в Раду міністрів).

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКА ВІЙНА 1939-1940 рр. – військовий конфлікт між СРСР та Фінляндією в період з 30 листопада 1939 р. по 13 березня 1940 р. Війна завершилася підписанням Московського мирного договору. У складі СРСР опинилося 11 % території Фінляндії з другим за величиною містом Виборгом. 430 тисяч фінських громадян втратили свої будинки і переселилися вглиб Фінляндії, створивши низку соціальних проблем.

РАМАДАН – дев'ятий місяць мусульманського місячного календаря.

РАНТЬЄ – суспільний прошарок, який почав формуватися у Франції в ранньомодерну добу. Рантьє позначали міщан і шляхтичів, які жили на відсотки з капіталів (ренту), залучених до фінансових операцій, а також від прибутків, одержаних внаслідок здавання маєтків в оренду.

РАСИЗМ — сукупність переконань, в основі яких лежать положення про фізичну і розумову нерівноцінність людських рас і про вирішальний вплив расових відмінностей на історію і культуру.

РАСОВИЙ ЦЕНЗ – вимога закону, згідно з якою виборчі права надаються лише громадянам певної раси. У останні десятиліття у світовій практиці зустрічався украй рідко. Останній расовий ценз був скасований в ПАР в 1993 р.

РАХИМБУРГИ – у франків V-VIII ст. виборні судові засідателі, знавці звичаїв та законів.

РЕАЛІСТИЧНА ШКОЛА ПРАВА – один з напрямів американської юридичної науки, що виник в 1920-х рр. Прибічники цієї школи розглядають право як результат діяльності судді, заперечуючи переважаючу роль стабільного

закону, який веде до ліквідації творчого характеру права. На їх думку, право – це завжди конкретне рішення, а не правило. Головні представники реалістичної шкли права – Дж. Френк (1889-1957) та К. Ллевеллін(1893-1962).

РЕВАНШИЗМ – політика, спрямована на підготовку та розв’язання нової війни під приводом помсти за попередню поразку з метою відновлення довоєнних кордонів і системи міжнародних відносин.

РЕВІЗІЇ – в Російській імперії – переписи населення, яке повинно було платити подушну подать і відбувати військову службу. Було проведено десять ревізій.

РЕВІЗЬКА ДУША – одиниця обліку чоловічого населення, яке підлягало оподаткуванню подушною податтю в Російській імперії з 1718 р. до 1887 р.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРИБУНАЛИ – 1 У Франції в роки Великої Французької революції 1789-1793 рр. надзвичайні суди. Перший революційний трибунал був створений як тимчасовий трибунал в серпні 1792 р., реорганізований у березні 1793 р. Назву «революційний трибунал» отримав при якобінцях, ставши одним з органів якобінської диктатури. Його рішення не підлягали апеляції і касації – єдиною мірою покарання була страта. Після перевороту 1794 р. революційний трибунал – орган контрреволюційного терору. Скасований в 1795 р. 2. Назва каральних органів, що існували в перші роки радянської влади. Створені згідно з Декретом про суд від 22 листопада 1917 р. для боротьби з контрреволюцією, саботажем і іншими небезпечними злочинами. Стали разом з ВЧК головним знаряддям «червоного терору». Скасовані в 1922 р.

РЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА – історична наука виокремлює наступні переломні етапи в розвитку людства як: «*неолітична революція*» («аграрна революція»), яка визначає перехід від «дикості» до «варварства»; «*міська революція*» – перехід від «варварства» до «цивілізації». В історії європейської цивілізації також виокремлюються: «*культурна*» (християнська) революція, «*соціальна*» (буржуазна) революція, «*науково-технічна*» та «*інформаційна*» революції.

РЕВОЛЮЦІЯ – докорінна зміна в розвитку суспільства.

РЕГЕНТ – особа, яка наділена верховною державною владою у період малолітства, недієздатності або тимчасової відсутності монарха. Регентом ставали найближчі родичі короля.

РЕГЕНТСТВО – тимчасове виконання обов’язків глави держави, коли законний монарх не спроможний виконувати обов’язки. Може бути колегіальним (*регентська рада*) і єдиновладним (*регент*).

РЕГУЛЯТИВНІ ВІДНОСИНИ – це правовідносини, через які здійснюється регулювання нормальних економічних відносин (власності, товарно-грошових) та особистих немайнових відносин.

РЕЗЕРВАЦІЇ – території, відведені для поселення корінних мешканців країни. Існують в США, Канаді і деяких інших державах Америки для індіанців, в Австралії – для австралійців-аборигенів.

РЕЙГАНОМІКА – курс економічної політики американського уряду впродовж 1981-1989 рр. в період президентства Р. Рейгана. Пов’язаний з

приходом до влади в США консервативно налагоджених сил республіканської партії, підйомом так званої неоконсервативної хвилі в багатьох розвинених країнах Заходу. Теоретичною основою «рейганоміки» стала економічна теорія пропозиції. Практичним виходом стало перенесення акцентів з регулювання попиту на товари і послуги на стимулювання їх виробництва. Необхідність дати простір інвестиційним і інноваційним процесам, зниження витрат, збільшення заощаджень і накопичення приватного капіталу вимагали значних податкових реформ. Основними пунктами «рейганоміки» стали: уповільнення зростання урядових витрат, скорочення податків, скорочення втручання держави в економіку, зниження інфляції шляхом скорочення грошової маси.

РЕЙНСЬКИЙ СОЮЗ МІСТ – союз міст, що виник в 1254 р. та об'єднав більше 70-ти міст по обом бокам Рейну від Базеля до Кельна. Головна мета – охорона торгових шляхів в умовах періоду міжцарювання 1254-1273 рр.

РЕЙХСКАНЦЛЕР – 1. В Німецькій імперії 1871-1918 рр. – єдиний загальнонімецький міністр і голова бундесрату, який призначався імператором. Очолював виконавчу владу імперії; 2. У Веймарській республіці 1919-1933 рр. – глава уряду, який призначався президентом зі схвалення рейхстагу. З 1933 р. стали створюватися «президентські кабінети», які в обхід конституції не спиралися на довіру парламенту. У 1933-1945 рр. рейхсканцлером був А. Гітлер. В 1934 р. він об'єднав повноваження глави уряду і держави, скасувавши посаду президента.

РЕЙХСРАТ – державна рада, парламент, у довоєнній Німеччині – орган представництва земель.

РЕЙХСТАГ – 1. У Священній Римській імперії загальноімперський станово-представницький орган. Склався у XII ст. на основі рад знаті та духовенства, які скликав імператор для обговорення державних справ. У XIII ст. представники міст стали учасниками рейхстагу. До 1489 р. рейхстаг розділювався на три палати. Лицарство не було представлено. Рішення приймалися по палатам, погоджувалися та складався спільний текст, який мав ратифікувати імператор. 2. У Німецькій імперії – установчі збори, а потім нижня палата Північно-німецького союзу (1867-1871). Впродовж 1871-1918 рр. - виборний орган, що брав участь в законодавстві, прийнятті бюджету і контролі за виконавчою владою. Найвищим представницьким органом вважався бундесрат, в якому були представлені німецькі держави. 3. У Веймарській республіці 1919-1933 рр. – нижня палата парламенту, яка обиралася населенням за системою пропорційного представництва. Права рейхстагу були істотно обмежені за рахунок широких повноважень уряду і президента, який мав право розпуску рейхстагу. В період націонал-соціалістського режиму 1933-1945 рр. рейхстаг зберігався лише формально.

РЕКВІЗИЦІЯ – це примусове вилучення державою майна власника у державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна.

РЕКЕТ – в законодавстві США важкий злочин, частково схожий із здирством. Рекет визначається як «створення перешкод для торгівлі за допомогою погроз або насильства» (Зведення законів США, титул 18, глава 95).

РЕКЛУТАДОР – посередник у найманні робочої сили в Бразилії.

РЕКОНКІСТА – поступове відвоювання іспанцями й португальцями земель, захоплених на початку VIII ст. арабами та берберами. Тривала з 718 р. до кінця XV ст.

РЕКРУТ – особа, прийнята на військову службу за наймом або повинністю. У російській армії впродовж 1705-1874 рр. особа, зарахована до армії за рекрутською повинністю. В 1874 р. термін «рекрут» був замінений словом «новобранець».

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ – система комплектування регулярної армії та військового флоту у царській Росії впродовж XVIII-XIX ст. Запроваджена в 1705 р. Петром I. Здійснювалася шляхом примусового набору рекрутів від усіх податних станів.

РЕКС – 1. Вождь римського народу в ранній період римської держави-полісу, аналог давньогрецького базилея. Обирався народним зібранням. Проте у низці випадків ці вибори були, ймовірно, лише формальними. Рекс був передусім керманічем війська і, крім того, верховним жерцем і суддею у міжродових справах. Необмеженої влади він не мав і був швидше представником загальнонародових інтересів. Близько 500 р. до н.е. був позбавлений влади. Замість нього почали обирати з числа патриціїв два вищі посадовці – претори. 2. Король у франкській ранньофеодальній державі, який запроваджував передоручення збору податей (податків) військовим начальникам – графам і герцогам, які у свою передоручали це своїм васалам.

РЕКУПЕРАТОРИ – у Стародавньому Римі особливі магістрати, які судили римських громадян з іноземцями.

РЕЛЕГАЦІЯ – у Франції XIX – на початку XX ст. різновид заслання. Додаткове покарання, що застосовувалося до найнебезпечніших рецидивістів після відбування ними покарання у в'язницях метрополії.

РЕЛІГІЙНЕ ПРАВО – одна з основних історичних форм права, при якій в якості першоджерела розглядається не світська державна влада, а воля божества, виражена у священних писаннях. У формальному сенсі джерелами релігійного права можуть бути безпосередньо тексти священних писань (напр., Коран), їх тлумачення богословською доктриною, церковні акти, релігійно-правові звичаї, а також державні законодавчі акти, в яких закріплюються і систематизувалися релігійно-правові норми. Характерною особливістю релігійного права є його персональний, а не територіальний характер. Приписи релігійного права у більшості випадків поширюються лише на представників цієї релігійної общини країні (іновірці вилучені з-під їх дій). Нині найбільш розвиненими системами релігійного права є мусульманське право, індуське право, канонічне право.

РЕЛЬЄФ – передбачена феодалним звичаєм плата при успадкуванні феода, одна з умов благородного утримання землі.

РЕНДЕЙРУ – назва орендатора в Бразилії.

РЕНЕГАДОС – у мусульманській Іспанії християни, які прийняли іслам.

РЕНТА – за доби феодалізму частина додаткового продукту праці селянина, що поступала землевласникам як плата за держання. Форми: натуральна або продуктова, відробіткова, грошова.

РЕПАРАЦІЇ – у міжнародному праві повне або часткове відшкодування матеріальних збитків, завданих війною державі, яка перемогла, державою, що зазнала поразки.

РЕПАРТИМЬЄНТО – одна з форм закабалення індіанського населення.

РЕПАТРІАЦІЯ – повернення до дому військовополонених та цивільних осіб, які опинилися поза межами своєї країни у результаті війни або еміграції.

РЕПРЕСАЛІЇ – правомірні примусові дії держави, спрямовані на відновлення своїх прав, порушених іншою державою, але без застосування сили, тобто збройних репресій, заборонених міжнародним правом.

РЕПРЕСІЇ – примусові заходи державної дії, що включають різні види покарань і обмежень права, що застосовувалися в СРСР стосовно окремих осіб і категорій осіб. Політичні репресії в Радянській Росії почалися відразу після Жовтневої революції 1917 р. (червоний терор). З початком примусової колективізації сільського господарства і прискореної індустріалізації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., а також із зміцненням особистої влади І. Сталіна репресії набули масового характеру. Особливого розмаху вони досягли в 1937-1938 рр., коли сотні тисяч радянських громадян були розстріляні і відправлені до таборів ГУЛАГу за звинуваченням у скоєнні політичних злочинів. З різною мірою інтенсивності політичні репресії продовжувалися до самої смерті І. Сталіна в березні 1953 р.

РЕПРЕСОВАНІ НАРОДИ – народи, до яких застосовувалися репресивні (каральні) дії офіційної влади.

РЕСКРИПТ – 1. У Стародавньому Римі відповідь імператора на поставлене йому питання, що мала силу закону. У другій половині II ст. був складений збірник імператорських рескриптів, що здійснили значний вплив на розвиток римського права. 2. В пізніших монархічних державах – акт монарха на ім'я певної службової особи з покладанням на неї тих чи інших доручень, висловлюванням подяки, оголошенням про нагороду.

РЕСПУБЛІКА – форма державного правління, за якої верховна влада належить виборному представницькому органу. Глава держави обирається загальним голосуванням або спеціальною виборчою колегією.

РЕСТАВРАЦІЯ МЕЙДЗІ – процес повалення влади сьогуна і відродження влади імператора, який розпочався в Японії 1868 р. Це відкрило шлях до буржуазного розвитку Японії.

РЕСТИТУЦІЯ – у міжнародному праві є повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави.

РЕФОРМАЦІЯ – у XVI ст. суспільний рух, спрямований проти католицької церкви. У XVI ст. під Реформацією розумілися реформи церкви, які були розроблені вченнями М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі. Початком Реформації прийнято вважати виступ М. Лютера 31 жовтня 1517 р. з «95 тезами проти індульгенцій».

РЕХІДОР – впродовж XVI – на початку XIX ст. виборний член органів міського самоуправління в іспанських колоніальних володіннях в Америці.

РИБА – зростання, приріст, збільшення, лихварство.

РИГСДАГ – станово-представницький орган у Данії. Вперше скликаний в 1468 р. у Калунборзі.

РИГСРОД – орган державної влади у королівствах Данія (1305-1660), Норвегія (XIII ст. – 1536), Швеція (XIV-XVIII ст.).

РИЗЬКИЙ МИР 1921 р. – договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 р. представниками РРФСР, УРСР, з одного боку, та Польщі – з іншого, який формально закінчив польсько-радянську війну, санкціонував поділ українських та білоруських земель між Польщею та РРФСР та фактично анулював Варшавський договір 1920 р.

РИМО-ГОЛЛАНДСЬКЕ ПРАВО – система права, яка існувала в нідерландській провінції Голландія впродовж XV-XVIII ст. Була сумішню переробленого римського права з місцевими торговими звичаями. Після введення Наполеоном в Нідерландах французького права римо-голландське право збереглося лише в тих голландських колоніях, які на початку XIX ст. перейшли під владу Англії. Сьогодні римо-голландське право діє на усій території ПАР, в Намібії, Зімбабве, Свазіленді, Ботсвані, а також (у меншій мірі) у Шрі-Ланці. Зазнало найбільших змін, змішавшись з англійським правом.

РИМСЬКА СІМ'Я – сукупність сімейного майна і сім'ї у Стародавньому Римі.

РИМСЬКЕ ПРАВО – право Стародавнього Риму – найбільш розвинена правова система старовини. Розділялося на приватне право і публічне право. Частина римського права містила розроблену систему норм, що регулювали різні види майнових стосунків, речових прав, зобов'язань. Це було класичним правом суспільства, заснованого на приватній власності і розвиненому товарному обороті. Розвиток класичного римського права завершився створенням Збірки Юстиніана (VI ст.). Римське право стало основою для створення романо-германської системи права, в тій чи іншій мірі вплинуло на розвиток усіх інших сучасних правових систем.

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО – це сукупність правових норм, що регулювали майнові відносини між фізичними особами методом юридичної рівності сторін.

РИМСЬКЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО – підсистема римського права, яка регулювала відносини між фізичними особами і державою імперативним методом. Головною підставою відокремлення від приватного права було розрізнення суспільних (публічних) і особистих (приватних інтересів). *Publicum ius est, quod ad statum rei Romanac spectat, privatum, quod ad singulorum utilitarem* – публічне право охороняє інтереси держави, приватне право – інтереси окремих осіб.

РИМСЬКИЙ НАРОД – вища соціальна спільнота в римському суспільстві, яка мала три типи організації, кожна з яких розрізнялася за своїм основним призначенням. З метою залучення народу до політичних і військових справ він розподілявся на три триби (*tribus* – «плем'я», буквально – «третина») і 30 курій (*curia*, буквально – «чоловічий союз») для проведення виборів і формування відповідно кінноти та піших легіонів. Для загально виборчої спеціалізації і культурно-релігійної організації суспільства *populus* поділявся на

200 родів (*gens*), які мали спільне земельне володіння, загальне ім'я, взаємне право спадкування родового членства, спільні місця поховання і культові обряди. Для безпосереднього регулювання кровно-родинних та майнових відносин (первинного виробництва, розподілу та споживання) римський народ складався з сімей (*familia*) та їх об'єднань (*consortium*). Виробнича та військово-політична організації не були ізольовані: кожен рід складався з окремих сімей, а 10 родів утворювали одну курію. Для встановлення родинних зв'язків за низхідної прямої лінії як у межах сімей, так і родів римляни розподілялися по колінам (*stips*).

РИПУАРСЬКА ПРАВДА – одна з «варварських правд», пам'ятка звичаєвого права рипуарських франків (германське плем'я). Була створена з VI по VIII ст. та відображала давні судові звичаї для встановлення істини – ордалії. Зображувала особливості королівського законодавства, майнових відносин, посилення позиції церкви.

РИСОРДЖИМЕНТО – національно-визвольний рух італійського народу з кінця XVIII ст. до 1861 р. за возз'єднання країни проти Австрії, встановлення республіканського устрою.

РИХТАРЖ – в Чехії з XIII ст. – представник королівської влади на місцях, який виконував поліцейні та деякі судові функції.

РІБАТ – прикордонна застава, яка споруджувалася на кордонах мусульманського світу з ворожими немусульманськими державами.

РІДДА – відступництво, віровідступництво.

РІЗНОЧИНЦІ – вихідці з різних соціальних станів в Російській імперії: духівництва, селянства, купецтва, міщанства, які займалися розумовою діяльністю. Як правило, були носіями революційно-демократичних ідей.

РІЧ ПОСПОЛИТА – офіційна назва об'єднаної польсько-литовської держави з 1569 до 1795 рр., яка представляла специфічну форму станової монархії на чолі з королем, обраним сеймом.

РОБЕРІ – в англо-американському праві грабіж з насильством або розбій (залежно від обставин).

РОБІТНІ ЛЮДИ – назва кріпосних і вільнонайманих робітників на промислах та промислових підприємствах царської Росії у XVII – першій половині XIX ст.

РОБОЧИЙ БУДИНОК – у низці європейських країн впродовж XVII – на початку XX ст. спеціальні будинки для примусового утримання і експлуатації декласованих елементів. У XVII-XVIII ст. робочі будинки отримали велике поширення в Англії. У XIX ст. їх ідея була висунена соціологічною школою права в якості превентивної міри відносно носіїв «небезпечного стану», тобто осіб, схильних скоювати злочини. У XX ст. поширилися в Латинській Америці. Так, згідно з чилійським законом 1954 р. особи, що є «соціальною небезпекою», можуть бути поміщені в робочий будинок чи в особливі сільськогосподарські колонії строком на п'ять років.

РОБФАК – робітничий факультет – впродовж 1919-1940 рр. загальноосвітній учбовий заклад в СРСР для підготовки до вступу у ВНЗ

молоді, яка не мала середньої освіти. Створювалися при ВНЗ (навчання три роки на денній формі, чотири роки – на вечірній).

РОДИННИЙ СТАН – сімейний стан у римському праві, за яким розрізнялися: *personae sui iuris* – «особи свого права» – самостійні батьки сімей (*pater familias*); *personae alieni iuris* – «особи чужого права» – підвладні главам сімей особи (діти, жінки, інші родичі незалежно від віку). Отже, повну правоздатність мали лише *personae sui iuris*, тобто *pater familias* (хоча б і бездітні, і навіть неповнолітні).

РОДОСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ЗАКОН – збірка морського права, складена у Візантії у VII-VIII ст. на основі античних (давньогрецьких, давньоримських та ін.) звичаїв мореплавання і морської торгівлі. Назва пам'ятки пішла від імені грецького острова Родос, відомого в ту епоху як великого середземноморського торгового центру. Родоський морський закон регулював питання суднобудування, перевезення вантажів, фрахтування, права на викинуті за борт і врятовані вантажі і тому подібне. Він здійснив сильний вплив на право інших народів, особливо через морські звичаї, що склалися в західній частині Середземного моря і багато що запозичили з «закону родосців». Використання Родоського морського закону у Середземномор'ї тривало до XV ст.

РОЗБІЙНИЙ ПРИКАЗ – центральна урядова установа в Росії, що займалася впродовж XVI-XVII ст. розшуком і судом з кримінальних справ.

РОЗСТРІЛ БЕЗ СУДУ І СЛІДСТВА – надзвичайний захід, що застосовувався в СРСР в період Великої Вітчизняної війни в місцевостях, оголошених на облоговому становищі, стосовно «провокаторів, шпигунів і інших агентів ворога, які закликали до порушення порядку». Раніше така міра застосовувалася в СРСР згідно закону від 1929 р. до оголошених поза законом «неповерненців» з-за кордону.

РОКОШ – в Речі Посполитій шляхетська конфедерація, направлена проти законного короля.

РОМАНОВИ – боярський рід, з 1613 р. – царська, а з 1721 р. – імператорська династія у Росії, яка правила до лютого 1917 р.

РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА – одна з основних правових систем сучасності (разом з англо-американською та мусульманською). Основною відмінною ознакою романо-германської правової системи є її формування на основі римського права. Нині в цю сім'ю входять усі країни континентальної Європи (тому вона називається також континентальною). Крім того, до неї відносяться правові системи держав Латинської Америки, значної частини Африки і Азії. У багатьох країнах романо-германське право поєднується з місцевим, традиційним правом: в країнах Близького Сходу – з мусульманським, в Японії – з традиційними етико-правовими нормами, в країнах Африки – із звичаєвим правом. Для романо-германської правової системи характерна оптимальна узагальненість (абстрактність) норм, розділення права на публічне і приватне, виділення різних галузей права. Головним джерелом права визнається закон, причому законодавець прагне до кодифікації усіх основних галузей права. Судовий прецедент, на відміну від англо-американської системи має значення допоміжного джерела або зовсім не

визнається як такий. Обмежена роль серед джерел романо-германського права належить також звичаю.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – офіційна назва Російської держави впродовж 1721-1917 рр.

РОЯЛІЗМ – прихильність до королівської влади. В ширшому розумінні – монархізм.

РОЯЛІСТ — прихильник монархії. Термін рояліст вживається в дещо вузчому значенні, ніж термін монархіст. Монархізм означає підтримку ідеї монархії, як найкращої форми державного правління, тоді як термін рояліст вживається щодо прихильників певних конкретних претендентів на трон, як наприклад, прихильників Бурбонів під час Великої французької революції.

РУГА – в Московській державі до XVII ст. платня духовенству, що видавалося хлібом, іноді грошима.

РУКБІ – угода між двома людьми про те, що в разі смерті одного з них, його майно перейде в дар іншому, який залишиться в живих. В ісламі така угода вважається забороненою і недійсною, оскільки ніхто не повинен чекати, а тим більше бажати смерті іншої людини.

РУКН і ШАРТ – основи і умови релігійних актів.

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ – назва земельних угідь, які перебували у спадковому користуванні селян і населення аграрних містечок на території Австрійської монархії.

РУСЬКА ПРАВДА – зведення староруського права, в основі якого лежать переважно правові звичаї X-XI ст. і князівська судова практика. Включає: окремі норми «Закону Руського», Правду Ярослава Мудрого, Правду Ярославичів, Статут Володимира Мономаха та ін. Відомі три редакції «Руської правди». Регулювала: право власності, боргові відносини, каліцтво, право спадкоємства, сімейні відносини, судочинство, порядок кримінального слідства – дізнання і заслуховування свідків. В цілому «Руська правда» відбила процес становлення феодалізму на Русі: посилення залежності сільських мешканців (смердів, холопів, закупів), поглиблення соціальної диференціації суспільства, розвиток товарного господарства тощо.

РУСЬКА ПРАВДА П. ПЕСТЕЛЯ – основний програмний документ Південного товариства декабристів, складений П. Пестелем і ухвалений керівниками товариства на з'їзді у Києві 1823 р.

РУХСАТ – окремі виключення із загальних правил, які передбачені шаріатом для мусульман у виняткових випадках

РУШВАТ – хабар. Це категорично заборонене в шаріаті діяння. Причому заборонено (харам), як брати і давати хабарі, так і сприяти цьому.

РЯД – договір, угода на території Стародавньої Русі.

С

САБОТАЖ – 1. Один з «контрреволюційних» злочинів згідно КК РСФСР 1926 р. Полягав у свідомому невиконанні особою певних обов'язків або

умисному недбалому їх виконанні з метою послаблення влади уряду і діяльності державного апарату (ст. 58). 2. У кримінальному законодавстві США злочин, спрямований на підірвання Обороздатності США (у мирний час) або виконаний з наміром завдати шкоди або завадити США у військових приготуваннях, у веденні війни (у військовий час або у період надзвичайного стану). Об'єктивну сторону саботажу складає ушкодження, знищення, забруднення або зараження військових (оборонних) споруд, матеріалів тощо (Звід законів США, титул 18, гл. 105).

САВАБ – винагорода, яку дасть Аллах в наступному житті за благі, добродійні і богоугодні справи в земному житті.

САВОЙСЬКА ДИНАСТІЯ – династія правителів Савойї (з XI ст. – 1416 р. – графів, з 1416 до 1720 рр. – герцогів), королів Сардинського королівства (1720-1861 рр.), королів об'єднаного Королівства Італії (1861-1946 рр.).

САДАЙДЗІН – посада чиновника високого рангу в Японії.

САДАКА – звичайна милостиня.

САКСОНСЬКА ДИНАСТІЯ – династія германських королів 919-1024 рр. та імператорів з 962 р.

САЛІЧНА ПРАВДА (близько 510 р.) – варварська правда, яку за легендою склали чотири представники Священної Римської імперії за три засідання. Це була написана латиною компіляція нового звичаю та судової практики, або «варварський судєбник». Він призначався передусім для новоутвореної системи фєодальних судів, які були основою сеньйоральної юстиції.

САМОДЕРЖАВСТВО – монархічна форма правління в Росії, за якої носій верховної влади (цар, імператор) має верховні права в законодавчій, адміністративній і судовій сфері. Незважаючи на появу в 1905-1906 рр. елементів конституційної монархії, самодержавство в Росії проіснувало аж до Лютневої революції 1917 р.

САМОСУД – спосіб вирішення конфліктів у низці середньовічних європейських держав, пов'язаний з кулачним правом, тобто правом сильного. Особливо широке поширення мав самосуд в Німеччині, де васали вирішували свої спори зброєю. Так само поступали корпорації і окремі особи. Фрідріх II в 1235 р. встановив, що самосуд вважається законним лише в тих випадках, коли сторони, що сперечаються, не задоволені судовими рішеннями. Самосуд заборонявся в церквах, на королівських дорогах і тому подібне. Його не можна було застосовувати до жінок, пілігримів та євреїв. Нині самосуд розуміється як самочинна розправа над ким-небудь без ведення справи судом (напр., «суд Лінча» в США).

САМУРАЇ – стан дрібних і середніх лицарів, який існував в Японії з XII ст.

САНАЦІЯ – назва режиму, що існував у Польщі з 1926 по 1939 рр.

САНДЖАК – 1. У султанській Туреччині до 1834 р. – об'єднання військових ленів (спадкових фєодальних володінь). 2. З XIX ст. до 20-х рр. XX ст. – адміністративно-територіальна одиниця в Туреччині.

САНЙО – одна з трьох посад в центральному уряді Японії на початку реставрації Мейдзі. У західній історіографії перекладається як «молодший радник».

САНКЦІЇ у ПЕРВИСНОМУ ПРАВІ – передбачали осуд, який міг перерости у самосуд; вигнання – фактично смертна кара для особи, яка була вигнана з громади; помста, яка ґрунтувалася на уявленнях про рівновагу як найвищу справедливість. Тому запроваджувалося симетричне нанесення школи – принцип талону. Пізніше – виникають композиції (відшкодування шкоди, відкуп), «тариф поранень».

САНКЮЛОТИ – назва, що виникла в часи Великої Французької революції кінця XVIII ст. Презирливе прізвисько, яке використовувалося аристократією стосовно міської бідноти.

САНОВНИК – у дореволюційній Росії – впливова посадова особа у державі.

САРАЦИНИ – так у Західній Європі називали мусульман – арабів та турок, проти яких організовувалися хрестові походи.

САТІ – звичай стародавніх індусів, який вимагав від вдови добровільно спалитися на поховальному вогнищі померлого чоловіка.

САЦЕБАРОН – у Франкській державі династії Меровінгів VI-VII ст. посадова особа, яка приймала участь у процесі судочинства.

СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ – 962-1806 рр., з кінця XV ст. – «Священна Римська Імперія германської нації» – середньовічна держава, заснована германським королем Оттоном I, який підкорив Північну й Середню Італію, включаючи Рим. Охоплювала також Чехію, Бургундію, Нідерланди, швейцарські землі та інші. Ліквідована у період війн Н. Бонапарта.

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ – союз монархів Австрії, Пруссії та Росії, оформлений в 1815 р. у Парижі після падіння імперії Н. Бонапарта. Метою союзу було забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу 1814-1815 рр.

СЕГРЕГАЦІЯ – одна із крайніх форм расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні кольорового населення від білого. У США була узаконена до кінця 1950-х рр. В ПАР аж до початку 90-х рр. зберігалася найгірша форма сегрегації – апартеїд. Сучасне міжнародне право відносить сегрегацію до найважчих міжнародних злочинів.

СЕЙМ – станово-представницький орган у феодальних монархіях Польщі, Литви (і в об'єднаній Польсько-литовській державі – Речі Посполитій), в Чехії. 2. Російське найменування парламенту у Великому князівстві Фінляндському (у 1809-1917 рр.), що входило на правах автономії до складу Російської імперії. 3. Парламенти в незалежній Литві впродовж 1922-1940 рр. (за конституцією 1922 р.) і з 1990 р. В незалежній Латвії впродовж 1922-1934 рр. (за конституцією 1922 р.) і з 1991 р. Нижня палата парламенту Польщі впродовж 1921-1939 рр. і з 1989 р. (впродовж 1952-1989 рр. – найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган ПНР).

СЕКРЕТНІ КОМІТЕТИ – тимчасові вищі дорадчі органи в Російській імперії першої половини XIX ст. Створювалися для обговорення проектів

різних реформ, у 1857-1858 рр. – для обговорення підготовки скасування кріпосного права.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – 1. Звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості. 2. Вилучення чогось із церковного відання і передання його громадському чи суспільному. 3. Перетворення церковної та монастирської власності на державну.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. – головна з буржуазних реформ 1860-1870-х рр., що відмінила кріпацтво в Росії. Проводилася на основі «Положень 19 лютого 1861». Селяни отримували особисту свободу і право розпоряджатися своїм майном. Поміщики зберігали власність на землі, які їм належали. Отримані від поміщиків наділи селяни зобов'язані були викупити. До викупу селяни називалися тимчасовозобов'язальними і виконували повинності на користь поміщика.

СЕМИБОЯРЩИНА – боярський уряд (сім чоловік) в Московській державі, що утворився після повалення у липні 1610 р. царя В. Шуйського. Передав фактичну владу польським інтервентам. Ліквідований Другим ополченням під керівництвом К. Мініна та Д. Пожарського у жовтні 1612 р.

СЕНАТ – 1. У Стародавньому Римі один з найвищих державних органів. Виник з ради старійшин патриціанських родів наприкінці царської епохи (близько VI ст. до н.е.). Члени сенату ділилися по рангах відповідно до раніше займаних посад (консули, претори, едили, трибуни, квестори). Сенат затверджував закони і результати виборів, контролював діяльність магістратів і давав їм поради, вирішував питання зовнішньої політики, вів нагляд за фінансами. Постанови сенату – сенатус-консульти – мали силу закону. За часів Імперії сенат втратив реальну владу, ставши зборами представників знатних сімейств, які не мали великого політичного впливу. 2. В Російській імперії впродовж 1711-1917 рр. – Правлячий Сенат – найвищий державний орган, підлеглий імператорові. Заснований Петром I. З першої половини XIX ст. як найвищий судовий орган здійснював нагляд за діяльністю державних установ і чиновників. По судових статутах 1864 р. – вища касаційна інстанція. 3. Верхня палата парламенту в США, Франції, Італії, Казахстані, Бразилії, Польщі, Румунії, Чехії, Австралії, Бельгії, Канаді, Іспанії, Венесуелі, Колумбії, Домініканській Республіці і деяких інших країнах. 4. У низці держав найвищий орган міського управління (напр., сенат Берліна). 5. У деяких країнах відділення у складі вищих судів (напр. сенат федерального конституційного суду ФРН).

СЕНАТОР – член сенату.

СЕНАТОРСЬКІ РЕВІЗІЇ – в Російській імперії XVIII – початку XX ст. перевірка діяльності місцевого державного апарату сенаторами, які спеціально призначалися. Запроваджені з 1722 р. Проводилися епізодично. Результати сенаторської ревізії розглядалися в Сенаті, докладалися імператору, обговорювалися в Раді Міністрів.

СЕНАТУС-КОНСУЛЬТ – 1. Складова частина римського права. Рішення сенату, що приймалися за запитом магістрату і носили обов'язковий характер. 2. У період Консульства, першої і другої Імперії у Франції акти, що змінювали або доповнювали конституцію волею консула, імператора і були опубліковані

від імені сенату. Найбільш яскраві приклади: Сенатус-консулт Наполеона Бонапарта від 18 травня 1804 р., що встановив спадкову імперію у Франції з Наполеоном в якості імператора; Сенатус-консулт Наполеона III від 7 листопада 1852 р., який відновив імперію після грудневого перевороту 1851 р.

СЕНЕШАЛЬ – 1. Судовий чиновник у південних землях Франції, якого призначали великі сеньйори, а з XIII ст. – лише король. Представляв королівське судочинство у своїй судовій окрузі – сенешальстві. 2. Великий сенешаль Франції у період війни командував частиною війська, яка прикривала відхід головних сил ополчення.

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 р. – договір, підписаний між Австрією і союзними державами-переможницями (США, Великобританією, Францією, Італією, Японією та ін.). Він оформив розпад Австро-Угорської імперії на самостійні держави – Австрію, Угорщину, Чехословаччину, Сербо-Хорвато-Словенську державу (з 1929 р. – Югославія). Договір забороняв об'єднання Австрії з Німеччиною. Північну Буковину було включено до складу Румунії, а Закарпатську Україну приєднано до Чехословаччини. Австрії заборонялося мати військову авіацію та військовий флот, чисельність армії обмежувалася 30 тис. осіб. Австрія повинна була виплачувати репарації. Договір діяв до 1938 р.

СЕНТЕНЦІЯ – вирок військового суду в Російській імперії впродовж 1720-1917 рр.

СЕНЬЙОР – належність до привілейованих станів У добу феодалізму – власник сеньйорії. Сеньйором міг бути і світський, і духовний феодал, і окрема особа, й абатство чи місто.

СЕНЬЙОРАТ – права феодального сеньйора, зокрема система спадкового права, яка охороняла недробимість нерухомого майна. За системою сеньйорату спадок цілком переходив до старшого в роді (на відміну від майорату, за яким наслідував старший син в сім'ї).

СЕНЬЙОРІЯ – 1. Маєток сеньйора. 2. Самостійна судово-адміністративна одиниця, яка перебувала у власності сеньйора. У XIV-XV ст. структура сеньйорії змінюється – проходить ліквідація домену, орні землі, на яких раніш відбувався відробіток, тепер передавалися на утримання селян.

СЕПАРАТИЗМ – прагнення спільнот, груп населення до відокремлення, відособлення; рух за надання частині держави права на автономію чи за її повне відокремлення й створення нової держави. На відміну від масового національно-визвольного руху, сепаратизм здебільшого виражає інтереси певної політичної чи націоналістичної партії, угруповання.

СЕРВ – людина, особисто й матеріально залежна від сеньйора, кріпак. У період середньовіччя у Франції розрізняли дві категорії сервів: 1) «*особисто залежні*» особи, які мали право оселятися і одружуватися поза межами сеньйорії; 2) «*реально залежні*» особи, які були позбавлені таких прав.

СЕРВАЖІ – обов'язки натурального, грошового, відробіткового, характеру в панському домені, які мусив виконувати серв. У Франції серважі офіційно скасовано 4 серпня 1789 р.

СЕРВІТУТ – це право обмеженого користування чужою річчю чи майном.

СЕРЕБРЯНИКИ – категорія залежного населення у Московській державі впродовж XIV-XVI ст. Це селяни, які за одержані в позику від феодала гроші зобов'язані були сплачувати проценти або відробляти у господарстві позикодавця.

СЕРТИОРАРІ – в країнах англо-саксонської системи права судовий наказ, що видається в порядку нагляду для витребування справи з виробництва суду нижчої інстанції. Один з процесуальних засобів судового захисту прав і свобод людини, яка має конституційне значення.

СЕСМАРІЯ – земельна ділянка в Бразилії (район Сан-Паулу), надана колоністу.

СЕТЛМЕНТ – за доби колоніалізму особливий район міста, що не підлягав юрисдикції місцевої влади, в якому мешкали іноземні громадяни.

СЕЦЕСІЯ – вихід із складу держави певної її частини. Жодна конституція в світі нині не допускає сецесію, проте на практиці вона має місце (вихід республік із складу Югославії, відділення провінції Еритрея від Ефіопії та ін.).

СИБІРСЬКИЙ ПРИКАЗ – центральна урядова установа в царській Росії впродовж XVII-XVIII ст. Завідувала на території усього Сибіру адміністративними, судовими, військовими, фінансовими питаннями, торгівлею, ямщиками, гірничорудними і іншими підприємствами, а частково і відносинами з суміжними країнами. Остаточо скасований в 1763 р.

СИМОНІЯ – купівля-продаж церковних посад і церковного сану.

СИНГРАФА – у Стародавньому Римі назва боргової розписки, складеної в двох екземплярах. Була свого роду векселем і була безумовним платіжним документом, дозволеним не лише римлянам, але і перегринам. Синграфу підписував боржник, а услід за ним – свідки угоди.

СИНДИК – в деяких державах (напр., в Італії, Мексиці) глава міського або громадського самоврядування. Є виконавчим органом муніципальної ради.

СИНДИКАТ – 1. Угода картельного типу, яка передбачає, що її учасники збувають свої товари через єдину торгову контору (зазвичай створювану у вигляді акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю), зберігаючи виробничу і юридичну, але втрачаючи комерційну незалежність. Об'єднання, в яке входять підприємства, що виробляють масову однотипну продукцію. 2. Назва профспілок в деяких державах. 3. В СРСР впродовж 1922-1930-х рр. господарська організація, що об'єднувала групу трестів.

СИНИ СВОБОДИ – політична група, що склалася з американських патріотів, які боролися за самовизначення північноамериканських колоній. Група була створена для захисту прав колоністів від узурпації британського уряду після 1766 р. Вони є найвідомішими через участь у Бостонському чаюванні 1773 р., що призвело до Неприпустимих актів (інтенсивний розгін британського уряду) і боротьбі з мобілізацією патріотів, які безпосередньо призвели до американської революції в 1775 р.

СИНИ ФРАНЦІЇ – почесний титул братів і молодших синів короля Франції, який вказував на їхнє виняткове суспільне становище.

СИНОД – 1. Один із вищих державних органів у Російській імперії 1721-1917 рр. З 1917 р. – дорадчий орган при патріархові. 2. У протестантських церквах – збори для розв'язання церковних справ.

СИНТОЇЗМ, СИНТО – національна релігія японців, яка виникла в ранньому середньовіччі.

СИНЬОРИЯ – 1. Орган міського самоврядування в містах-комунах Італії впродовж XIII-XIV ст. (пріорат). 2. Форма політичного устрою низки міст-держав Північної і Середньої Італії другої половини XIII – середини XVI ст. Характеризувалася зосередженням усієї повноти цивільної і військової влади в руках одноосібного правителя – синьйора (тирана). Влада синьйора спочатку була довічною, потім перетворилася на спадкову.

СИРІТСЬКИЙ СУД – в Російській імперії 1775-1917 рр. установа, що відала опікунськими і сирітськими справами осіб міських станів. Засновувався при міських магістратах, а після запровадження судових статутів в 1864 р. – при окружних судах.

СИРОТИ – у XVI-XVII ст. селяни та ін. тяглі люди у Московській державі.

СИСТЕМА ООН – сукупність міжнародних організацій, що включає Організацію Об'єднаних Націй та 14 спеціалізованих установ ООН.

СИСТЕМА ПРАВА – внутрішня організація права, що полягає в єдності й погодженості правових приписів певної держави.

СІЛЬСЬКИЙ СХІД – у дореволюційній Росії – збори усіх домогосподарів села. З 1797 р. – розпорядчий орган сільської громади удільних та державних селян, а після реформи 1861 р. – й селян, які звільнилися від кріпацтва.

СІЛЬСЬКІ СУДИ – в післяреформеній царській Росії судові установи нижчого рівня (називалися також селянськими або волосними судами). Обиралися по багатоступінчастій системі на три роки. Розглядали дрібні майнові суперечки і справи щодо проступків членів сільських громад. Могли засудити до штрафу, обов'язку загладити шкоду, арешту до трьох діб і різкам. Їх вироки і рішення перевірялися верхніми сільськими судами, що склалися з голів усіх сільських судів. Контролювалися світовими суддями (де вони були), земськими начальниками, повітовими з'їздами і губерньською присутністю.

СІТЕ – неукріплене поселення галло-римської доби, де спираючись на римське цивільне право, урядували відповідні органи адміністрації.

СКАБІНИ – у Франкській державі династії Каролінгів – судові засідателі.

СКАЖЕНІ – прізвисько представників крайньої лівої течії в період Французької революції кінця XVIII ст. та ідеологи міської бідноти (Ж. Ру, Т. Леклер, Ж. Варле та ін.). вимагали максимуму свободи, революційного терору. У боротьбі з якобінцями були розгромлені восени 1793 р.

СКАНДИНАВСЬКЕ ПРАВО – самостійна правова система, в яку входять Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія та Фінляндія. Своєрідність Скандинавського права полягає в тому, що римське право зіграло менш помітну

роль в його розвитку, ніж, наприклад, в становленні континентального права. У скандинавських державах немає і не було кодексів, подібних до Французького цивільного кодексу 1804 р. Судова практика відіграє тут значимішу роль, ніж в країнах континентальної Європи. В той же час Скандинавське право не можна віднести і до англо-американської правової системи, оскільки воно майже не має таких характерних ознак загального права, як правило судового прецеденту.

СКАТ – у Скандинавії – державний (королівський) податок, який сплачували вільні селяни, власники наділів.

СКВАЙР – скорочена форма англійського дворянського титулу – есквайра.

СКУПЩИНА – назва виборних представницьких органів державної влади в Союзній Республіці Югославія (СРЮ), в Сербії та Чорногорії.

СКУТАГІЙ, ЩИТОВІ ГРОШІ – грошовий платіж, який згідно феодальному праву, вносив васал своєму сеньйору замість 40-денної річної військової служби. Скутагій був поширений у Франції, Німеччині та ін. країнах, але особливого поширення здобув в Англії. На отримані він своїх васалів кошти король наймав лицарське військо на той строк, який вимагали військово-політичні інтереси корони. У XIV ст. скутагій відмирає.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО – напрям суспільної думки в Російській імперії (1840-1870-х рр.), який на противагу орієнтації на Західну Європу відстоював ідею відмінного від західноєвропейського, особливого історичного розвитку Росії, вбачаючи її самобутність у відсутності соціальних груп, в селянській общині, православ'ї.

СЛУЖИЛІ ЛЮДИ – у Московській державі XIV – початку XVIII ст. – особи, які перебували на державній службі. З середини XVI ст. поділялися на служилих людей «по вітчизні» (бояри, дворяни, діти боярські), які володіли землею з селянами, мали юридичні привілеї і обіймали керівні посади в армії і державному управлінні, та служили люди «по прибору» (стрільці, гармаші, городові козаки та ін.), які набиралися з селян і посадських людей. Служили люди отримували грошову і хлібну платню і звільнялися від державних податків і повинностей.

СМЕРШ (скор. від «Смерть шпигунам») – головне управління контррозвідки в системі наркомату оборони СРСР у 1943-1946 рр., що підпорядковувалося особисто Й. Сталіну. Органи СМЕРШ займалися розкриттям ворожих агентів, їх диверсійної і підривної діяльності в районах бойових дій, на визволених територіях, а також здійснювали перевірку благонадійності радянських військовослужбовців, які втекли з полону, вийшли з оточення чи перебували раніше на окупованій німецькими військами території.

СОБОР – 1. У католицькій церкві – збори вищого духовенства під головуванням папи римського або примаса для вирішення різних питань. Собори поділяються на *вселенські* та *помісні*. 2. Збори світських і духовних чинів для ради та вирішення найважливіших справ у Московській державі XVI-XVII ст. (земський, помісний, вселенський собори). 3. Назва двопалатного парламенту Хорватії.

СОБОРНЕ УКЛАДЕННЯ 1649 р. – найвідоміша та найбільша пам'ятка російського феодального права, кодифікація усіх основних галузей законодавства, прийнятий Земським собором 1648-1649 рр. Джерела: судебники, наказні книги, царські укази, думські вироки, рішення Земських соборів, литовське і візантійське законодавство. Мало 967 статей, 25 глав (про суд, про вотчину, про богохульство тощо). Уперше виділені державні злочини, остаточно оформлено кріпацтво. Основний закон в Російській державі до першої половини ХІХ ст.

СОКА – у англосаксонській Англії – судовий імунітет або право на отримання штрафів і конфіскації майна у населення певної території.

СОКАЖ – в Англії форма вільного, не лицарського утримування землі.

СОКМЕНИ – в англосаксонській Англії – особисто і поземельно вільні селяни, залежні в судовому відношенні від особи, яка має право соки.

СОЛІСИТОР – у Великобританії представник однієї з адвокатських професій. Адвокат, який веде справи в судах графств і який готує матеріали для баристерів. Виконує також функції юрисконсульта.

СОЛОН (635-559 рр.) – видатний реформатор і державний діяч Афін. Як 1-й архонт Аттики в 594 р. до н.е. за підсумками майже 100 своїх реформ заклав основи античної демократії.

СОЛЯНИЙ БУНТ – назва повстання у Москві в червні 1648 р., викликаного введенням єдиного податку на сіль, що призвело до її різкого подорожчання.

СОСАЙ – одна з трьох посад в центральному уряді Японії на початку реставрації Мейдзі. У західній історіографії перекладається як «глава» або «президент».

СОТНЯ – суспільна та військова організація у германців. З утворенням варварських королівств – адміністративна одиниця.

СОЦІАЛІЗМ – позначення вчень, в яких як мета й ідеал висувається здійснення принципів соціальної справедливості, свободи, рівності, а також суспільного ладу, що втілює ці принципи.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ПРАВО – самостійна правова система Росії (СРСР) після Жовтневої революції 1917 р. Після закінчення Другої світової війни була сприйнята іншими країнами, які «обрали» соціалістичний шлях розвитку. Хоча соціалістичне право несе на собі багато рис континентальної системи права (романо-германське право), включаючи схожі процесуальні начала і правову методологію, воно відрізняється від інших правових систем пануванням державної власності на засоби виробництва, особливою системою політичного устрою з домінуванням комуністичної партії, запереченням різниці між публічним правом і приватним правом, а також концепцією права як сили, сприяючої побудові комуністичного суспільства.

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА – держава, зорієнтована на здійснення широкої та ефективної соціальної політики, яка має втілюватись у реальності прав людини й громадянина, в існування доступних та ефективних систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, у підтримку малозабезпечених прошарків населення тощо.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРИНЦИПИ – це найзагальніші принципи державно-управлінської сфери. Вони поширюються на всі види виконавчо-розпорядчої діяльності та всі функціонуючі в державі управлінські структури. До них відносяться: демократизм, участь населення в управлінській діяльності держави, рівність громадян перед законом, законність, гласність та врахування громадської думки, об'єктивність тощо.

СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА ПРАВА – один з напрямів науки права ХХ ст. Прибічники соціологічної школи права вважають, що діючи правові акти не завжди адекватні економічним і соціальним умовам. В зв'язку з цим вони надають велике значення свободі суддівського розсуду, тобто меншій зв'язаності суду з правовими нормами для захисту інтересів особи. Видатний представник цієї школи – американський учений Р. Паунд.

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК, СРСР – багатонаціональна соціалістична держава тоталітарного типу. Утворена 30 грудня 1922 р., об'єднувала 15-ть союзних республік. Розпалася в грудні 1991 р.

СПАРТАК (СОЮЗ СПАРТАКА) – організація лівих соціал-демократів, що існувала впродовж 1916-1918 рр. у Німеччині. Вона пропагувала ліворадикальні ідеї та виступала проти воєнної політики уряду. У період Листопадової революції 1918 р. спартаківці виступали за радикалізацію революційного руху, вимагали озброєння робітників і встановлення диктатури пролетаріату на зразок Радянської Росії. Наприкінці грудня 1918 р. на загальнонімецькій конференції спартаківців і ліво радикалів була утворена Комуністична партія Німеччини.

СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ – до 1949 р. Британська співдружність націй – об'єднання незалежних суверенних держав, до якого входять Великобританія та більшість її колишніх домініонів та колоній. Термін «Британська співдружність націй» вживається з 1917 р. В результаті реформування системи управління Британською колоніальною імперією на початку 1920-х рр. усі «білі колонії» (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ньюфаундленд, Ірландія) здобули статус домініонів. В 1926 р. на загальнобританській конференції було засновано Співдружність Націй і встановлено загальні принципи взаємовідносин між країнами-членами (підтвержені Вестмінстерським статутом 1931 р.), які були визначені як незалежні та рівноправні у внутрішньо- і зовнішньополітичних справах. Після Другої світової війни до складу Співдружності увійшли Індія, Пакистан (1947 р.), Цейлон (тепер – Шрі-Ланка, 1948 р.). Виходячи з традицій, у низці домініонів (Австралія, Барбадос, Беліз, Нова Зеландія, Папуа Нова Гвінея, Ямайка та ін. – усього 16 держав) головою Співдружності та її символом було визнано королеву Великобританії. Англійського монарха в домініонах мав представляти генерал-губернатор, який призначається монархом за рекомендацією уряду даної держави. За час існування Співдружності з неї вийшли Бірма, Ірландська республіка, ПАР, Пакистан, Фіджі. До Співдружності належать 30 республік і 16 монархій. Штаб-квартира Співдружності – Лондон.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – міждержавне об'єднання, створене Білорусією, Росією та Україною. В Угоді про створення

СНД (підписана 8.12.1991 в Мінську) ці держави констатували, що СРСР в умовах глибокої кризи і розпаду припиняє своє існування, заявили про прагнення розвивати співпрацю в політичній, економічній, гуманітарній, культурній і інших галузях. 21.12.1991 р. до Угоди приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Молдавія, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан, які підписали спільно з Білорусією, Росією і Україною в Алма-Аті «Декларацію про цілі і принципи СНД». Пізніше до СНД приєдналася Грузія (1993 р.). В 1993 р. був прийнятий Статут СНД, який визначив основні сфери і напрями співпраці. Органи СНД: Рада глав держав, Рада глав урядів, Рада міністрів закордонних справ, Міждержавна економічна рада, Міжпарламентська асамблея з центром в м. Санкт-Петербург і ін. Постійно діючий орган СНД – координаційно-консультативний комітет в Мінську.

СПІЛЬНИК (ІСПОЛЬЩИК) – дрібний орендар землі.

СС – елітні охоронні підрозділи нацистської партії. Створені за розпорядженням А. Гітлера в 1925 р. В 1938 р. налічували близько 240 тис. осіб. Ці підрозділи відіграли головну роль у винищенні політичних противників А. Гітлера під час «Ночі довгих ножів». В 1934 р. було створено спеціальні підрозділи СС для охорони концентраційних таборів («Мертва голова»).

СТАН – соціальна група, яка відрізняється своїм юридичним статусом, правами та обов'язками, що передаються спадково. Середньовічне суспільство складалося з двох вищих станів – духовенства та дворянства. Третій стан – міщани. Селянство, станом не рахувалося.

СТАН ГРОМАДЯНСТВА – стан громадянства у римському праві, за яким розрізняли статуси: римських громадян – квіритів (мали найбільший обсяг прав порівняно з негромадянами – «чужинцями»); перегринів; латинів; вільновідпущеників; колонів.

СТАН СВОБОДИ – у римському праві стан свободи був головним правовим статусом особи, який визначав наявність у неї певного мінімуму прав. За цим статусом чітко розрізняли: вільні (*liberi*) раби (*servi*). У соціальному плані вважалося: раб не є людиною, тому і не має жодних прав. Раб вважався річчю (*servus res est*) або знаряддям праці, що вміє говорити (*instrumentum vocale*).

СТАРОЖИЛЬЦІ – селяни, які здавна, з покоління в покоління проживали на землях певного феодала, виконували різні феодалські повинності, а на користь держави – тягло.

СТАТТІ КОНФЕДЕРАЦІЇ – **The articles of Confederation** – перша конституція США, набула чинності в 1781 р., діяла до 1789 р. Статті конфедерації закріпили революційні завоювання, досягнуті в ході Війни за незалежність в Північній Америці 1775-1783 р., і визначили республіканську форму державного устрою колишніх англійських колоній в Північній Америці, проголосивши утворення конфедерації штатів.

СТАТУС – сукупність певних прав та обов'язків окремої особи у відповідній сфері суспільного життя.

СТАТУТ – 1. Назва деяких законодавчих актів парламенту Великобританії, конгресу США і низки інших країн англосаксонської системи права. Норми, що містяться у статутах, утворюють статутне право, 2. Статут певної організації (статут середньовічних цехів) або територіального утворення, зазвичай автономної (напр., в Італії свій статут має кожна область). 3. У міжнародному праві найчастіше положення про діяльність якого-небудь органу. Статут міжнародного органу визначає його цілі, структуру і функції (напр., Статут Міжнародного Суду ООН).

СТАТУТНЕ ПРАВО – в країнах англо-американської правової системи норми, що містяться в статутах. Функціонують разом із загальним правом. Статутне право – головна частина права, що створюється законодавчими органами, в протилежність звичайному і прецедентному праву і актам, що приймаються адміністративними органами.

СТИПУЛЯЦІЯ – в римському праві формальний, абстрактний усний контракт, що встановлював зобов'язання, найважливіший вид договору. Стипуляцією іменувалося також забезпечення, яке виплачував позивач для підтримки позову і покриття витрат у разі програшу справи.

СТОЛИПІНСЬКА РЕФОРМА – економічна реформа, спрямована на прискорення розвитку капіталізму в Росії. Реформа селянського землеволодіння, що ознаменувала поворот аграрно-політичного курсу самодержавства, названа по імені міністра внутрішніх справ і голови Ради міністрів з 1906 р. П.А. Столипіна. Передбачала право селян виходити з селянської общини на хутори і відруби (закон від 9.11.1906 р), зміцнення Селянського банку, примусовий землеустрій (закони від 14.6.1910 р. та 29.5.1911 р.) і переселенська політика. Заходи реформи мали на меті ліквідацію малоземелля при збереженні поміщицького землеволодіння, прискорення розшарування села, створення серед заможного прошарку селян додаткової опори влади.

СТОЛІТНЯ ВІЙНА – війна між Англією та Францією, яка тривала з 1337 по 1453 рр.

СТОРТИНГ – назва однопалатного парламенту Норвегії.

СТРАТЕГ – воєначальник у Візантії.

СТРАТІОТИ – у Візантії категорія селян зобов'язаних нести військову службу і які отримали за це від держави невідчужувані спадкові землі.

СТРЯПЧИЙ – 1. В Московській державі XVI-XVII ст. палацовий слуга, придворний чин. 2. В Російській імперії впродовж 1775-1864 рр. – назва деяких судових чиновників; 3. З 1832 р. – присяжний стряпчий, заступник у приватних справах в комерційних судах.

СТЮАРТИ – королівська династія в Шотландії (1371-1714) та в Англії (1603-1649, 1660-1714).

СУБ'ЄКТ ФЕДЕРАЦІЇ – державна утворення у складі федерації. Кожна федеративна держава складається з суб'єктів федерації, які називаються по-різному: *штати* (США, Індія), *провінції* (Аргентина, Пакистан), *землі* (Австрія, Німеччина), *кантони* (Швейцарія) та ін.

СУБОТНИК КОМУНІСТИЧНИЙ – добровільна безкоштовна робота трудящих на суспільство. Перший суботник відбувся в суботу 12.4.1919 р. в

депо Москва-Сортувальна. Перший масовий суботник 10.5.1919 р. на Московсько-Казанській залізниці. Поширилися в роки громадянської війни. З 1970 р. проводилися Всесоюзні ленінські комуністичні суботники.

СУВЕРЕН – носій верховної державної влади.

СУД КОРОЛІВСЬКОЇ ЛАВИ – найстарша у Великобританії судова установа. Виділений з королівської ради в особливу курію в 1178 р., спочатку супроводжував королів при їх роз'їздах по країні. Пізніше суд королівської лави почав розглядати найважливіші кримінальні справи, здійснював нагляд за діяльністю нижчих судів. Зіграв важливу роль в створенні загального права. З ХІХ ст. – відділення Високого суду. За реформою 1971 р. його компетенція була обмежена розглядом цивільно-правових суперечок.

СУД ПРИСЯЖНИХ – один з найбільш демократичних інститутів судової системи, що втілює принцип безпосередньої участі народу у вчиненні правосуддя. У класичному варіанті складається з лави присяжних засідателів – колегії з 6, 12 або іншого числа громадян, відібраних за випадковою методикою лише для конкретної справи і одного (іноді декількох) професійних суддів, які вирішують питання права. На підставі вердикту присяжних судді ухвалюють вирок, визначають міру покарання. Як правило, суд присяжних розглядає серйозні кримінальні справи в першій інстанції і його рішення не підлягають апеляційному оскарженню. Виник в Англії в ХІІ-ХV ст. і після Великої французької революції (1789-1793 рр.) отримав широке поширення в Європі і деяких інших частинах світу. Нині інститут суду присяжних діє в США, Великобританії, Канаді, Ірландії, Швейцарії і інших країнах. У Російській імперії існував впродовж 1864-1917 рр. і з 1993 р. (запроваджений лише у дев'яти суб'єктах Російської Федерації).

СУД ШЕФЕНІВ – у низці країн Європи суд за участю представників народу, які, на відміну від суду присяжних, утворюють з професійним суддею єдину колегію. Роль і порядок створення суду шефенів змінювалися. У феодальній Європі (Німеччина, Італія та ін.) в VIII-ХVІ ст. – це суд «творців порядку» (шефенів, рахімбургів), які обиралися згідно із звичаями і разом з суддею-чиновником здійснювали судовий розгляд у формі інквізиційного процесу. У Німеччині з середини ХІХ ст. діяли суди шефенів, що склалися з коронного судді і двох засідателів (шефенів). Вони розглядали кримінальні справи про незначні злочини. Складні кримінальні справи входили в компетенцію суду присяжних, але в 1924 р. він був замінений великими судами шефенів у складі трьох суддів-чиновників і шести шефенів. У фашистській Італії суд шефенів (суддя і п'ять шефенів) також замінив (в 1931 р.) суд присяжних. Шефени підбиралися з надійних чиновників, затверджувалися міністром юстиції і призначалися королівським указом. У ФРН з 1950 р. суди шефенів розглядають справи про значні кримінальні злочини. До складу суду входять дільничний суддя (голова), два засідателі (шефени), обраних з числа громадян, які мешкають на території відповідної судової округи.

СУДЕБНИК ЦАРЯ ФЕДОРА ІВАНОВИЧА 1589 р. – назва приватної кодифікації московського права. Судебник складений для потреб північного селянства. Фактично є збіркою узаконених норм звичаєвого права, які

визначали права і обов'язки чорносошних селян. При цьому за основу був узятий Судебник Івана IV. У нових главах закріплені норми про селянський схід, земельні межі, розшук винних. Нові статті розглядали також до найважливіші сторони селянського господарства: конокрадіство, потрапу сільськогосподарських угідь, розмежування володінь, спадкоємство, посаг та ін.

СУДЕБНИКИ – збірка правових норм Великого князівства Литовського і Московської держави, практичні судові підручники права.

СУДОВИЙ ПОЄДИНОК – у Середні віки в Європі один із способів вирішення суперечок (доведення звинувачення). Полягав в озброєному єдиноборстві сторін або їх представників перед судом. Вид «суду божого». У російському праві називався «поле».

СУЛТАН – титул мусульманського світського правителя (напр., в Османській імперії), а також в мусульманських країнах Західної Африки, вождів деяких племен Південної Аравії.

СУНА – зафіксовані у вигляді хадисів вчинки і висловлювання пророка Мухаммада, які вважаються зразком, якому зобов'язаний слідувати справжній мусульманин. Разом з положеннями Корану складають зміст мусульманського релігійного закону – шаріату. У Суні міститься значна частина норм, покладених в основу висновків різних шкіл фікха. Шаріатські суди, кадї і муфтїї при винесенні ухвал та фетв з питань шаріату і фікха услід за Кораном орієнтуються і на Суну.

СУНІТИ – прихильники одного з двох напрямів ісламу, які визнають джерелом вірування священну книгу Суну нарівні з Кораном. Виник у XVII ст.

СУПЕРФІЦІЙ – в римському праві спадкове і відчужуване право користування будівлею, зведеною на чужій землі.

СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість.

СУФРАЖИСТКИ – учасниці руху за надання жінкам виборчих прав. Виступали проти дискримінації жінок в політичному та економічному житті. Вважали можливим вести боротьбу, використовуючи радикальні акції.

СУФРИТИ – одна з трьох основних спільнот у хариджитському ісламі. Виникла у Басрі (Ірак) у другій половині VII ст. Засновником цієї спільноти був Зіяд ібн аль-Асфар. Дотримувались дещо поміркованіших поглядів, ніж азракіти. Сьогодні цього релігійну руху не існує.

СУХИЙ ЗАКОН – закон про заборону виробництва і продажу спиртних напоїв. Діяв в США (1920-1933 рр.), Росії (1914-1924 рр.) та інших державах (Фінляндії, Ісландії). У низці країн (Бельгія, Франція, Норвегія) обмеження носили частковий характер (по міцності напоїв). Метою введення «Сухого закону» було викорінювання пияцтва, поліпшення здоров'я нації і зміцнення правопорядку. Проте повсюдне запровадження «Сухого закону» призвело до вживання сурогатного спиртного, поширенню контрабанди і підпільного виробництва алкоголю. Тому заборони врешті-решт відмінялися або пом'якшувалися. Нині відповідно до приписів ісламу найсуворіша заборона на

вживання спиртних напоїв існує у низці мусульманських країн (Ірані, Саудівській Аравії, Судані та ін.).

СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – примусове усупільнення землі, реманенту, худоби, знарядь праці, що до того перебували у власності й подвірному користуванні селянських господарств, і створення колгоспів. Проводилась у СРСР наприкінці 1920-х – 1930-х рр.

СХІДНЕ ПИТАННЯ – прийняте в дипломатії та історичній літературі позначення міжнародних протиріч впродовж XVIII – початку XX ст., пов'язаних з поступовим занепадом Османської імперії і боротьбою великих держав за її остаточний розділ.

СЬОГУН – титул верховного воєначальника в Японії з кінця XII ст., який правив країною, спираючись на самураїв.

СЬОГУНАТ – уряд сьогунів у феодальній Японії впродовж 1192-1867 рр. (японський термін – бакуфу). При сьогунаті адміністративний апарат знаходився в руках військового стану (бусі), не існувало розділення між законодавчою і виконавчою владою, між адміністративними і військовими органами.

СЮЗЕРЕН – в Західній Європі у період Середніх віків – верховний сеньйор території (король, герцог, князь), який був государем стосовно залежних від нього васалів.

СЮЗЕРЕНІТЕТ – характерна для епохи феодалізму система особистих стосунків і взаємин влади, виражених у вигляді договорів між сюзеренами (сеньйорами) і васалами. У основі взаємин сюзеренітету лежала ієрархічна структура феодальної власності. У формі сюзеренітету будувалися і міжнародно-правові відносини між сильними і слабкішими (васальними) державами.

Т

ТААДДУД АЗ-ЗАВДЖАТ – одруження на декількох жінках, полігамія. Ісламська релігія дозволяє полігамію, але не зобов'язує і не змушує до неї. В основному вона має місце за необхідності.

ТААССУБ – фанатизм, догматизм.

ТАБЕЛІОН – у Стародавньому Римі нотаріус, приватний писар, який за оплату виготовляв для сторін необхідні письмові документи. Досить часто йому доводилося свідчити про зміст і достовірність документу, тому від табеліону потрібна абсолютна чесність. При Юстиніані потрібний був офіційний дозвіл займатися цією професією.

ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ – законодавчий акт в Російській імперії XVIII-XIX ст., що визначав порядок проходження служби чиновниками. Виданий Петром I в 1722 р. Встановлював 14 рангів (класів, класних чинів, 1-й – вищий) по трьох видах: військові (армійські і морські), штатські і придворні. Скасований після Жовтневої революції 1917 р.

ТАБУЛА ПАСА (паза) КОНЦЕПЦІЯ – в міжнародному праві концепція,

яка передбачає, що держава, що знову утворилася, необтяжена жодними зобов'язаннями свого попередника перед іншими державами. Нині це положення до певної міри знайшло відображення у Віденській конвенції про правонаступництво держав відносно договорів 1978 р. стосовно нових держав, що виникли в результаті отримання незалежності.

ТАДЖДИД АН-НІКАХ – оновлення шлюбу в разі, якщо хтось з подружжя спочатку здійснив віровідступництво, а потім повернувся в іслам.

ТАЄМНА ЕКСПЕДИЦІЯ при СЕНАТІ – найвищий орган політичного нагляду і розшуку в Російській імперії впродовж 1762-1801 рр.

ТАЄМНА КАНЦЕЛЯРІЯ – в Російській імперії XVIII ст. одна з центральних державних установ, орган політичного слідства і суду. Заснована Петром I в 1718 р. для проведення слідства у справі царевича Олексія Петровича. Пізніше до Таємної канцелярії перейшли слідство і суд у справах надзвичайної важливості. Ліквідована 1726 р., відтворена в 1731 р. у вигляді Таємної розшукових справ канцелярії, контрольованої Сенатом.

ТАЄМНА РАДА – в Англії XIII-XIX ст. орган, при участі і у згоді з яким король вирішував справи, що не підлягали проходженню через парламент, діючи в цих випадках, як «Король в Раді». З розвитком парламентаризму і посиленням влади кабінету міністрів Таємна рада поступово втратила своє значення, хоча ще до 70-80-х рр. XIX ст. зберігалися комітети Таємної ради, що завідували питаннями торгівлі, землеробства і народної освіти.

ТАЄМНА РОЗШУКОВИХ СПРАВ КАНЦЕЛЯРІЯ – найвищий орган політичного розшуку в Російській імперії впродовж 1731-1762 рр.

ТАЄМНИХ СПРАВ НАКАЗ – центральна державна установа у 1654-1676 рр., особиста канцелярія царя Олексія Михайловича. Контролювала діяльність усіх центральних і місцевих урядових органів і чиновників, вела слідство у важливих політичних справах, організувала пошуки корисних копалин (руди) і будівництво мануфактур, управляла палацовими володіннями.

ТАЗІР – покарання за правопорушення, про які в Корані та Суні не говориться.

ТАЙХОРЕ, КОДЕКС ТАЙХО — японський кодекс феодалного права, виданий в 701 р. Головний розділ кодексу – це земельний закон, що регулював надільну систему землекористування, запроваджену реформою Тайка. Згідно кодексу, земля, що вважалася державною, виділялася в користування селянській родині або двору по числу душ. Окрім подушних наділів, закон передбачав привілейовані наділи за державну службу і за особливі заслуги. Інші розділи кодексу Тайхо містять закони про центральний апарат, місцеву владу, оплату чиновникам, повинності населення та ін. Визначив правове становище різних категорій державних і приватних рабів.

ТАКФІР – звинувачення в невірі (куфрі).

ТАЛАК – розлучення, розрив шлюбних відносин.

ТАЛІОНА ЗАКОН – кара, яка за силою рівна злочину. Первісний принцип звичаєвого права, який передбачав відшкодування шкоди шляхом нанесення відповідної шкоди винній особі. Виокремлювався: *типовий* (простий) *таліон* («око за око»); *символічний таліон* (син вдарив батька –

відрубання руки, лікарю – кисті); *дзеркальний таліон* (покарання смертю сина будівельника, якщо загинув син хазяїна).

ТАЛМУД – кодекс релігійних, побутових і правових приписів іудейства, складений в III ст. до н.е. – V ст. н.е. Одне з головних джерел єврейського релігійного права.

ТАЛЬЯ – постійний прямий податок у Франції впродовж XV-XVIII ст. Спочатку термін означав податок, яку сеньйор вилучав у селян.

ТАМПЛІЄРИ, ХРАМОВНИКИ – члени духовно-лицарського ордену, заснованого в 1119 р. в Єрусалимі. Орден був ударною силою у війні з мусульманами. В 1312 р. орден був розпущений римським папою Климентом V. В 1314 р. лідери ордену тамплієрів були страчені у Парижі. Скарби ордену перейшли до скарбниці французького короля.

ТАРД-АВІЗИ – назва повсталих селян у краї Керсі, що в 1707 р. виступали проти податкового тиску французької корони.

ТАСАВВУФ – духовне вчення і практика в ісламі.

ТАУНШИП – назва нижньої адміністративно-територіальної одиниці у двадцяти штатах США.

ТАУРА – Тора. Перше в людській історії священне писання, яке було послано Аллахом пророкові Мусі.

ТАФТА-ХАРТЛІ ЗАКОН – закон 1947 р. про регулювання трудових відносин в США, прийнятий за ініціативою сенатора Р. Тафта і члена палати представників Ф. Хартлі у вигляді поправки до закону Вагнера (під тиском консервативних кіл). Фактично поставив профспілки під контроль уряду, зобов'язавши їх щорічно представляти до Міністерства праці звіти організаційного і фінансового характеру; керівники і активісти профспілок повинні були під присягою заявити про неприналежність до комуністичної партії (в 1959 р. це положення було скасоване). Закон серйозно обмежив право на страйки, оголосивши незаконними політичні страйки і страйки солідарності. При проведенні економічного страйку профспілки обов'язково заздалегідь (за 60 днів) мали повідомити про це підприємця і спеціальний адміністративний орган – федеральну службу з посередництва і примирення. Суди отримали право припиняти страйки.

ТАЯ – сукупність подушних податків, що їх збирали з прибутків усіх представників третього стану. Від податку звільнялося духовенство і шляхта. Податок скасовано в 1790 р.

ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН – німецький духовно-лицарський орден. Виник у Палестині в 1190 р. Орден перейняв устав тамплієрів. Був затверджений римським папою Інокентієм III в 1198 р. В 1410 р. русько-литовсько-польські війська розгромили Тевтонський орден під Грюнвальдом. У 50-60-х рр. XV ст. орден визнав васальну залежність від польського короля.

ТЕНИ – в англосаксонській Англії служила знать, дружинники короля. Земельні володіння тени отримували на умові виконання лицарської військової служби. Якщо володіння зберігалося впродовж трьох поколінь, тени отримували спадковий статус лицаря. У Шотландії до XV ст. використовувався термін «тан» (для позначення спадкової родової знаті).

ТЕОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА – особлива форма організації державної влади, при якій вона повністю або переважно належить церковній ієрархії. Нині прикладом теократичної держави є держава-місто Ватикан, що є абсолютною теократичною монархією. Законодавча, виконавча і судова влада у Ватикані належать папі римському, який довічно обирається колегією кардиналів.

ТЕОКРАТІЯ – форма державного правління, за якої державна влада зосереджена в руках духовенства або глави церкви.

ТЕОРІЯ ОФІЦІЙНОЇ НАРОДНОСТІ – державна ідеологія, що виникла в період правління Миколи I. У її основі лежали консервативні погляди на освіту, науку, літературу, висловлені міністром народної освіти С.С. Уваровим. Головна формула цієї ідеології – «православ'я, самодержавство, народність».

ТЕРИТОРІАЛЬНІ (МІСЦЕВІ) КОЛЕКТИВИ – загальна назва усіх адміністративно-територіальних одиниць у Франції і у більшості країн – колишніх французьких колоній. У Франції територіальними колективами є комуни, департаменти, заморські території, регіони (з 1982 р.).

ТЕРМІДОР – 1. Назва 11-го місяця республіканського календаря 1793-1806 рр. 2. Назва перевороту, що стався 27 липня 1794 р., внаслідок чого було ліквідовано якобінську диктатуру.

ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ – переворот 27 липня 1794 р. під час якого було повалено якобінську диктатуру. Організаторами антиробесп'єрівської змови стали помірковані політики і частина членів Національного Конвенту. Внаслідок перевороту влада перейшла до нового уряду – Виконавчої директорії (1795-1799 рр.).

ТЕРОР – політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Використовується як засіб досягнення будь-якої мети.

ТЕТЧЕРИЗМ – політика консервативного уряду Великобританії під керівництвом М. Тетчер (1979-1990), що супроводжувалася приватизацією раніше націоналізованих підприємств і галузей економіки, монетаризмом у фінансово-економічній сфері, згортанням соціальних програм, приватизацією соціальних сфер освіти і охорони здоров'я. Концепція тетчеризму тісно пов'язана з соціально-економічними поняттями і категоріями неолібералізму та «шокової терапії». Автором терміну є Б. Кемпбелл.

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД – центральний орган державної влади, що утворився після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Проіснував з 2 (15) березня 1917 р. по 25 (7 листопада) жовтня 1917 р. Створений за угодою між Тимчасовим комітетом Державної думи 1917 р. і есеро-меншовицьким керівництвом Петроградської ради. Був найвищим виконавчо-розпорядчим органом, виконував і законодавчі функції. Місцевими органами влади Тимчасового уряду були губернські і повітові комісари.

ТИМЧАСОВО ЗОБОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ – у царській Росії селяни, звільнені 19 лютого 1861 р. від кріпосної залежності, але не переведені на викуп. Виконували повинності за користування землею.

ТИНГ – народне зібрання у скандинавів у період раннього середньовіччя.

ТИРАНІЯ – правління, засноване на свавіллі і пригнобленні.

ТИТУЛ – почесне дворянське звання (граф, князь, барон тощо), надане монархом або отримане у спадок, з яким були пов'язані особливі права і привілеї.

ТИТУЛЬНА НАЦІЯ – частина населення держави, національність якої визначає офіційне найменування даної держави.

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА – господарська, комерційна і інша економічна діяльність, прихована від офіційного обліку і контролю.

ТОВАРИСЬКІ СУДИ – в СРСР виборні громадські органи, які були покликані сприяти «вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного гуртожитку, розвитку у них почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поваги гідності і честі радянських людей». Розбирали справи про дрібні проступки і накладали штраф до 50 крб.

ТОКІЙСЬКИЙ ПРОЦЕС – судовий процес над головними японськими військовими злочинцями, які скоїли злочини проти світу, людяності, законів і звичаїв війни. Міжнародний військовий трибунал для суду над головними японськими військовими злочинцями засідав в Токіо з 3 травня 1946 р. по 12 листопада 1948 р.

ТОЛЕДСЬКІ СОБОРИ – збори вищої церковної та світської знаті в Королівстві вестготів впродовж VI-VII ст. Скликалися у місті Толедо (Іспанія).

ТОРГОВА СТРАТА – в Московській державі XV-XVIII ст. вид кримінального покарання, що полягав в публічному побитті батогами на торгових площах і в інших людних місцях. Спочатку застосовувалося лише як основне покарання, з XVII ст. – і як додаткове. У XVIII ст. поступається місцем іншим видам тілесних покарань.

ТОРІ – консервативна партія в Англії. Слово «торі» походить від ірландського *tóraighe* – позначення ірландського учасника громадянської війни у Великобританії в XVII ст. (буквальне значення – «людина, яку переслідують»).

ТОТАЛІТАРИЗМ – модель соціально-політичного устрою суспільства, що характеризується повним підпорядкуванням людини політичній владі, всеосяжним контролем держави над всіма сферами життя суспільства.

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ – політичний лад, за якого державна влада зосереджується в руках певної групи (політичної партії), яка знищує демократичні свободи, цілком підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством методами терору, політичного й духовного пригнічення.

ТРАВНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1810 р. – виступи населення Буенос-Айреса проти іспанської адміністрації, які фактично стали початком визвольної боротьби у віце-королівстві Ла-Плата.

ТРАЙБАЛІЗМ – в науці конституційного права термін, що застосовується для позначення племінної відокремленості в країнах тропічної Африки, Океанії і інших регіонів світу. Практика трайбалізму полягає в наданні

привілеїв вихідцям з однієї етнічної групи (при підборі і розставленні кадрів в державному апараті) і відповідно до дискримінації інших. Трайбалізм фактично зводить нанівець принцип рівноправ'я громадян і провокує громадянські війни (напр., у Руанді, Сомалі, Ліберії).

ТРЕД-ЮНІОНИ – професійні спілки у Великобританії та деяких інших країнах.

ТРЕТЕЙСЬКИЙ СУД – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних або юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин.

ТРЕТІЙ ВІДДІЛ ВЛАСНОЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЇ – орган політичного нагляду і розшуку в Російській імперії впродовж 1826-1880 рр. Його виконавчим органом був Окремий корпус жандармів, шеф якого очолював Третє відділення.

ТРЕТІЙ РЕЙХ – офіційна нацистська назва режиму, який існував у Німеччині з січня 1933 до травня 1945 рр.

ТРЕТІЙ РИМ – ідеологічна доктрина, що існувала у Московському царстві впродовж XVI-XVIII ст. З'явилася у XVI ст. після перетворення Московського князівства на централізовану державу.

ТРЕТІЙ СТАН – у Франції XV-XVII ст. – населення, яке платило податки. Перші два стани – духовенство та дворянство – податків не платили, оскільки вважалося, що одні служать державі молитвою, а інші – шпагою.

ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА – проголошена у 1870 р. після поразки Франції у війні з Пруссією. Конституція Третьої республіки була прийнята в 1875 р. і складалася з трьох органічних законів. Припинила своє існування в 1940 р. після окупації Франції нацистською Німеччиною.

ТРЕТЬОЧЕРВНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ – розпуск 3 червня 1907 р. Державної думи і зміна виборчого закону. Вважається кінцем Першої російської революції.

ТРИБА – у Стародавньому Римі термін, що означав : а) плем'я. Згідно з переказами, було три триби, що склали давньоримську общину (кожна складалася з 100, потім з 300 родів); б) територіальний і виборчий округ, що мав один голос в трибутних коміціях, а також його населення. В середині III ст. до н.е. налічувалося 35 триб.

ТРИБУНАЛ КОРОННИЙ – найвища апеляційна інстанція для всіх станових шляхетських судів у Польщі. Утворений у Варшаві в 1578 р.

ТРИБУНАЛИ – 1. Станові шляхетські апеляційні суди, що існували з XVI ст. у феодальній Литві та Польщі. 2. Надзвичайні суди часів Великої Французької революції кінця XVIII ст. 3. Революційні трибунали – спеціальні суди в радянській державі 1917-1922 рр. 4. Військові трибунали – суди для військовослужбовців в СРСР. 5. Міжнародні воєнні трибунали, створені на основі спеціальних міжнародних угод з метою покарання воєнних злочинців Другої світової війни.

Трибунарії – у галло-римську добу та за часів правління династій Меровінгів і Каролінгів особисто вільний, але економічно залежний від посесора власник ділянок землі, що входили до складу вілли.

Трибуни народні (Трибуни плебейські) – у Стародавньому Римі вищі виборні посадовці з плебеїв (з початку V ст. до н.е.). Мали право накладати заборону на постанови магістратів і сенату. Обиралися щорічно на плебейських зборах – спочатку 2, 4, потім 10 народних трибунів. Особа народного трибуна вважалася недоторканною. В період імперії втратили значення.

Трибутні коміції – вид народних зібрань у Стародавньому Римі. Виникли зі зборів плебеїв по трибам в епоху ранньої республіки. Пізніше були основним видом народних зібрань. У них відбувалися вибори магістратів, розбиралися деякі судові справи, з III ст. до н.е. трибутні коміції – головний законодавчий орган. Рішення більшості триб (18 з 35) отримувало силу закону. З падінням республіки трибутні коміції втрачають значення.

Тризн – в кримінальному праві Англії одна з категорій злочинів (разом з фелонією і місдимінором). Як найбільш тяжкий злочин, була виділена з фелонії ще в XIV ст. Скасована в 1945 р.

Тризонія – назва трьох окупаційних зон західних держав у Німеччині 1948-1949 рр. в об'єднаному окупаційному секторі було створено органи влади, верховний суд, загально земельний банк, відновлено діяльність демократичних політичних партій і профспілок. Упродовж 1948-1949 рр. в об'єднаній західній зоні сформувався єдиний господарський ринок. В червні 1948 р. проведено грошову реформу, внаслідок якої замість райхсмарки запроваджено німецьку марку. Після рішень конференції у Лондоні з німецького питання 1948 р. і затвердження воєнними губернаторами США, Великобританії та Франції нової конституції ФРН (набула чинності 23 травня 1949 р.) на території Тризонії було сформовано органи державної влади ФРН.

Тринітарії – чернечий орден, заснований у Франції. Затверджений римський папою Інокентієм III в 1198 р. Головна мета діяльності – викуп християн, які потрапили у полон та рабство до мусульман. Отримували підтримку французького короля Філіпа II Августа.

Трипартитум – основний правовий акт Угорщини на початку XVI ст. – 1848 р. Складений І. Вербеці в 1498 р. Закріплював становий поділ, привілеї дворянства (дрібне і середнє отримувало рівні права з магнатами) і духовенства. Позбавляв селян права переходу.

Триплікат – третій екземпляр документу.

Триаж – у Франції звичай і право, згідно з якими сеньйор міг вимагати виділення йому частини (як правило, 1/3) громадських угідь. Скасований Французькою революцією наприкінці XVIII ст.

Трианонський мирний договір 1920 р. – мирний договір між країнами Антанти та державами, які приєдналися до неї, з одного боку, і Угорщиною, з іншого боку, яка стала самостійною державою після розпаду Австро-Угорської імперії. Значна частина Угорщини передавалася Румунії, Королівству сербів, хорватів і словенців, Чехословаччині. Угорська армія

скорочувалася до 35 тис. осіб, обов'язкова військова повинність скасовувалася, заборонялося мати авіацію, важку артилерію, військовий флот. Угорщина повинна була сплатити репарації союзникам. Цей договір втратив значення після перегляду Віденськими арбітражами 1938 і 1940 рр.

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ – військово-політичний блок 1882 р. Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. У 1904-1907 рр. на противагу союзу була створена Антанта.

ТРОЦЬКІЗМ – одна з ідейно-політичних течій в робітничому русі. Троцькісти, як і К. Маркс, пов'язували можливість побудови соціалізму в одній країні лише з перемогою світової революції. Впродовж 1920-1921 рр. в ході дискусії про профспілки троцькісти закликали до розширення методів «військового комунізму», одержавлення, мілітаризації профспілок. Багато що з того, що вони пропагували, було незабаром застосовано в сталінському СРСР. Під час дискусії 1923-1924 рр. троцькісти вимагали зміни норм внутрішньопартійних відносин, розширення партійної демократії, свободи фракцій і угруповань і в той же час більш централізованої господарської політики, проголошували гасла «диктатури промисловості», «надіндустріалізації». 13-я партконференція в 1924 р. охарактеризувала троцькізм як дрібнобуржуазний ухил в РКП(б). XV-ий з'їзд партії в 1927 р. оголосив приналежність до троцькізму несумісною з перебуванням в партії. З 1929 р. троцькізм як політична течія в РКП(б) перестав існувати у зв'язку з висилкою Л. Троцького за кордон, проте і пізніше звинувачення в троцькізмі вважалося однією з найсерйозніших в роки сталінських репресій.

ТРУДОВЕ ПРАВО – галузь права, що регулює суспільні відносини, які виникли у зв'язку з використанням найманої праці громадян у державних, колективних, кооперативних, громадських організаціях і установах, на підприємствах будь-якої форми власності.

ТРУДОДЕНЬ – форма оплати праці в колгоспах СРСР, введена у 1930-1931 рр. під час колективізації сільського господарства. Існувала до 1966 р.

ТРУХЗЕС – в період раннього середньовіччя на германських землях – королівська посадова особа, яка вела контроль за двором господарством.

ТЮДОРИ – королівська династія в Англії у 1485-1603 рр.

ТЯГЛІ СЕЛЯНИ – в Московській державі XV – на початку XVIII ст. загальна назва приватновласницьких і чорносошних селян, які сплачували податки і виконували державні повинності. З введенням подушної податі в 1724 р. стали називатися податним населенням.

ТЯГЛО – в Московській державі XV – на початку XVIII ст. грошові і натуральні державні повинності селян і посадських людей (із запровадженням подушної податі ці повинності стали називатися «податтю»). Впродовж XVIII-XIX ст. одиниця обкладення селян повинностями на користь поміщиків.

У

У СИН – п'ять найбільш поширених видів покарань у Стародавньому Китаї: таврування, відрізання носа, відрубання однієї або обох ніг, кастрація та страта.

УДАЙДЗІН – посада чиновника високого рангу в Японії.

УДАРНИК – радянське поняття, що зародилося в роки перших п'ятирічок, позначає працівника, який демонструє підвищену продуктивність праці. Рух ударників був важливим засобом ідеологічної пропаганди. Імена ударників, які найбільш вражали своїми результатами, широко використовувалися радянською пропагандою як приклад для наслідування (шахтар О. Стаханов, машиніст паровоза П. Кривоніс, трактористка П. Ангеліна, сталевар М. Мазай і багато інших). Вони отримували вищі урядові нагороди, їх висували у виборні органи влади тощо. Ставлення до ударної праці і ударників в середовищі радянських трудящих було двояким. З одного боку, щире прагнення добитися високих результатів в професійній діяльності викликало пошану. З іншого боку, підвищення продуктивності праці одних працівників незабаром негативно позначалося на заробітку інших, оскільки встановлені норми вироблення закономірно підвищувалися, а розцінки оплати знижувались.

УДІЛЬНІ СЕЛЯНИ – категорія феодално-залежного сільського населення Росії кінця XVIII – середини XIX ст., до якої відносилися селяни, які проживали на удільних землях і належали імператорській родині. Несли повинності в основному у формі оброку. В 1863 р. на удільних селян були поширені основні положення селянської реформи 1861 р., і вони отримали у власність за обов'язковий викуп частину удільних земель.

УДХІЯ (тюркс. КУРБАН) – обряд жертвопринесення. Цей обряд є важливою ритуальною особливістю ісламської релігії.

УЗУКАПІЯ – в римському праві придбання власності в силу давності фактичного володіння.

УЗУРПАЦІЯ – вживана в літературі назва насильницького захоплення або утримання влади. У всіх демократичних країнах узурпація є тяжким державним злочином.

УТЕНАГЕМОТ – в англосаксонській Англії рада при королі, яка складалася з представників знаті. Її склад, час та місце визначалися королем.

УКУБА – покарання. Один з чотирьох основних розділів ісламського права, в якому розглядаються проблеми покарання за правопорушення. Іншими трьома розділами мусульманського права, є *Ібада* (питання, пов'язані з поклонінням), *Мунакаха* (питання, пов'язані з шлюбом, розлученням, добродійними і ін. проблемами) і *Муамала* (питання, пов'язані з торгівлею, різними операціями).

УЛЕМИ – стан мусульманських богословів і законознавців. Зазвичай займають пости суддів і юрисконсультів.

УНІВЕРСАЛИ – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, який видавав впродовж XVII-XVIII ст. в Речі Посполитій король.

УНІВЕРСИТЕТСЬКІ СТАТУТИ – в Російській імперії законодавчі акти, що визначали устрій і порядки в університетах (1755, 1804, 1835, 1863,

1884 рр.).

УНІТАРНА ДЕРЖАВА – єдина централізована держава, що не має у своєму складі державних утворень і територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, провінції тощо).

УНІЯ – різновид держави. *Особистою унією* називається об'єднання двох або декількох держав під владою єдиного глави. *Реальна унія* очолюється не лише однією особою, але має і загальні органи влади і управління. Суб'єктом міжнародного права є не унія, а окремі державні утворення, які входять до її складу. Історичні приклади особистої унії польсько-литовська (1386-1569 рр.), англо-ганноверська (1714-1838 рр.), нідерландсько-люксембурзька (1815-1890 рр.); реальною унією: шведсько-норвезька (1814-1905 рр.), австро-угорська (1867-1918 рр.), датсько-ісландська (1918-1944 рр.).

УНТЕРМЕНШЕН – термін, який нацистські ідеологи використовували стосовно «неповноцінних» слов'янських народів на Сході, передусім населення СРСР.

УПОМИНКИ – подарунки грішми, хутрами та іншими коштовностями, які московські та польські уряди у XVI-XVII ст. систематично підносили кримському ханові, щоб запобігти нападам кримських та ногайських татар.

УРОЧНІ ЛІТА – законодавчо встановлений термін, впродовж якого в Московській державі й частково Україні (Чернігово-Сіверщина) землевласники мали право розшукувати і повертати своїх зниклих селян. П'ятирічний строк встановив царський указ 24.11(4.12).1597 р., після того як припинилась чинність так званого «Юрієва дня» в 1581 р.

УРФ – одне з джерел мусульманського права: звичаєве право, складене з традицій і звичаїв.

УРЯД «ВІШІ» – французький режим, запроваджений під нацистським протекторатом спочатку в не окупованій частині Франції, а з листопада 1942 р. – і в окупованій частині. Термін походить від назви курортного міста на півдні Франції, де 10 липня 1940 р. на засіданні Національних зборів було прийнято рішення про передання усієї влади прем'єр-міністру маршалові А. Петену. А. Петен проголосив себе главою держави, новою столицею якою замість окупованого німцями Парижа стали Віші. Новий режим повністю розірвав з республіканськими традиціями «Свободи, Рівності, Братерства», поклавши на них відповідальність за послаблення держави і поразку Франції в 1940 р. Новими ідеалами Франції проголошувалися «Праця. Сім'я. Батьківщина».

УСТАВА НА ВОЛОКИ 1557 р. – правовий документ, затверджений 1 квітня 1557 р. польським королем, великим князем литовським Сигізмундом II Августом про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ – виборні тимчасові збори представників народу, покликані виробити або змінити конституцію держави і на правовій основі оформити новий державний лад. 1. Перші Установчі збори були скликані у Парижі під час Великої Французької революції. 2. Виборна представницька установа в Росії, створена після повалення царизму для вирішення питання про

державний лад у країні, встановлення форми правління й затвердження конституції. Проходили 18-19 січня 1918 р. Розпущені більшовиками.

УШР, АШУР, АШАР – десята частина – натуральний (іноді грошовий) податок в мусульманських країнах. Стягувався щорічно з продуктів землеробства, тваринництва, риболовлі, інших промислів. З поширенням принципу прибуткового обкладення майже всюди скасований, проте у низці мусульманських країн (напр., в Саудівській Аравії) зберігається досі.

Ф

ФАЗЕНДА – господарство типу латифундії в Бразилії. Власник фазенди – фазендейру.

ФАЙДА – у «варварських правдах» ворожнеча між родами або різними групами родичів, а також компенсація, яку виплачували родичам постраждалого для припинення ворожнечі.

ФАЙН – внесок, який мав сплатити англійський селянин-копігольдер при успадкуванні землі, плата за допуск до утримання.

ФАІЗ – відсоток.

ФАКІР – незаможна людина, якій дають частину закята та інші пожертвування більш заможних мусульман.

ФАКІХ – знаюча людина, знавець ісламського права.

ФАРА – велика родина у лангобардів VI-VIII ст.

ФАРАОН – верховний правитель Стародавнього Єгипту, який мав титул царя Верхнього і Нижнього Єгипту. Його влада вважалася необмеженою, а сам він вважався особою божественного походження.

ФАРД – обов'язковий до виконання релігійний припис.

ФАШИЗМ – соціально-політичні рухи, ідеології і державні режими правототалитарного типу. У точному розумінні фашизм – феномен політичного життя Італії 20-40-х рр. XX ст. З 30-х рр. поняття «фашизм» стало поширюватися і на інші режими: націонал-соціалістичний в Німеччині, військово-фалангістський в Іспанії, військово-поліцейський в Португалії. В будь-яких своїх різновидах фашизм протиставляє інститутам і цінностям демократії так званий «новий порядок» і гранично жорсткі засоби його утвердження. Фашизм спирається на масову тоталітарну політичну партію (прийшовши до влади, вона стає монопольною), одержавлені профспілки і незаперечний авторитет «вождя», «дуче», «каудильйо», а також на масовий ідеологічний і фізичний терор.

ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ – конституційна реформа, спрямована на перехід від унітарного державного устрою до федеративного. Останніми роками федералізація мала місце у Бельгії і фактично в Російській Федерації.

ФЕДЕРАЛЬНА ВІЙНА 1859-1863 рр. – громадянська війна у Венесуелі між консерваторами та лібералами.

ФЕДЕРАЛЬНЕ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ (ФБР) – в США правоохоронне відомство, створене в 1908 р. Розслідує порушення федеральних законів.

ФЕДЕРАЛЬНЕ КОЛІЗІЙНЕ ПРАВО – у федеративних державах сукупність юридичних правил, які визначають, по-перше, який з двох конкуруючих законів повинен діяти у тому випадку, якщо вони суперечать один одному, і, по-друге, який закон (правова норма) має бути застосований в конкретній ситуації, якщо вона може підпасти під дію декількох законів (правових норм).

ФЕДЕРАЛЬНИЙ КАНЦЛЕР – назва глави федерального уряду у ФРН і Австрії.

ФЕДЕРАЛЬНИЙ ОКРУГ – у низці держав з федеративним устроєм (США, Бразилія, Венесуела, Мексика, Аргентина, Австралія) особлива адміністративно-територіальна одиниця, на території якої розміщується столиця федерації. У Аргентині федеральний округ називається федеральним столичним округом, в США – федеральним округом Колумбію, в Австралії – столичною територією і так далі. Федеральний округ може або входити у федерацію нарівні з іншими суб'єктами (Бразилія), або бути лише складовою частиною, але не суб'єктом федерації і управлятися безпосередньо федеральним урядом (США, Мексика, Венесуела). Уперше федеральний округ утворений в 1790 р. в США на землях, якими поступилися два штати – Меріленд і Вірджинія, – для будівництва нової столиці Союзу – м. Вашингтон.

ФЕДЕРАЛЬНІ ТЕРИТОРІЇ – у низці держав з федеративним устроєм (США, Бразилія, Венесуела, Австралія, Канада) особливі адміністративно-територіальні одиниці, що входять до складу федерації без права законодавчої автономії і представництва у федеральних органах. Зазвичай до федеральних територій відносяться малозаселені і неосвоєні частини країни, невеликі острови і тому подібне, де неможливе або недоцільне створення повноправних суб'єктів федерації.

ФЕДЕРАТИ – 1. У період Великої Французької революції – добровольці, які прибували у Париж для захисту революції. 2. Учасники загонів у Франції (1815 р.), утворених для відсічі військам Сьомої антинаполеонівської коаліції. 3. Бійці збройних сил Паризької комуни 1871 р.

ФЕДЕРАЦІЯ – форма державного устрою. Представляє складну (союзна) державу, яка складається з утворень, що юридично мають певну політичну самостійність. Складові федерації державні утворення (штати, землі, провінції) є її суб'єктами і мають свій власний адміністративно-територіальний поділ. На відміну від унітарної держави федерація має дві системи найвищих органів влади – федеральні і відповідні органи членів федерації. Федеральні органи здійснюють свої повноваження і функції на усій території країни. Державні утворення, складові федерації, не є державами у значенні цього слова. Вони не мають суверенітету, права одностороннього виходу з союзу, юридично позбавлені права участі в міжнародних відносинах. У разі порушення союзної конституції або законодавства центральна влада має право на примусові заходи по відношенню до суб'єкта федерації. Одним з обов'язкових елементів

федерації є двопалатна структура федерального парламенту. Залежно від ролі національного (лінгвістичного) чинника у визначенні структури федерації розрізняються федерації на *територіальній* (США, Австралія, Австрія, ФРН, Аргентина, Венесуела, Бразилія, Мексика), *національній* (Індія, Бельгія, Нігерія, Пакистан) і змішаній *національно-територіальній основі* (Російська Федерація, Швейцарія, Канада).

ФЕЛОНІЯ – в кримінальному праві США і Великобританії категорія тяжких злочинів, які за ступенем небезпеки знаходяться між державною зрадою і місдиміномом.

ФЕМИ – військово-адміністративні округи у Візантії.

ФЕМИДА – давньогрецька богиня права і справедливості. Дочка Урана і Геї, яка від верховного бога Зевса народжує *мойр* – богинь, які визначали людську долю.

ФЕОД – земельний маєток разом із селянами, який надавав сеньйор своєму васалові за певну службу (переважно військову); передавався у спадок від батька до сина, якщо син погоджувався виконувати ті ж обов'язки, як і батько.

ФЕОДАЛ – за доби середньовіччя – власник феоду.

ФЕОДАЛІЗМ – соціальна система, заснована на приватній формі власності феодалів на землю й неповній власності на безпосереднього виробника, тобто на експлуатації особисто й поземельно залежних кріпосних селян.

ФЕОДАЛЬНА ІЄРАРХІЯ – система відносин між феодалами, за якою феодалам, які посідали більш високе становище, підлягали феодали, які посідали нижче становище у суспільстві. На найвищому щаблі феодальної ієрархії знаходився король, його васалами були герцоги і графи, а їхніми васалами – барони, які теж мали своїх васалів – лицарів. У Середні віки була неможливою вимога підпорядкування чужого васала, оскільки треба було чітко дотримуватися правила: «Васал мого васала – не мій васал».

ФЕОДАЛЬНА РЕАКЦІЯ – в період феодалізму, комплекс явищ, що характеризується спробами пануючого класу феодалів зміцнити феодальну систему.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА – плата, яку віддавав залежний селянин феодалу за право користування землею. Розрізняють три основні феодальні ренти: *відробіткова* (панщина), *продуктова* (натуральний оброк), *грошова*.

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – історичний тип права, що відповідає економічним і соціально-політичним відносинам феодального суспільства. Важливою відмінною рисою феодального права є його відкрите закріплення юридичної нерівності в становій організації феодального суспільства. Для феодального права були також характерні партикуляризм (тобто місцеві відмінності), украй низька юридична технологія, казуїстичний характер нормативних актів. Джерелами європейського феодального права до періоду абсолютизму були головним чином звичаї, угоди феодалів, а також грамоти монархів, які закріплювали привілеї тих або інших станів, окремих осіб, міських громад. Велике значення мала і судова практика. У роздробленій

Німеччині важливу роль грало «міське» право, що також базувалося на практиці міських судів (Магдебурзьке право). Самостійну гілку європейського феодального права складало канонічне право. Впродовж XVI-XVII ст. у низці європейських держав починається кодифікація права, видаються єдині законодавчі акти, напр. збірка «Кароліна» 1552 р. в Німеччині, Соборне укладення 1649 р. та ін. Упродовж усього періоду феодалізму в Європі застосовувалося римське право, головним чином у сфері торгового обігу.

ФЕТВА – в мусульманському праві висновок, який надається муфтієм. У найзагальнішому розумінні фетва означає оцінку певної ситуації з позицій шариату і фікха. Вона може бути індивідуальним висновком мусульманського правознавця або висловлювати колективну думку – групи знавців шариату і фікха або особливого органу. Фетва, як правило, виноситься у відповідь на звернення до муфтія – офіційний запит або на прохання приватної особи. У сучасних мусульманських країнах термін «фетва» використовується в різних значеннях. Так, фетвою називаються доктринальні думки великих мусульманських правознавців з різних питань фікха. У багатьох країнах є державні органи, повноважні виносити офіційні фетви. Офіційний характер мають і фетви, які виносяться мусульманськими релігійними організаціями (напр., Академією ісламських досліджень в Єгипті) в країнах, де іслам є державною релігією. Крім того, фетви можуть виноситися спеціальними структурами при державних органах, публічних корпораціях або комерційних підприємствах (напр., при ісламських банках) з питань їх діяльності.

Ф'ЄФ – французьке найменування феоду. Умови утримання феоду були визначені феодальним звичаєм та залежали від розміру феоду (лицарське утримання, баронії, графства, герцогства та ін.). Головними умовами були – військова служба васала, виплата рел'єфу, помочі, участь у засіданнях сеньйоріальної курії. Феод, на відміну від бенефіція, передавався у спадок.

Ф'ЄФ КОРОНИ – герцогство або графство, яке король Франції надавав у користування своїм васалам. Фактично були незалежними державами. З часом королі Франції приєднали їх до свого домену.

Ф'ЄФ-РЕНТА – форма феодального пожалування, яка з'явилась внаслідок розвитку товарно-грошових відносин у країнах Західної Європи. Васалу надавалася не земля, а фіксований прибуток, як правило грошовий, рідше натуральний.

ФІДЕЙКОМІС – згідно римського права управління майном по заповідальній відмові, яка містить розпорядження про передання майна або його частини іншій особі. Фідейкомісом називали прохання вмираючого, усне або письмове, дати або зробити що-небудь для іншої особи, в заповіті не згаданій, під чесне слово.

ФІДУЦАР (ФІДУЦАРІЙ) - в західній правовій термінології юридична або фізична особа, яка несе відповідальність за майно і управляє ним в інтересах іншої особи (напр., за договором трасту).

ФІДУЦІЯ – в римському праві вид запоруки, за якою товар передавався особі на умові, що після того, як його вимоги будуть задоволені, він поверне товар.

ФІЗИЧНІ ОСОБИ – це переважно різновид індивідуальних суб'єктів в праві інтелектуальної власності.

ФІКХ (ФІКГ) – в мусульманському праві означає передусім систематизовані знання про правила поведінки, яких повинні дотримуватися мусульмани під час виконання своїх релігійних обов'язків, здійснення обрядів, в побуті і у світських взаємовідносинах. У цьому сенсі фікх є наукою, предмет якої складає нормативна сторона шаріату. Термін «фікх» вживається також в значенні самих норм (фікх-право), які регулюють поведінку мусульман і сформульованих мусульманськими правознавцями у межах різних шкіл фікх-доктрини. У більшості сучасних ісламських країн фікх продовжує відігравати роль джерела права.

ФІЛИ – у Стародавній Греції родоплемінні об'єднання, в процесі розвитку державності перетворені в територіальні округи.

ФІЛІП II АВГУСТ (1180-1223 рр.) – французький король, часи правління якого були відзначені посиленням королівської влади. У цей час відбувається збільшення королівського домену (земель, які безпосередньо належали королю), яке здійснюється через поширення завоювань (Нормандія), вдалі династичні шлюби, купівлю територій. Одночасно збільшується державна скарбниця через запровадження подушного податку, який вже сплачується безпосередньо королю. Посилюється королівська влада на місцях внаслідок реалізації адміністративної реформи: створюються три округи, на чолі яких стояли королівські чиновники. Особливу роль відіграє створення органу королівської юрисдикції – Суду королівської курії. Ця юрисдикція поширюється на всю територію країни і діє поряд з сеньйоральною юстицією.

ФІЛЬВАРОК – у Речі Посполитій впродовж XIV-XIX ст. багатогалузеве поміщицьке господарство, яке ґрунтувалося на безкоштовній праці кріпосних селян. Був орієнтований на ринок.

ФІРАУН – фараон.

ФІРД – в англосаксонській Англії народне ополчення.

ФІРМА – 1. Форма грошових платежів в Англії. Фіксований щорічний внесок, який платили городяни сеньйору міста. 2. У Франції XIII ст. грошова рента, пізніше – орендна плата за землю.

ФІРМАН (ФЕРМАН) – указ шахів Ірану, султанів Османської імперії, інших володарів в країнах Близького і Середнього Сходу.

ФІСКАЛ – в Російській імперії у 1711-1729 рр. державний службовець для нагляду за діяльністю (головним чином фінансовою) установ і посадовців. Очоловалися обер-фіскалом (з 1723 р. генерал-фіскалом), підлеглим генерал-прокуророві.

ФІЛБУСТЬЄРИ – північноамериканські інтервенти та авантюристи, які організували впродовж 1855-1860 рр. низку військових експедицій в держави Латинської Америки з метою захоплення нових територій.

ФОГТ – у Франкській імперії Каролінгів – королівська посадова особа, яка здійснювала фіскальні, судові та поліцейські функції.

ФОЛКЛЕНД – форма громадського землеволодіння в англосаксонській Англії.

ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 р. – збройний конфлікт між Аргентиною та Великобританією за володіння Фолклендськими островами у квітні-червні 1982 р. Фолкленди були спірною територією впродовж 150 років. Внаслідок воєнної операції острови повністю перейшли під британський контроль, а М. Тетчер значно зміцнила свої зовнішньополітичні позиції.

ФОЛЬКЕТИНГ – назва однопалатного парламенту Данії.

ФОЛЬКСДОЙЧИ – особи німецького походження, які жили поза територією Німеччини.

ФОНДОВІ (ФУНДУШЕВІ) МАЄТНОСТІ – в Речі Посполитій землі, подаровані державою або шляхтою католицькій церкві.

ФОРМАР'ЯЖ – різновид серважу, процедура, за якою «*реально залежний*» від сеньйора серв, для того щоб одружитися поза маєтностями свого пана, мусив заплатити йому відступне й отримати його згоду на свій шлюб. У свою чергу, батько дівчини, видаючи її заміж за серва з іншої сеньйорії, також мав сплатити своєму сеньйорові відступне – кюпаж.

ФОРУМ – у Стародавньому Римі – суд, трибунал, юрисдикція, місце, де вирішується правосуддя.

ФРАНКЛІН – в Англії XIV-XV ст. вільний утримувач землі недворянського походження.

ФРАНКОНСЬКА ДИНАСТІЯ, САЛІЧНА ДИНАСТІЯ – династія германських королів та імператорів Священної Римської імперії у 1024-1125 рр.

ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА – політичне утворення, що існувало впродовж V-IX ст. в Західній Європі. Виникло внаслідок падіння Західної Римської імперії, в VIII-IX ст. було ядром імперії Каролінгів. Після смерті Карла Великого та розпаду імперії за Верденським договором в 843 р. Франкська держава була поділена на три частини, з яких в подальшому утворилися Франція, Німеччина та Італія.

ФРАНЦИСКАНЦІ – члени католицького жebraцького ордену, заснованого в Італії у 1207-1209 рр. Разом з орденем домініканців здійснювали інквізицію.

ФРАНЦУЗЬКИЙ ІНДОКИТАЙ – частина Французької колоніальної імперії, колишня колонія Франції на півострові Індокитай.

ФРАТРІЯ – форма соціальної організації (проміжна між родом і філою) в Афінах та інших державах докласичної Стародавньої Греції. Члени фратрії, як правило, мали загальні органи самоврядування, культ.

ФРЕЛЬСОВІ СЕЛЯНИ – у Швеції – селяни-орендатори дворянської (фрельсової землі).

ФРИГОЛЬД – землеволодіння в середньовічній Англії, спадкове або довічне. Могло бути лицарським, селянським, міським, церковним. Селяни-фригольдери мали особисту свободу, мали фіксовану ренту, право заповіту, відчуження землі, захист в королівських судах.

ФРИГОЛЬДЕРИ – категорія землевласників у середньовічній Англії, які володіли спадковою або довічною земельною власністю, яка могла бути селянською, міською, церковною, лицарською. Вони могли передавати свої

земельні володіння у спадок, купувати й продавати, а також звертатися в королівський суд для захисту своїх прав.

ФРОНДА – позначення низки антиурядових заколотів, що мали місце у Франції впродовж 1648-1653 рр. та фактично були громадянською війною.

ФУА – клятва вірності сеньйору, яка складалася майбутнім васалом і невід’ємною частиною ритуалу укладання васальної угоди.

ФУЕРОС – у середньовічних державах збори законів загального характеру, які стосувалися всіх підданих королівства.

ФЮРЕР – титул А. Гітлера, покликаний визначити його роль як вищого керівника нацистської партії та Третього Рейху. Термін вживався з 1920 р.

Х

ХАБЕАС ДАТА – в конституційному праві низки держав один з новітніх юридичних інструментів захисту особистих прав і свобод громадян. Уперше закріплений в Конституції Бразилії 1988 р. Є правом будь-якої людини (чи лише громадянина) вимагати в судовому порядку ознайомлення з будь-якими його даними, що стосуються, зберігаються у будь-яких архівах і установах, включаючи архіви служб державної безпеки. Названий по аналогії з Хабеас корпусом.

ХАБЕАС КОРПУС – інститут англо-американського процесуального права, що надає (у низці випадків) зацікавленим особам право вимагати доставки до суду затриманого або ув’язненого для перевірки підстав позбавлення волі. Офіційно практика хабеас корпус (відома англійському судочинству з XII ст.) була закріплена в 1679 р., коли парламент видав закон (*Habeas Corpus Act*) про процедуру перевірки судом правомірності арештів. Назву свою отримав від початкових слів наказу судді про доставку позбавленої волі особи до суду: «*Habeas corpus ad subjiciendum*» («*Ти зобов’язаний доставити особу до суду*»). До теперішнього часу інститут хабеас корпус широко поширений в усіх частинах світу (передусім в країнах англосакської правової системи і в Латинській Америці) в якості найбільш надійної конституційної гарантії права на свободу і особисту недоторканість.

ХАДД – в мусульманському праві категорія злочинних діянь, які, по-перше, зазіхають лише на інтереси усієї громади («права Аллаха») і, по-друге, тягнуть покарання, або однозначно визначені Кораном або Суною, або нормативно точно встановлені правозастосовною практикою «праведних» халіфів. Проте мусульманські учені-юристи не одноставні в тому, які конкретно правопорушення мають бути включені в цю категорію. Більшість дослідників вважають, що до них відносяться сім найбільш небезпечних – перелюб, вживання спиртних напоїв, крадіжка, розбій, недоведене звинувачення в перелюбі, віровідступництво і бунт.

ХАДЖ – паломництво.

ХАЛАЛ – дозволені речі і дії.

ХАЛІФ, КАЛІФ – у низці країн мусульманського Сходу титул верховного правителя, який сполучав духовну і світську владу. У Туреччині (лише як духовний глава мусульман) зберігався до 1924 р.

ХАЛІФАТ, КАЛІФАТ – мусульманська теократія з халіфом на чолі. З X ст. в Західній Європі халіфатами називали також держави, що утворилися в результаті арабських завоювань VII-IX ст. (Арабський Халіфат). У Туреччині халіфат був ліквідований в 1924 р.

ХАММУРАПІ ЗАКОНИ – звід законів, названий на честь царя Вавилонії в 1792-1750 р. до н.е. Містив 282 статті. В основу покладено давнє звичаєве право, шумерські судебники, нове законодавство. Складені в основному в казуїстичній формі, не мають загальних принципів, системи у викладі, хоча певна логічна система присутня. Закони Хаммурапі на відміну від інших східних кодифікацій не містять релігійного і моралізуючого елементу.

ХАН – титул правителів у багатьох країнах Сходу.

ХАНАФІТСЬКИЙ МАЗХАБ – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

ХАНБАЛІТСЬКИЙ МАЗХАБ – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

ХАРАДЖ – державний поземельний податок в країнах Близького і Середнього Сходу, що стягувався в Середні віки і Новий час. Уперше запроваджений Сасанідами. У Арабському халіфаті спочатку стягувався з підкореного немусульманського населення, а згодом і з мусульман. В Османській імперії наприкінці XVIII ст. злився з джизьєю.

ХАРАМ – в ісламському праві так називаються всі заборонені дії та речі.

ХАРАСМЕНТ – в праві США злочин, що порушує недоторканість приватного життя особи переслідуванням (телефонними дзвінками, листами, стеженням тощо), настирним докучанням, домаганням. Здійснюється, як правило, з сексуальними мотивами.

ХАРИДЖИТИ – найраніше в ісламі релігійно-політичне угруповання, що утворилося в ході боротьби за владу між Алі і Муавією. Виникло після Сіффінської битви в 657 р., в період смути між мусульманами.

ХАРТІЯ – 1. Документ публічно-правового і політичного характеру в Середні віки (хартія міст і комун, Велика хартія вільностей 1215 р. та ін.) і Новий час (Народна хартія 1838 р. у Великобританії, конституційні хартії та ін.). 2. У міжнародному праві зазвичай синонім декларації – формулює загальні принципи і цілі міжнародного акту, що, як правило, не має обов'язкової сили (напр. Європейська хартія місцевого самоврядування, прийнята Радою Європи 15 жовтня 1985 р., Паризька хартія для Нової Європи, Гірська хартія держав – учасників Співдружності Незалежних Держав від 27 березня 1997 р. та ін.).

ХАРТІЯ 77 – правозахисна організація, що діяла у Чехословаччині впродовж 70-80-х рр. XX ст. Заснована 1 січня 1977 р. Мета діяльності організації – захист прав і свобод громадян на засадах заключного акту Народи з питань співробітництва і безпеки у Європі, одночасно зазначаючи, що «Хартія 77» керується у своїй діяльності не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами. Офіційно організація припинила своє існування в 1992 р.

ХЕМУУ НІСУТ – царські раби, які використовувалися в царському та храмовому господарстві Стародавнього Єгипту.

ХІБА – в ісламському праві подарунок, передача певної речі у власність іншій людині. Умовою хіби є *іджаб* (заява про передання речі в подарунок) і *кабул* (заява про прийняття подарунку).

ХІДЖРА – рік переселення пророка Мухаммада з Мекки до Медини (622 р.). Вважається першим, висхідним роком нової мусульманської ери.

ХІРОГРАФА – у Стародавньому Римі типове боргове зобов'язання, що не вимагало свідків. Складалося від першої особи.

ХЛОДВІГ I – король салічних франків з 481 по 511 рр. У 498 р. першим з франкських королів прийняв католицьку віру, що послужило початком християнізації Галлії. Вважається засновником Франкської держави. За його правління була складена та записана «Салічна правда». Після його смерті держава була поділена на чотири частини між його синами та поринула у міжусобицю.

ХОДІННЯ В НАРОД – програма й рух російського народництва (1860-1870-х рр.), метою якого була освітня робота й революційна пропаганда серед селян, а згодом і робітників.

ХОКІМ – голова місцевої адміністрації, мер в Узбекистані.

ХОЛОДНА ВІЙНА – період в історії міжнародних відносин з другої половини 1940-х до 1991 р. Для періоду «холодної війни» характерне протиборство двох наддержав – СРСР та США, двох світових соціально-політичних систем в економічній, ідеологічній і політичній сферах з використанням психологічних засобів дії на супротивника. Протистояння на межі війни.

ХОЛОКОСТ – загибель частини єврейського населення Європи внаслідок нацистської політики геноциду, знищення євреїв впродовж 1933-1945 рр.

ХОЛОПИ, ХЛОПИ – 1. В Московській державі X – на початку XVIII ст. категорія населення, по правовому становищу близька до рабів. Спочатку не мали власного господарства і виконували різні роботи для своїх хазяїв. Холопом ставали в результаті полону, продажу за борги, шлюбу з холопом або холопкою. З XVII ст. отримували в користування землю і обкладалися повинностями. Із запровадженням в 1722 р. подушної податі холопи перетворилися на кріпосних селян. 2. У середньовічній Польщі – загальна назва залежного селянства.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ – загарбницькі походи західноєвропейських феодалів на Близький Схід, здійснювані з ініціативи католицької церкви під релігійними гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) та за визволення «гробу Господнього» і «Святої землі» – Палестини. Основною військовою силою хрестових походів були безземельні лицарі, так звані голяки, до яких приєднувалися бідні селяни, монахи, волоцюги, злочинці. *1-ий хрестовий похід* – 1096-1099 рр.; *2-ий похід* – 1147-1149 рр.; *3-ий похід* – 1189-1192 рр.; *4-ий похід* – 1202-1204 рр.; *5-ий похід* – 1217-1221 рр.; *6-ий похід* – 1228-1229 рр.; *7-ий похід* – 1248-1254 рр.; *8-ий похід* – 1270 р.

ХРЕСТОНОСЦІ – учасники хрестових походів 1096-1270 рр. до країн Близького Сходу (Сирії, Палестини, Північної Африки).

ХРИСТІЯНСТВО – одна з основних світових релігій. Виникло у східній частині Римської імперії у середині I ст. н.е.

ХУДИЙ ЛЮД – міська біднота у містах Флоренції.

ХУЛЛА – остаточне розлучення, після якого жінка стає забороненою для свого чоловіка.

ХУНТА – 1. В низці країн Латинської Америки назва різного роду об'єднань, союзів, комісій, державних органів. 2. В окремих країнах Латинської Америки військовий уряд, який прийшов до влади в наслідок державного перевороту (військова хунта).

ХУРАЛ – традиційна назва представницьких органів влади в Монголії, а також низці республік у складі Російської Федерації – Тива, Бурятія.

ХУСКАРЛ – член особистої дружини або охоронець короля або вождя у скандинавських народів у добу вікінгів та розвинутого середньовіччя.

ХУТІР – згідно положень Столипінської аграрної реформи – господарство, що відокремилася від общини разом із землею і будинком. Був приватною власністю селянина.

Ц

ЦАР – у слов'ян титул верховного правителя, походить від слова «цісар», яке означало «володар», «імператор» і відповідало титулу римських правителів. В Московській державі впродовж 1547-1721 рр. офіційний титул глави держави. Першим царем був Іван IV Грозний. За правління Петра I титул був замінений титулом імператор, але неофіційно існував нарівні з ним.

ЦАРІ СПАРТИ – Спартою завжди правили два володарі з двох династій: Агіадів і Евріпонтідів. Обидві династії пішли від царя Арістодема. В разі війни один з царів йшов в похід, а інший залишався в Спарті.

ЦЕЗАРЕПАПІЗМ – форма правління за якої глава світської влади є одночасно главою церкви.

ЦЕНЗ – грошова рента у Франції впродовж XI-XV ст.

ЦЕНЗИВА – недворянське, переважно селянське спадкове земельне утримання в середньовічній Франції. Утримувач цензиви (цензитарій) щорічно виплачував сеньйорові ценз (грошову, рідше натуральну ренту) і державі – талью. Скасована в 1793 р.

ЦЕНЗИТАРІЙ – французький селянин, утримувач цензиви.

ЦЕНЗОР – 1. Римський магістрат, що обирався, як правило, кожні п'ять років на термін 18 місяців з числа консулярів (колишніх консулів). Основним завданням цензора було проведення цензу і ревізія колишнього списку вершників і сенаторів. Крім того, в обов'язки цензора входили управління бюджетом і державним майном, нагляд за зведенням і утриманням храмів, міських стін і так далі. У імператорську епоху функції цензора виконували самі імператори. 2. Особа, яка здійснює цензуру.

ЦЕНзуРА – система державного нагляду за друком і засобами масової інформації з метою припинення небажаних, з точки зору влади, впливів на суспільство. У Росії запроваджена на початку XVIII ст., з 1804 р. – регулювалася цензурними статутами і тимчасовими правилами.

ЦЕНТРАЛІЗМ – у політиці позиція лідерів і організацій, які прагнуть об'єднати різні соціально-політичні рухи, сили й партії на ґрунті спільно виробленої програми дій, спрямованих на досягнення стабільності суспільства і здійснення соціальних перетворень.

ЦЕНТРАЛЬНІ ДЕРЖАВИ – загальна назва Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, які утворили Потрійний союз в 1882 р.

ЦЕНТУРІАТНІ КОМІЦІЇ – збори у Стародавньому Римі, учасники яких голосували по центуріях або сотнях.

ЦЕРКОВНЕ ПРАВО – право, за яким управляється церква. У епоху феодалізму до церковного права відносила і низка питань стосовно державного, адміністративного, сімейного, спадкового, кримінального, кримінально-процесуального, фінансового права. У Московській державі до XVIII ст. цілі групи населення, напр. убогі, вдови, «церковні люди», знаходилися під юрисдикцією церкви і підкорялися її правовим нормам. В результаті секуляризації і особливо після буржуазних революцій сфери церковного права сильно звужилися, і фактично були зведені до норм, що регулюють внутрішнє життя церкви. До Жовтневої революції 1917 р. церковне право входило в систему права Російської імперії і викладалося в усіх учбових закладах Росії. У католицьких країнах церковне право має назву канонічне право.

ЦЕРКОВНИЙ ШЛЮБ – шлюб, здійснений в церкві по релігійним обрядам. У дореволюційній Росії признавався лише церковний шлюб. У низці сучасних країн має однакову силу з цивільним шлюбом.

ЦЕРКОВНІ ЛЮДИ – особи, які до кінця XVIII ст. підлягали судочинству церкви.

ЦЕРКОВНІ СЕЛЯНИ – у Російській імперії до 1764 р. – селяни, які перебували у феодальній залежності від церков, монастирів, патріарха тощо. В 1764 р. у результаті секуляризації була створена категорія економічних селян, яка згодом увійшла до складу державних селян.

ЦЕРКОВНІ СТАТУТИ – акти давньоруського права, що регулювали взаємини між церквою і державою в перші віки після прийняття християнства. Зазвичай церковні статuti визначали обсяг церковної юрисдикції (компетенцію церковних судів) і встановлювали особливий податок на користь церкви – десятину.

ЦЕХИ – об'єднання міських ремісників (однієї або споріднених спеціальностей) для забезпечення за членами цеху монополії на виробництво і збут ремісничих виробів. Найбільший розвиток отримали в Західній Європі впродовж XIII-XIV ст. Повноправними членами цеху були майстри, які мали майстерні і знаряддя праці та працювали за допомогою підмайстрів і учнів. На чолі кожного цеху був виборний старшина. Крім того, були особливі наглядачі. Мали свій суд, що розбирав справи про порушення цехового статуту. У Західній

Європі наприкінці XVIII-XIX ст. цехи були скасовані законодавчо. В Російській імперії цеховий устрій був запроваджений в 1722 р. (скасований в 1917 р.).

ЦИВІЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ – здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Повна цивільна дієздатність настає з 18-ти років. В окремих випадках з моменту народження у неї дитини.

ЦИВІЛЬНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ – здатність мати цивільні права та обов'язки. Настає в момент народження особи.

ЦИВІЛЬНА СМЕРТЬ – у Франції до 1854 р. кримінальна міра, відповідно до якої засуджений позбавлявся всіх цивільних і політичних прав, станових привілеїв і титулів, його шлюб анулювався. Єдине, що йому залишалося – це право на охорону його життя і здоров'я.

ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО – система нормативних актів, які містять цивільно-правові норми. Зовнішня форма права. Тісно пов'язана із його змістом.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО – система римського права, яка регулювала правовідносини між всіма римськими громадянами. Основним джерелом цивільного права були Закони XII таблиць, прийняті в період ранньої республіки (451-450 рр. до н.е.).

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО – сукупність юридичних норм, внутрішня форма права, зміст якого визначається соціально-економічними особливостями суспільних відносин, що ним регулюються.

ЦИРКУЛЯР – письмове розпорядження директивного характеру, яке надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам.

ЦІЛУВАЛЬНИК – в Московській державі XV-XVIII ст. посадовець, який обирався з посадських людей або чорносошних селян для виконання різних фінансових або судових обов'язків. Брав участь також в поліцейському нагляді за населенням. Вступаючи на посаду, цілувальник давав присягу (цілував хрест – звідси і походить назва).

Ч

ЧАРТИЗМ – перший масовий політично оформлений рух англійських робітників у 30-50-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за здійснення «Народної хартії» – петиції робітників на ім'я палати громад з вимогами демократизації державного устрою, введення загального виборчого права, підвищення заробітної плати та ін.

ЧЕЛЯДЬ – в царській Росії з XVII ст. до 1861 р. – дворові люди поміщиків.

ЧЕРВОНІ – узагальнена назва прихильників більшовиків, захисників радянської влади в роки громадянської війни і військової інтервенції. У широкому сенсі термін застосовується стосовно членів комуністичних партій і прихильників комуністичної ідеології.

ЧЕРВОНОГВАРДІЙСЬКА АТАКА НА КАПІТАЛ – термін, що характеризує методи здійснення соціально-економічних заходів Радянської держави в перші чотири місяці свого існування (листопад 1917 – лютий 1918 рр.), коли на першому плані стояло завдання безпосередньої експропріації експропріаторів. В цей період радянська влада узаконила і розповсюдила робочий контроль над виробництвом і розподілом, здійснила націоналізацію банків, транспорту, торговельного флоту, зовнішньої торгівлі, значної частини великої промисловості, була проведена низка інших заходів.

ЧЕРВОНОЇ ТА БІЛОЇ ТРОЯНД ВІЙНА 1455-1485 рр. – міжусобна війна в Англії за престол між двома гілками династії Плантагенетів – Ланкастерами (на гербі – червона троянда) та Йорками (на гербі – біла троянда). Загибель у війні головних представників обох династій та значної частини знаті полегшила встановлення абсолютизму Тюдорів.

ЧЕТВЕРТА РЕСПУБЛІКА – починає свою історію з 1946 р. з прийняттям нової Конституції Франції. Припинила своє існування і внаслідок політичної кризи 1958 р. З цього часу починається П'ята республіка.

ЧЕТВЕРТИННЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ – вид землеволодіння однодворців в Російській імперії. Число чвертей землі, спадково закріплених за певною сім'єю без права продажу. За реформою 1866 р. перетворилося на повну приватну власність.

ЧЕТВЕРТНИЙ СОЮЗ (ЧЕТВІРНИЙ СОЮЗ, ПОЧВІРНИЙ СОЮЗ) – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, що протистояв країнам Антанти в Першій Світовій війні 1914-1918 рр. Після розпаду в травні 1915 р. Троїстого союзу внаслідок укладення договорів урядами Німеччини і Австро-Угорщини з Туреччиною та Болгарією до осені 1915 р. було створено нове військово-політичне об'єднання Четвертний союз. Після виходу з війни Болгарії (30.09.1918 р.) і Туреччини (30.10.1918 р.) союз припинив своє існування.

ЧИНОВНИК – у дореволюційній Росії – державний службовець, який мав певний класний чин відповідно до «Табелі про ранги» (з 1722 р.).

ЧИНШ – регулярний оброк, який грошима або натурою сплачували державі або феодалові особисто вільні, але позбавлені земельної власності чиншові селяни й міщани за користування земельними угіддями.

ЧИНШОВЕ ПРАВО – система правових норм за часів середньовіччя, які регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування селян і міщан (чиншовиків). Виникло у Західній Європі впродовж XIII ст.

ЧИНШОВІ СЕЛЯНИ – категорія особисто вільних селян, позбавлених земельної власності, які за безстрокове користування землями держави або окремих феодалів платили податок – чинш і відбували різні додаткові повинності.

ЧОЛОБИТНІ – у діловодстві Московської держави XV – початку XVIII ст. прохання, скарги, доноси та ін. Подавалися і адресувалися індивідуально або групами дворян, посадських людей, селян і так далі до державних установ, на ім'я царя, поміщикам. Чолобитною називалася також

позовна заява до суду. У середині XVI ст. сформувався спеціальний Чолобитний приказ, який зосередив у своїх руках прийом скарг.

ЧОМШ – наймані робітники воноткацької промисловості у Флоренції XIV ст., в 1378 р. повстали проти купців і майстрів.

ЧОПОВЕ – державний податок на виготовлення й продаж алкогольних напоїв у середньовічній Польщі.

ЧОРНІ ЗЕМЛІ – землеволодіння чорносошних селян і тяглового міського населення у Московській державі XIV-XV ст. З початком XVIII ст. їх стали називати «казенними». Власність держави в особі її глави.

ЧОРНІ ЛЮДИ – у Московській державі впродовж XII-XVII ст. – назва міського та сільського населення, яке платило всі види державних податків і виконувало різні повинності.

ЧОРНОСОТЕНЦІ – члени озброєних банд погромників в царській Росії, так званих «чорних сотень» (початок XX ст.), які виступали за збереження непорушності самодержавства на базі великодержавного шовінізму.

ЧОРНОСОШНІ СЕЛЯНИ – в Московській державі XIV-XVII ст. селяни, які жили на «чорних», державних землях. Знаходилися фактично у феодалній залежності від держави, зважаючи на їх повне прикріплення до земельної ділянки (з другої половини XVI ст.). Окрім сплати податей і оброків чорносошні селяни, повинні були відбувати і важкі натуральні повинності: орати десятинну (державна панщина), виконувати дорожні роботи, доставляти підводи, рубати ліси. Цілими селами і волостями чорносошних селян приписували до заводів – не лише казенним, але і часткою – в якості чорноробів (особливо у XVIII ст.). По мірі роздачі урядом «чорних земель» у вотчину і маєтки число чорносошних селян поступово скорочувалося, у середині XVIII ст. вони остаточно увійшли до складу державних селян.

ЧОРНОТЯГЛІ СЕЛЯНИ – селяни, що жили в доменіальних володіннях великих та удільних князів.

Ш

ШАМБРІЄ – за династії перших Капетингів – наглядач у королівській садибі та голова палацової служби. З середини XII ст. контролював фінанси та процес карбування королівської монети.

ШАМΠΑР – у феодалній Франції сеньйоральна подать у вигляді частини врожаю (від однієї двадцятої до чверті). Шампаром обкладалися окремі земельні утримання селян. Скасований Великою французькою революцією 1789 р.

ШАРІАТ – збірка мусульманських правових і теологічних нормативів, закріплених передусім в Корані та Суні і проголошених ісламом «вічними і незмінними» плодами божественних настанов. Шаріат, що розуміється як універсальна нормативна система, часто називають мусульманським релігійним законом. У цьому сенсі шаріат нерідко ототожнюють з мусульманським правом.

Є безпосередньо діючим правом в Ірані, Судані, Пакистані та низці інших країн Азії.

ШАРІАТСЬКИЙ СУД – орган правосуддя в мусульманській державі, очолюваний кадї. Його організація і юрисдикція, а також процесуальні правила регулюються фікхом, передусім тими його інститутами, які торкаються статусу кадї, докази, показання свідків і запис судових справ. Упродовж віків шаріатський суд був основним інститутом, що застосовував мусульманське право. До ХІХ ст. він займав центральне місце в судових системах ісламських країн. Нині в низці з них (напр., в Єгипті, Тунісі, Лівії) ліквідований, а його функції перейшли до загальногромадянських судів. Проте у багатьох країнах зберігаються або знову відновлюються самостійні шаріатські суди.

ШАТЕЛЕН – 1. За Каролінгської династії управитель королівського замку, каштелян. 2. У період феодальної роздробленості – суверенний сеньйор, власник фортеці чи замку, владу якого визнавали лицарі, які жили на довколишніх землях.

ШАФІІТСЬКИЙ МАЗХАБ – одна з чотирьох правових шкіл сунітського ісламу.

ШАХ – титул монарха в деяких країнах Близького і Середнього Сходу і Делійському султанаті. Уперше став вживатися в державі Сасанідів. Останній шах був повалений в Ірані в 1979 р.

ШАХІВНА ПАЛАТА – в Англії вищий орган фінансового управління, який відокремився у ХІІІ ст. з Королівської курії. Крім суто фінансових функцій, розглядав справи, що відповідали матеріальним інтересам корони.

ШАХІД – свідок (у множині – шухада). В ісламі цей термін використовується як стосовно свідка на суді, так і стосовно віруючих, які прийняли мученицьку смерть на війні проти ворогів, б'ючись в ім'я Аллаха, захищаючи свою віру, батьківщину, честь, сім'ю. Причому не має значення, чи вони були вбиті ворогом, або смерть настала в результаті нещасного випадку, або їх знайшли вбитими після бою і була невідома причина їх смерті.

ШВАБСЬКЕ ЗЕРКАЛО – збірка германського права, складена між 1273 і 1282 рр. невідомою особою. Джерелом для нього послужили «баварська» і «алеманська» правди, капітулярії, римське і канонічне право, Біблія, проповіді францисканців і (у невеликому обсязі) звичаєве право. Цю збірку називають також імператорським правом (*Kaiserrecht*), оскільки в ній детально говориться про взаємовідносини імператора з папою римським.

ШЕВАЖ – у середньовічній Франції невелика подушна подать. Сплачувалася сервами і символізувала їх особисту залежність від феодала. Шеваж втратив будь-яке значення з падінням серважу ще у ХІV ст., проте в якості рідкісного пережитку зберігся в окремих районах країни аж до Великої Французької революції 1789-1793 рр.

ШЕВАЛЬЄ – дворянський титул у феодальній Франції.

ШЕЙХ – в арабських країнах титул глави племені, мусульманських сект, староста сіл.

ШЕЛЬМУВАННЯ – в російському праві 1716-1766 рр. вид ганебного покарання для дворян, засуджених на страту або вічне заслання. Запроваджено

Військовим артикулом Петра I в 1716 р. Процедура шельмування включала наступні дії: ім'я злочинця прибивалося до шибениці, кат над уклінним злочинцем ламав шпагу, і його оголошували злодієм (шельмою). Злочинця піддавали церковній анафемі і оголошували поза законом. Це покарання передбачалося в одинадцяти випадках. Надалі шельмування було замінене «позбавленням усіх прав стану».

ШЕРИФ – 1. У Великобританії, Ірландії, США посадовець, який виконує у своєму окрузі певні адміністративні функції. 2. В мусульманських країнах почесне звання осіб, які виводять свій родовід до засновника ісламу – Мухамада.

ШЕСТИГЛАСНА ДУМА – виконавчий орган міського самоврядування в Російській імперії впродовж 1785-1870 рр., в Санкт-Петербурзі – до 1846 р., в Москві – до 1862 р. Обиралася на три роки з шести гласних. Відала питаннями міського благоустрою.

ШЕСТИКНИЖЖЯ – остання пам'ятка візантійського права. Юридична збірка, складена близько 1345 р. фесалонікським (нині м. Салоніки) юристом і суддею Арманопуло. У збірці викладено цивільне і кримінальне право Візантії. Автор ставив своїм завданням доповнити Прохірон. Збірка Арменопуло мала широке поширення у Візантійській імперії, а після падіння Візантії – на території Греції (як під час турецького ярма, так і після звільнення) і Бессарабії.

ШИЇЗМ – один із двох, поряд із сунізмом, основних напрямків в ісламі. Шиїзм не визнає сунітських халіфів, вважаючи законними спадкоємцями Мухаммада імамів – нащадків халіфа Алі.

ШИЇТИ – прихильники одного з релігійних напрямів, що існує в ісламі, які визнають джерелом вірування лише Коран.

ШИКАНЕР – недобросовісний торговець.

ШІСТЬ ПАЛАТ – вища судова установа у Стародавньому Єгипті.

ШЛЮБ БЕЗ ЧОЛОВІЧОЇ ВЛАДИ – шлюб, який передбачав відсутність (або істотні обмеження) влади чоловіка, відзначався тим, що дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб, та встановлювався принцип роздільності майна чоловіка і дружини.

ШЛЮБ ІЗ ЧОЛОВІЧОЮ ВЛАДОЮ – шлюб, за яким дружина цілком підпадала під владу чоловіка.

ШЛЯХТА – привілейований, пануючий стан у Речі Посполитій та Московській державі впродовж XIV-XVIII ст. Спочатку шляхта становила рицарство («бояри») – середній та нижчий прошарки панівної верстви суспільства. У процесі формування та зміцнення як стану впродовж XIV-XVI ст. *Кошицький привілей 1374 р., Краківський привілей 1433 р., Нешавський статут 1454 р., Радомська конституція 1505 р., Литовські статuti* звільняли від усіх повинностей, гарантували особисту недоторканність і право займати високі урядові посади тощо) поза шляхтою опинилися дрібна, так звана негербова на, шляхта (владики в Польщі, панцирні бояри у великому князівстві Литовському). Водночас до неї увійшли всі магнати. У Російській імперії Петро I указом 1714 р. про єдино наслідування, «Табелем про ранги» 1722 р. юридично зрівняв статус бояр, дворян і деяких заможних груп населення, що сприяло появі нового

єдиного стану – шляхти. У другій половині XVIII ст. термін «шляхта» був витіснений іншим – «дворянство». Наприкінці XVIII ст. українські старшину та шляхту (в тому числі Правобережжя, після його приєднання до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої) було зрівняно в правах з російським дворянством.

ШЛЯХТА МАНТІЇ – прошарок шляхетського стану, який сформувався впродовж XVI-XVII ст. з найзаможніших аnobілітованих представників третього стану, які обіймали державні посади.

ШЛЯХТА ШПАГИ – прошарок шляхетського стану (лицарство), який сформувався впродовж X-XII ст. За «давнього порядку» до цього прошарку належала родова шляхта, яка вважала обіймання чиновницьких посад негідною для себе справою і йшла лише на дипломатичну чи військову службу, оскільки така служба не суперечила традиційним уявленням про шляхетство (шляхтич мав захищати, а не працювати).

ШОВІНІЗМ – одна з агресивних форм націоналізму. Поняття означає сповідування непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими – великодержавний шовінізм.

ШОКОВА ТЕРАПІЯ – різкий перехід від планової до ринкової економіки. Застосований, зокрема, в Польщі у 1990-ті рр.

ШТАТ – назва суб'єктів федерації в деяких країнах (США, Бразилія, Венесуела, Мексика, Нігерія та ін.). Правове положення штату, обсяг компетенції його органів влади, взаємовідносини з центральним урядом визначаються федеральною конституцією. У низці країн (США, Мексика) штати мають свої власні конституції. Штат очолює обраний або призначений губернатор, повноваження якого в тому або іншому ступені аналогічні компетенції глави держави. Законодавчий орган в штатах зазвичай двопалатний. Штат має власну судову систему і, як правило, власне кримінальне і цивільне законодавство. Штат не є суверенною державою.

ШТАТГАЛЬТЕР, СТАТГАУДЕР – у Нідерландах XV-XVI ст. голова управління провінціями. Він очолював Генеральні штати, командував військами, призначав на державні посади. У період революції посада стала виборною (з 1568 р.). У Республіці Об'єднаних провінцій штатгальтер – голова виконавчої влади. У провінціях, які залишилися під контролем Іспанії штатгальтер призначався королем.

ШТАУФЕНИ, ГОГЕНШТАУФЕНИ – династія германських королів та імператорів Священної Римської імперії у 1138-1254 рр.

ШТЕДИНГИ – вільні селяни, які заселили у XI-XII ст. землі по нижній течії р. Везер (нижче Бремена). Вели боротьбу проти архієпископа Бременського. У 1230 р. були оголошені єретиками, а у 1230-1232 рр. папа римський Григорій IX організував проти них хрестовий похід. Були розбиті та перетворені у залежних селян.

ШТРЕЙКБРЕХЕРИ – робітники, які продовжують роботу під час страйку або найняті на робочі місця страйкарів.

ШУДРА – найнижча із чотирьох варн у Стародавній Індії, представники скорених аріями племен. Формально шудри не були рабами, але мали обов'язок обслуговувати «двічі народжених» – представників інших варн.

ШУРА – принцип наради, який знаходиться, згідно з ісламськими правовими концепціями сунітів, в основі організації і функціонування ісламської держави. При цьому основна роль в його здійсненні належить релігійним діячам. Так, у низці арабських країн (Катар, ОАЕ, Оман) при главі держави існує дорадчий орган. У Катарі Консультативна рада призначається еміром, в її функції входять надання порад главі держави, який може ухвалювати закони лише після консультації шурою.

Ю

ЮРИДИЧНА ОСОБА – це колективне утворення, певним чином організований колектив людей (організація), яке має свої ознаки: організаційна єдність, відокремлене майно (майновий комплекс), виступ у цивільному обороті від свого імені, здатність нести самостійну майнову відповідальність, здатність бути позивачем та відповідачем у суді, наявність печатки та інше.

ЮРИДИЧНІ АКТИ – правомірні дії суб'єктів, метою яких є виникнення, зміна або припинення цивільних правовідносин, тобто спрямовані на досягнення правових наслідків. До них належать угоди, адміністративні акти, рішення суду.

ЮРИДИЧНІ ВЧИНКИ – це правомірні дії суб'єктів цивільних правовідносин, з якими закон пов'язує певні юридичні наслідки незалежно від того, чи була у суб'єктів мета досягти того чи іншого правового результату (авторські результати, створення винаходу, корисної моделі, промислового зразку).

ЮРИДИЧНІ ДІЇ – складна юридична сукупність, що включає волевиявлення особи про надання їй в користування або у власність природного об'єкта, його частини, компонента для вилучення з нього корисних властивостей або якостей; прийняття рішення компетентних державних органів або організацій.

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ – підстави виникнення, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків. Їх особливості в цивільному праві характеризують метод цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Найпоширенішими юридичними фактами в цивільному праві є угоди, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, створення наукових праць тощо.

ЮРІЇВ ДЕНЬ – у Московській державі впродовж XV-XVI ст. – визначений законом час, впродовж якого дозволявся перехід феодално залежних селян від одного землевласника до іншого. Назва походить від церковного свята – Юріїв день (осіннього, 26 листопада за старим стилем). Право переходу на Юріїв день було скасоване наприкінці XVI ст.

ЮСТИЦАРІЙ – впродовж XI-XIII ст. в Англії верховний королівський суддя та адміністратор, який виконував функції регента під час відсутності короля в країні.

ЮСТИЦ-КОЛЕГІЯ – центральна державна установа в Російській імперії XVIII ст., що контролювала місцеві суди і служила вищим апеляційним судом у кримінальних і цивільних справах. Утворена в 1718 р. шляхом об'єднання старих судових приказів. Впродовж 1719-1740 рр. до складу юстиц-колегії входила кріпосна контора, що оформляла акти на володіння землею і кріпаками; впродовж 1730-1763 рр. їй підкорявся розшуковий приказ. Із введенням в 1775 р. губернських установ судові функції юстиц-колегії були передані місцевим губернським судам, а управління судами – Сенату. Остаточо скасована в 1786 р.

Я

ЯГЕЛЛОНИ – династія польських королів 1386-1572 рр. та великих князів литовських 1377-1572 рр.

ЯКОБІНЦІ – революціонери, члени паризького політичного клубу часів Великої Французької революції кінця XVIII ст.

ЯНАКУНА – в колоніальний період держав Латинської Америки індіанець, який залишився без землі і змушений був найматися на роботу. За роботу отримував ділянку землі і виконував різні повинності.

ЯНИЧАРИ – привілейована піхота у турецькій армії, створена у XIV ст. султаном Мурадом I. Спочатку формувалася з полонених, потім поповнювалася примусовим набором хлопчиків підданих-християн, які виховувалися для військової служби. Елітні військові підрозділи.

ЯРЛ – у давніх скандинавів – військовий вождь, з утворенням держав – керівник або намісник області.

ЯРЛИКИ – пільгові грамоти ханів Золотої Орди підвладній світській та духовній знаті.

ЯСА ЧІНГІС-ХАНА – збірка монгольського звичаєвого права, складена Чингіс-ханом після його обрання в 1206 р. великим ханом. Типовий кодекс ранньофеодальної монархії. Була основним джерелом права монголів і діяла в Золотій Орді до її ісламізації. Норми збірки відрізнялися крайньою суворістю, основною мірою покарання була страта.

ЯСАК – в Російській державі XV – початку XX ст. натуральний податок з народів Сибіру і Півночі, головним чином хутром. До початку XVIII ст. стягувався також з народів Поволжя.

РЕКОМЕНДОВАНА ТА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія «Історія країн світу» – Львів, 2002.
2. Арисов И.Н. Французский гражданский кодекс 1804 г. Учебное пособие – М.: Издательство Военно-политической академии, 1972. – 120 с.
3. Баглай М.В., Туманов А.В. Малая энциклопедия конституционного права. – М., 1998.
4. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с.
5. Батыр К.И. История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789-1794 гг.: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1984. – 80 с.
6. Батыр К.И. История феодального государства во Франции. – М., 1994. – 509 с.
7. Бачур Б.С. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник. – Одеса: Астропринт, 2007. – 72 с.
8. Бельсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. Учебное пособие. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1982. – 167 с.
9. Большой юридический словарь / Додонов В.Н., Ермаков В.Д., Крылова М.А. и др. – М., 2001. – 790 с.
10. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е видан. перероб. й доп.: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
11. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. (Держава і право епохи станово-кастового суспільства): навчальний посібник для курсантів, студентів, слухачів. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000. – 340 с.
12. Васильев Л.С. История Востока: Учебник. В 2-х т. – М.: Высшая школа, 2008. – Т. 1. – 512 с.
13. Васильев Л.С. История Востока: Учебник. В 2-х т. – М.: Высшая школа, 2008. – Т. 2. – 575 с.
14. Война за независимость и образование США / Отв. ред. Г.Н. Севостьянов. – М.: Наука, 1976. – 550 с.
15. Всемирная история. Даты и события. Эпоха перехода от капитализма к коммунизму. – М., 1968.
16. Всемирная история: В 4 т. / О. Егер. – 3-е изд., испр. и доп. – М.; СПб., 2002. – Т. 3-4.
17. Всемирная история: Европа под влиянием Франции / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск; М., 2002.
18. Всемирная история: Эпоха просвещения / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск, 2003.
19. Всеобщая история государства и права / Под ред. К.И. Батыра. – М.: Юристъ, 1998. – 456 с.
20. Всесвітня історія: Навч. посіб. / Б.М. Гончар, М.Ю. Козицький, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2002.

21. Галанза П.Н. Феодалное государство и право Германии. – М., 1968. – 215 с.
22. Галкин И.С. Создание Германской империи 1815-1871 гг. – М.: Высшая школа, 1986. – 197 с.
23. Галушко К.Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV века: Учебное пособие / Под ред. Терещенко Ю.И. – К., 2005.
24. Гиббон Э. История упадка и крушения Римской империи / Пер. с англ. В.Н. Неведомского. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 704 с.: 420 ил.
25. Гизо Ф. История английской революции. В 2-т. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – Т. 1. – 480 с.
26. Гизо Ф. История английской революции. В 2-т. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – Т. 2. – 512 с.
27. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2007. – 752 с.
28. Громаков Б.С. История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим). – М.: ВЮЗИ, 1986. – 80 с.
29. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М.: Международные отношения, 1999. – 398 с.
30. Даниленко В.М., Кокін С.А., Слюсаренко А.Г., Даниленко О.В. Короткий історичний словник. – Запоріжжя, 2001.
31. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. – М., 1986.
32. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов. – М.: ИНФРА-М, Норма, 1996. – 704 с.
33. Древнерусское государство и право: Учебное пособие / Под ред. Новицкой Т.Е. – М.: Зерцало, 1998. – 642 с.
34. Емелин А.С. История государства и права России (октябрь 1917 – декабрь 1991 гг.). – М.: Щит-М, 1999. – 229 с.
35. Желудков А.В., Буланова А.Г. История государства и права зарубежных стран (конспект лекций). – М.: «Приор-издат», 2003. – 176 с. (Серия «В помощь студенту»).
36. Жидков О. А История государства и права стран Латинской Америки. – М.: Изд-во УДН, 1967. – 175 с.
37. Земцов Б.Н. История отечественного государства и права: Учебно-методический комплекс. – М., 2009. – 336 с.
38. Исаев А.И. История государства и права России: Учебник. – М.: Юрист, 2004. – 797 с.
39. История буржуазного государства и права (1640-1917): учебное пособие / Под ред. З.М. Черниловского. – М.: Высшая школа, 1964. – 495 с.
40. История буржуазного конституционализма XIX в / Под. ред. П.С. Грацианского, С.А. Егорова, В.В. Кизяковского. – М.: Наука, 1986. – 279 с.
41. История буржуазного конституционализма XVII-XVIII вв. / Под. ред. В.С. Нерсесянца – М.: Наука, 1983. – 296 с.

42. История государства и права зарубежных стран. Учебник / Под ред. проф. К.И. Батыра. – М.: ТК Велби, 2003. – 496 с.
43. История государства и права зарубежных стран. Учебник для вузов / Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. – Ч. 2. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 2001. – 712 с.
44. История государства и права зарубежных стран. Учебник для вузов / Под ред. проф. О.А. Жидкова и проф. Н.А. Крашенинниковой. – Ч. 1. – М.: Норма, 2004. – 624 с.
45. История государства и права России. Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – 544 с.
46. История государства и права: Словарь-справочник / Карпикова И.С., Коряков В.П., Макеев В.В., Матиенко Т.Л. и др.; Под ред. М.И. Сизикова. – М.: Юридическая литература, 1997. – 304 с.
47. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: Высшая школа, 2003. – 462 с.
48. История отечественного государства и права. В 2-х ч. / Под ред. О.И. Чистякова. – Ч. 1. – М.: Юристь, 2005. – 430 с.
49. История отечественного государства и права. В 2-х ч. / Под ред. О.И. Чистякова. – Ч. 2. – М.: Юристь, 2005. – 544 с.
50. История XX века: Основные понятия / Пер. с англ. Е.И. Ильиной. – М., 2004.
51. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. – К., 2002.
52. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. Г.Г. Демиденко. – Харків: Легас, 2002. – 130 с.
53. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навчальний посібник / За ред. проф. Б.Й. Тищика. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
54. Кащенко С. Всеобщая история государства и права новейшего времени: учебное пособие. – Симферополь: Доля, 2006. – 695 с.
55. Ковалев С.И. История Рима. – СПб.: Полигон, 2003. – 864 с.
56. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. М.В. Баглая, проф. Ю.И. Лейбо, проф. Л.М. Энтина. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
57. Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. и рук. авт. кол. С.А. Авакьян. – М., 2000.
58. Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран. – М.: Юриспруденция, 2007. – 376 с.
59. Косарев А.И. Римское право. – М.: Юридическая литература, 1986. – 160 с.
60. Кофанов Л.Л. Обязательственное право в архаическом Риме (VI-IV вв. до н. э.). – М.: Юрист, 1994. – 239 с.
61. Краткий политический словарь / Сост. и общ. ред. Л.А. О니кова, Н.В. Шишлина. – 6-е изд., доп. – М., 1989.

62. Крижанівський О.П. Історія стародавнього Сходу: Підручник. – К.: Либідь, 2000. – 592 с.
63. Кудинов О.А. История государства и права зарубежных стран. – М.: МЭСИ, 2004. – 305 с.
64. Кузнецов Ю.Д. История Японии. – М.: Высшая школа, 1988. – 431 с.
65. Кучма В.В. Государство и право Древнего мира и Средних веков. – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2001. – 548 с.
66. Кучма В.В. Государство и право Нового времени (XVII – XIX вв.): Курс лекций. – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2002. – 360 с.
67. Латыпов Р.И. Шпаргалка по истории государства и права зарубежных стран: учебное пособие. – М.: ТК Велби, 2005. – 40 с.
68. Лубський В.І., Борис В.Д. Мусульманське право: курс лекцій. – К.: Вілбор, 1997. – 256 с.
69. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – 616 с.
70. Милехина Е.В. История государства и права зарубежных стран. – М., 2002. – 208 с.
71. Мишин А.А. Государство и право Парижской коммуны / Под ред. А.Ф. Шебанова. – М.: Юридическая литература, 1971. – 295 с.
72. Немченко И.В. Язык Средневековья. Русско-украинско-английский толковый словарь средневековой терминологии. – Одесса, 2001.
73. Неусыхин А.И. Общественный строй древних германцев. – М.: ГПИБ, 2001. – 300 с.
74. Никифорова Н.А. История государства и права зарубежных стран: учебное пособие. – М.: Окей-книга, 2007. – 160 с. – (Скорая помощь студенту).
75. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник. В 2-х т. – М.: ТОН-Остожье, 2000. – Т. 1. – 528 с.
76. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник. В 2-х т. – М.: ТОН-Остожье, 2000. – Т. 2. – 496 с.
77. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Навчальний посібник. – Львів, 2000. – 238 с.
78. Орленко В.І., Орленко В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Посібник для підготовки до іспитів. – К.: Вид ПАЛИВОДА А.В., 2008. – 244 с. – (Бібліотечка студента).
79. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая.. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
80. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. – М.: Едиториал, 2003. – 298 с.
81. Петрушевский Д.М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. – М.: Едиториал, 2003. – 223 с.
82. Покровский И.А. История римского права. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.

83. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К., 1997.
84. Популярна юридична енциклопедія / Кер. кол. авт. В.С. Ковальський. – К., 2003.
85. Романов А.К. Правовая система Англии. – М.: Дело, 2002. – 344 с.
86. Советская историческая энциклопедия: В 16-ти т. / Под ред. Е.М. Жукова. – М., 1961-1976.
87. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків: Право, 1999. – 416 с.
88. Тихомирова Л.В., Тимомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. – М., 1997. – 526 с.
89. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього Світу: Навчальний посібник у 2-х томах. – Т. 2.: Історія держави і права Стародавнього Риму. – Львів: Сполом, 1999. – 180 с.
90. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий Світ», «Магнолія плюс», 2003. – 480 с.
91. Хома Н.М., Піча В.М. Політологія. Навчальний посібник для студентів закладів освіти I-IV рівнів акредитації. – К.: Каравела, 2001. – 344 с.
92. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / За ред. В.Д. Гончаренка. – Т. 1. – К.: Ін Юре, 1998. – 504 с.
93. Цмай В.В. Мусульманское семейное право. – СПб.: СПбГУАП, 1998. – 119 с.
94. Чепурнова Н.М., Серегин А.В. История государства и права зарубежных стран: Учебное пособие. – М.: Евразийский открытый институт, 2007. – 198 с.
95. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права: (История государства и права зарубежных стран): Учебник. – М.: Высшая школа, 1983. – 656 с.
96. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. пос. для студентів юридичних Вузів та факультетів – К.: Вентурі, 2007. – 304 с.
97. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К., 2005.
98. Шостенко І.І., Шостенко О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчально-методичний посібник. – К.: МАУП, 2003. – 104 с.
99. Юдовская А.Я. Эволюция государства и права в странах Европы и Америки (XV-XIX вв.). – СПб.: СМИО-Пресс, 2000. – 287с.
100. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. – М.: Юристь, 2001. – 1272 с.